

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

130310

Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)
 - I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956 50.—
 - II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957 50.—
 - III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958 50.—
 - IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959 50.—
 - V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348 50.—
 - VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961 50.—
 - VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962 50.—
 - VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963 50.—
 - IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964 50.—
 - X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965 50.—
 - XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966 50.—
 - XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968 50.—
2. Razprave
 - I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958 50.—
 - II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971 razprodano
 - III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972 razprodano
 - IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977 100.—
3. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja) 50.—
 - Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja) 200.—
 - Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945 do 1955, Ljubljana 1965 100.—
 - Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970 100.—
4. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959 100.—
 - Razstavniki katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973 50.—
5. Gradivo in razprave
 - Zvezek 1: Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861—1918, Škofja Loka 1979 50.—
 - Zvezek 2: Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980 (za člane arhivskega in zgodovinskega društva) 300.—
 - Zvezek 3: Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Ljubljana 1981 150.—

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

30. letnik Ljubljana 1982 3. zvezek

- Milko Kos*: Goldoni na Slovenskem — Stran 189
Goldoni in Slovenia
- Jaro Šašel*: Dolihenov tempelj, zgrajen v Pretoriju Latobiorum leta 196 — Stran 191
Dolihen's Temple built in the town of Pretorium Latobiorum in 196
- Dražko Josipović*: Ali je odkrita točna lokacija poznoantične in zgodnjerednjeveške utrdbe Carnium? — Stran 194
Has the Exact Location of the Late Antique and the Eearly Mediaeval Fortification Carnium Been Discovered?
- Janez Peršič, Peter Štih*: Pogani na Kranjskem v 11. stoletju? — Stran 197
Heathens in Carniola in the 11th Century?
- Janez Höfler*: Potovanja oglejskih vizitatorjev na Slovenskem v poznem srednjem veku — Stran 198
The Journey of the Oglej Visitors to Slovenia in the Late Middle Ages
- Janez Šumrada*: K poznavanju žitnih mer nekaterih mest in trgov na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja — Stran 203
A Contribution to the Measures of some Carniolan Towns and Bourgs in the first half of the 16th Century
- Damjan Prelovšek*: O dveh ljubljanskih baročnih portalih — Stran 206
About Two Baroque Portals in Ljubljana
- Viktorijan Demšar*: Zdravstvena skrb za podeželje v 18. in 19. stoletju — Stran 210
Medical Care in the Country in the 18th and 19th Centuries
- Janez J. Švajncer*: Prispevek k podobi o vojaškem uporu v Mariboru leta 1919 — Stran 214
A Contribution to the Picture of the Military Rebellion in Maribor in 1919
- Peter Vodopivec*: Dr. Jože Šorn (1921—1982) — Stran 225
Dr. Jože Šorn (1921—1982)
- Jože Šorn*: Trgovske zveze Slovenije z Republiko Avstrijo od novembra 1918 do novembra 1919 — Stran 226
Business Connections Between Slovenia and Austria from November 1918 till November 1919
- Delo naših zavodov in društev* — Stran 236
Notes on the Activity of our Institutes and Associations
- Nove publikacije* — Stran 240
New Publications

Na ovitku: Pozno-renesansna viseča ura v obliki krogle, gravirana in cizelirana pozlačena medenina, signatura: Johan May in Berlin; konec 17. stoletja, velikost: 25 cm; Narodni muzej Ljubljana

Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti. Oblikovalec Julijan Miklavčič

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, Tekoči račun 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina 180 din za posamezne naročnike, 280 din za ustanove, posamezna številka 120 din, dvojna 200 din

GOLDONI NA SLOVENSKEM

MILKO KOS

Letos mineva devetdeset let, odkar se je rodil in deset let, odkar je umrl prof. dr. Milko Kos (1892—1972). Ob tej priložnosti ponatiskujemo kratek sestavek, ki ga je profesor Kos leta 1927 objavil v Gledališkem listu narodnega gledališča v Ljubljani (Gledališki list narodnega gledališča v Ljubljani, Sezona 1927/28, 1. novembra 1927, številka 3. str. 39—41) in ga bibliografija Kosovih objav ne pozna. Članek po svoje izstopa iz ostalih, znanih Kosovih del in živo in neposredno prikazuje življenjske razmere na gradu grofa Lantierija — kot jih je pač doživljal Carlo Goldoni ob svojem obisku v Vipavi v letih 1726/27. Na članek nas je opozoril dr. Vasilij Melik.

Letos poteka dvesto let kar se je mudil Carlo Goldoni na slovenskih tleh. Spominu tega bivanja beneškega komediografa, čigar »Lepo krčmarico« je lansko sezono vprizorilo naše gledališče, naj bodo posvečene te vrstice.

Carlov oče Giulio je bil sloveč zdravnik v Benetkah. Glas o njem je šel daleč po deželi

in dospel celo do naše Vipave, kamor ga je leta 1726 poklical tamkajšnji grof Franc Anton Lantieri, ki je že par let bolehal. Oče Giulio se je podal na pot s svojim še ne dvajsetletnim sinom Carlom, in ta je kasneje popisal v svojih francoski pisanih »Mémoires« svoje bivanje pri vipavskem vlastelinu, »cet aimable

Seigneur qui faisoit les délices de son pays».

V živem spominu je ostalo mlademu Carlu življenje v takratnem vipavskem gradu, kjer je bival jeseni in pozimi leta 1726—1727. Gostobesedno in živahno nam ga popisuje v svojih memoarih, dragocenem viru za poznavanje življenja po naših gradovih pred dvesto leti. Popisuje, kako se plemiške rodbine med seboj obiskujejo. Starši in sinovi, učitelji in služabniki in konji, vse se naenkrat odpravi na pot, vse sprejme gostitelj in za vse najde dovolj kvartirja. Vipavski Lantieri, sam bolehen, ni sicer nikamor hodil, sprejemal pa je vse. Njegova miza ni bila izbrana, toda silno obilna. Goldoni opisuje pečenko, »pièce de résistance« dineja pri Lantieriju. Četrť koštruna, srnjaka ali pa teletine je tvorilo podlago, nad to mesenino so nagrmadili zajce ali pa fazane s šopom jerebic, kljunačev in drozgov. Škrjančki in grmuše so zaključevali piramido na vrhu. Vse to je kmalu izginilo, sedaj eden, potem drugi se je poslužil teh dobrot, in mesojedci pri mizi so našli ven in ven nove komade, ki so vse bolj dražili njihov apetit. Tudi so pri vsakem obedu ali večerji servirali po dve juhi, eno z obložki, drugo zelenjadno; med krožnike so pa postavili silne množine ječmena. Ječmen so belili z omako od pečenke, in dejali so mi, pravi Goldoni, da to pospešuje prebavo. Vina so bila izvrstna. Medtemi je bilo neko rdeče, dejali so mu »fa-fanciulli«, kar je dajalo povod za nespodobne besedne igre, ki so bile takrat tudi pri »boljših« damah v navadi. Šalo so pa kaj često prekinjale zdravice, ki jih je bilo treba vsak čas poslušati in govoriti. Posebno presenečenje je nudil gostitelj na dan 4. novembra, rojstni dan cesarja Karla VI. Postavil je pred vsakega gosta čuden aparat, katerega so imenovali glo-glo. Bil je iz stekla, raznih krogel in trobentic, zgoraj se je pa končeval v čašo. V to pripravo so natočili vina, in kadar so gostje dvignili čaše k ustom, so nastali v aparatih čudni glasovi. Ko so vsi naenkrat pili, je to, pravi Goldoni, proizvajalo neobičajne in jako prikupne akorde: glo-glo-glo...

Staremu vipavskemu grofu se je zdravje nekoliko zboljšalo. Da bi se raztresel, je ukazal urediti marionetno gledališče, ki je bilo precej zanemarjeno, toda prav bogato, kar se tiče marionet in dekoracij. Mladi Goldoni je nato priredil gostitelju in gostom v gradu predstavo. Izbral je igro »Kako je Herkules kihnil«, grotesko v petih aktih, ki jo je spisal Jacopo Martelli. Stvar je predstavljala Herkula v deželi palčkov, ki ga spečega naskočijo, ta jih pa, ko hihne, vrže vse vznak. Za Herkula je Goldoni napravil orjaško lutko. Vse se je dobro izteklo, in zabava je bila kar

najbolj prijetna. Stavim, pravi Goldoni v spominih, da sem bil edini, ki sem si domišljjal, da znam postaviti na oder grotesko gospoda Martellija.

Iz Vipave je Goldoni enkrat odpotoval v štajerski Gradec v družbi Lantierijevega tajnika, ki je imel tamkaj nujne opravke. Pri tej priliki se je mladi Carlo ustavil tudi v Ljubljani. O našem mestu omenja samo, da je videl tamkaj rake, čudovito lepe in velike kakor languste (morski raki).

Na pomlad leta 1727. sta Goldonija, oče in sin, zapustila Vipavo. Stari gospod je pri odhodu dobil od grofa v dar tabatiero z grofovo sliko, mladi Carlo pa srebrno uro.

Vipava in slovenska zemlja sta zapustila tudi v Goldonijevem literarnem delu sledove. Ohranjena nam je oda, ki jo je 4. oktobra 1726, na god grofa Lantierija, Carlo deklamiral v vipavskem gradu, in pa pastirska idila, ki jo je grofici Ceciliji Rabatti na čast deklamiral dne 22. nov. 1726. v Gorici.

Tudi v eni svojih komedij omenja Goldoni Vipavo. V »Kavalirju dobrega okusa« (Il cavaliere di buon gusto), ki je lokaliziran v Neaplju in je nastal l. 1750., imamo takoj v drugi sceni prvega akta prizor med grofom Ottavijem in njegovim slugo. Sluga, ki se grofu ponuja za hišnega upravitelja, pravi: »Presvetli, služil sem tri leta za hišnega upravitelja«.

G r o f : »Kje?«

S l u g a : »V mestu, ki se imenuje Vipava.«

G r o f : »Vipava? Kje je ta Vipava?«

S l u g a : »Tam, kjer se začena Nemčija, med nemško Furlanijo in Štajersko.«

G r o f : »Prepotoval sem skoraj vso Evropo, pa se ne spominjam tega mesta. Zdi se mi, da sem slišal, da je Vipava majhna vas.«

S l u g a : O, presvetli, ne; mesto je.« (Zase: »Ko sem že dejal, moram pri tem ostati«.)

G r o f : »Dobro, naj bo! Pokličite bibliotekarja.«

Bibliotekar pride, grof naroči leksikon, pogleda vanj in čita, da je Vipava samo trg (borgo), ter lažnjivega slugo nažene.

Se za Goldonijevega življenja († 1793) je uprizorila v karnevalu leta 1769. igralska družba iz Prage, pod vodstvom Giuseppa Bustellija, v »novem deželnem gledališču« v Ljubljani Goldonijevo komedijo s petjem »La contadina in corte« »Kmetica na dvoru« z godbo, ki je označena kot »eine sinnreiche Erfindung des Hrn Giacomo Rust, berühmten Capellmeister aus Rom«. Pri tej priliki je izdal ljubljanski tiskar J. F. Eger italijansko-nemški tekst Goldonijeve igre.

DOLIHENOV TEMPELJ, ZGRAJEN V PRETORIJU LATOBICORUM LETA 196

JARO SAŠEL

Pri obnovitvenih delih južnega pročelja tistega trakta trebanjskega župnišča, ki je bil dozidan šele nekaj po 16. stoletju, so 1975 odkrili kvader iz apnenca, ki je na desni odlomljen in po robovih poškodovan (mere: 56 × 75 cm x vidnih 22 cm). Kamen je ostal v steni, na mestu, kjer so ga odkrili.¹ Kaže, da gre za preklado, ki ima naslednji napis:²

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) Dolicheno p[ro]f[er]o
sal(ute) imp(eratoris) Caes(aris)]
[L.] Septim[us] Severi Pii P[er]tinacis Au-
g[ust]i)]
Arabici Adibenic[us] et M. Aureli Ant[oni-
ni]ni]
Caes(aris) imp(eratoris) destinati [.
.]
templum de suo fecit sua[que] pec(unia)
exornavit]

v prevodu:

Jupitru najboljšemu, največjemu, Dolihenskemu je za blagor imperatorja Cezarja Lucija Septimija Severa Pija Pertinaksa Avgusta, Arabskega, Adiabenskega, in Marka Avrelija Antonina Cezarja-prestolonaslednika [osebno ime in funkcija neznanega posvetitelja] zgradil tempelj na lastne stroške in ga z lastnim [denarjem okrasil?].

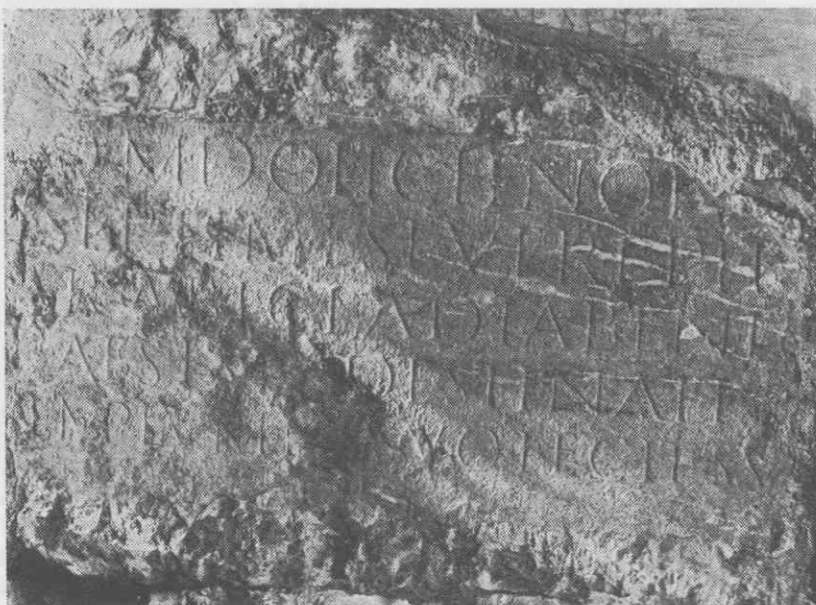
Za zgodovino rimskega Trebnja (Praetorium Latobicorum v rimskih časih) in za osvetlitev novega spomenika samega lahko razberemo iz napisa, če mu sledimo od besede do besede, naslednje.

Jupiter, ki mu je napis posvečen, je bil poglavar rimskega panteona, zavetnik imperija in državno boštvo. Z ženo Junono in z boginjo Minervo (trias Capitolina — Kapitolska trojica, tako imenovana zaradi tega, ker je bilo centralno svetišče teh božev v Rimu na Kapitolu), so si »državno« — zavetne funkcije delili tako, da je bila Minerva zavetnica obrti in dohodkov (praznik: pomladno enakonočje), Junona družine (praznik: 1. marec), Jupiter gospodar vesolja (praznik: na lunine mlaje, Ide). Častili so jih od meja do meja imperija, od Britanije do Evfrata in od Sahare do Donave, predvsem vsi uradni predstavniki oblasti in vojske (najvišji in najnižji), pa tudi zasebniki so pri njih iskali zavetja v raznih zadevah ter jim z dovoženjem svečeništva postavljali žrtvenike. Kulturni ubredi (za Jupitra) so terjali, da je bil njihov tempelj izhodišče za vse slovesne in najpomembnejše dr-

žavne dogodke (novoletna zasedanja novo izvoljene administracije, zaprisega konzulov, triumfi). Ker je bil Rim v etničnih, religijskih in jezikovnih vprašanjih toleranten — kot bi dejali danes — oziroma, ker uradna ideologija v tem ni videla problemov, če je šlo za lojalne državljane, je rimska religija v teku razširjanja politično-teritorialne oblasti absorbirala vrsto tujih božev. Rimljani so prihajali v kontakt z ilirskim religioznim gledanjem in čutenjem, s keltskim, s punskim, z raznimi vzhodnjaškimi mističnimi in drugačnimi skupinami, ali pa z germanskimi. Vplive vseh teh religij so sprejemali. Tudi tendenca »barbarov« samih je bila — potem ko so bila rešena aktualna politična in organizacijska vprašanja — svoja in samosvoja vodilna boštva priličiti rimskim. Pogosto, a ne vselej, se je to kazalo na tak način, kot ga vidimo na zgornjem napisu, na katerem je klasičnemu boštvu dodano ime idejno podobnega »domačega« boga, ki je torej izenačen z rimskim. Dolichenus je sirsko boštvo, upodobljeno stoji na biku, simbolu moči, rasti in življenja. Častili so ga z obredi-misteriji.

Dolihe je mesto v pokrajini Kommagene (severna Sirija) ob srednjem Evfratu. Dežela je bogata železne rude in po legendi se je tam nekje začela metalurgija. V prazgodovini je bila metalurgija sprva skrivnostno znanje, ki so ga posvečeni kovači in mojstri ljubosumno ohranjali iz roda v rod in si skušali obrt monopolno zagotoviti. Ob koncu 2. tisočletja pa si je počasi utirala pot na Balkan in drugam. Vselej pod varstvom svojega zavetnega boštva-Dolihena, ki so ga po rimski okupaciji izenačili z Jupitrom. Njegov kult se je v 2. in 3. stoletju po n. št. razširil po imperiju. Njegovi propagatorji so našli posebno odmevnost v srcih na vzhodu rekrutiranega in po evropskih garnizijah razmeščenega vojaštva. V teku časa je izgubil izvorno prvobitnost, to je zavetništvo zgolj metalurgije in rudarstva; njegov kult se je posplošil v deželni kult in njegovo ime je postalo simbol za razseljene Sirce in tudi za vojake, ki so bili rekrutirani v Siriji. Ta kult so nosili iz garnizije v garnizijo, od velike do male, in ga častili — potem ko so bili iz vojske že odpuščeni — tudi po svojih novih stalnih bivališčih. Mimogrede ga je v vrsto svojih bogov sprejel tudi marsikak drug prebivalec rimskega imperija.

Praetorium Latobicorum je imel manjšo garnizijo, ki je opravljala varnostno in kontrolno službo na svojem sektorju vzhodne ma-

Rimski napis, ki govori o Dolihenovem templju v Trebnjem na Dolenjskem

gistrale imperija, to je, na predhodnici »orient-express« linije, se pravi, na cesti Mediolanum (Milano) — Byzantium (poznejši Carigrad). Beseda praetorium izraža v tem primeru utrjeno in zastraženo nočišče za državne funkcionarje. Beseda Latobicorum pa precizira, kje je ta postaja ležala, namreč na prostoru manjšega keltskega plemena, po imenu Latobici, ki so živeli po današnji severni Dolenjski, predvsem, tako vsaj kaže, med Višnjo goro in Krškim.³

Raziskovanja, slučajne najdbe in napisi so skupaj z drugimi podatki, ki jih imamo,⁴ pokazali, da ima naselje za predhodnika keltsko vas ali mestece, ki je bilo od vladarja Avgusta najprej preoblikovano v rimsko podeželsko srenjo s poštnim nočiščem—postajo. Rimske državne ceste so bile za lažje potovanje popotnikov — seveda zgolj uradnih, državnih in vojaških — razdeljene na enakomerno razporejene, dnevni vlečni zmogljivosti tovrne živine primerne in zanjo preračunane postaje z nočišči (okoli 22 km vsaksebi). Vmes so bile izmene, na krajših razdaljah, tam, kjer je bilo treba menjati utrjeno vprežno živino (povprečno po 10 km vsaksebi).

Vojaška straža v mestu je dokumentirana šele od 2. stoletja dalje. Obstajala je nedvomno že prej, in bila podrejena legijskim enotam, ki so imele glavni stan ali v Karnuntu (danes Deutsch-Altenburg pri Petronellu ob Donavi) ali v Vindoboni (danes Dunaj). Točka je bila hkrati strateško važna, ker se je od nje cepila pot ob Mirni na Celejo, druga na Novo mesto, oziroma proti zahodu na Emono (Ljubljano), in proti vzhodu na Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Tako je na tem križišču naravno

vzniknilo hkrati tudi manjše podeželsko tržišče. Ker pa je glavna arterija Mediolanum-Byzantium spadala med najvažnejše v imperiju, ker je povezovala dva polotoka, ki sta bila za zgodovino starega veka najpomembnejša, si ni težko predstavljati, da je moral biti — razen pozimi, ko je transport miroval — promet dokaj živahen, in je mestece že zato potrebovalo organizirano vojaško-varstveno službo.

Razumljivo je, da se je zbiralo v takem kraju — enako kot v vseh podobnih mestih — dokaj heterogeno prebivalstvo, zelo pestro tudi po religiji. Vsekakor kažejo na to žrtveniki, med katerimi so številni posvečeni od drugod izvirajočim boštvom, kot so na primer Jupiter Heliopolitanus (to je iz mesta Heliopolis-Baalbek), Mithras (perzijski orientalski bog zvestobe, dobrote in luči; praznik: 25. december),⁵ ali zgoraj obravnavani Dolichenus.

Tempelj, o katerem govori napis, je v čast Jupitra Dolihena postavil neznan človek, najbrž kak oficir — del napisa, kjer je bilo navedeno ime graditelja in njegova funkcija, je odbit — za blagor cesarja Septimija Severa in njegovega sina, Septimius Severus (193—211), senator in general iz mesta Lepcis Magna v Tripolitaniji je bil prvi rimski cesar, ki ga je imenovala vojska, ne senat. Vojaški prevrat, pri katerem je prišel na čelo imperija, je bil izveden 9. aprila 193 v Karnuntu, kjer je stoloval kot cesarski namestnik za provinco Panonijo. Enotno ga je podprla panonska armada in z njo se je napotil na triumfalni pohod v Rim, da bi si zagotovil priznanje najvišjega legislativnega telesa, to je senata. Načrt je v

celoti uspel in že maja istega leta je postal cesar. V celotnem imperiju pa niso bile vse armadne enote zadovoljne z njim. Zahodna (predvsem britanska) je proglasila za cesarja D. Klodija Albina (193—197), vzhodna (predvsem sirska) pa C. Pescenija Nigra (193—194).

V laviranju in v boju za nadoblast se je Septimij Sever izkazal mojstra. Pomiril je zahodnega protikandidata z obljubo, da bo njegov naslednik na prestolu, in ga z njegovim soglasjem nemudoma imenoval za Cezarja (s tem nazivom je bilo izraženo, da je prestolonaslednik). Proti vzhodnemu pa je sam hipoma odkorakal tako z vsemi razpoložljivimi enotami kot z najspodobnejšimi legijskimi komandanti in ga premagal poleti 195. Bližala se je zima in ob vrnitvi iz Mezopotamije (točneje, iz pokrajine Adiabene na perzijski meji, in iz Arabije, kjer je moral zadržati uporna gibanja nekaterih plemen) je hitel prek Male Azije, da bi prišel do donavske trdnjave Viminacium (danes Kostolac pri Požarevcu) pred zimo. Tam je hotel prezimiti z delom armade, ker je bilo pozimi gibanje onemogočeno zaradi snega in zamrzlih rek — tudi Donave. Hkrati se je v Viminaciju želel posvetovati z bratom, ki naj bi prišel iz province Dakije, kjer je bil cesarski namestnik. Do sestanka je dejansko prišlo. Na njem so imenovali osemletnega Severovega sina Karakala za Cezarja, to je prestolonaslednika, ter odvzeli ta naziv Klodiju Albinu, kot je bilo na tihem že prej načrtovano. To je pomenilo novo vojno. Treba je bilo odstraniti drugega tekmeča. Poveljstvo je prevzel Septimij Sever sam. Zgodaj spomladi 196 je zapustil Viminacij z armado, od katere se je ločil v Poetovion (Ptuj). Vojska je nadaljevala pohod v Galijo, sam pa je odhitel najprej v Rim, da bi rešil najnujnejše politične zadeve. Zgovorna priča o teh dogodkih je ara v Poetovion, ki jo je postavil gardni tribun, morda C. Fulvius Plautianus (njegovno ime je odklesano), ko je bil ob tej priložnosti poslan v korpus ad opprimendam factionem Gallicanam (zatreti zaroto v Galiji), kot je bila vojna s Klodijem Albinom uradno imenovana.

Medtem ko je vladar urejal v Rimu svoje zadeve tako, da je odstranil tudi tihe nasprotnike in dal »legalizirati«, kar je bilo sklenjeno v Viminaciju, ga je sin Karakala čakal v Panoniji, kaže, da prav v Poetovion pod varstvom armadnega poveljnika in prijatelja Lucija Fabija Cilona, cesarskega namestnika v provinci Panoniji. Brž ko je v Rimu utrdil svoj položaj, je Septimij Sever odhitel sam v Galijo in tam bliskovito zmagal. Senat mu je

poslal nasproti slovesno delegacijo z voščili, in v Lugdunu (danes Lyon) so opravili triumfalne slovesnosti.

Ves ta čas, to je nekako od pomladi 196 do sredine leta 197 je bil prestolonaslednik Karakala (Caesar imperator destinatus kot pravi naš napis) v Panoniji in prav v ta čas moramo datirati gornji napis iz Trebnjega. Kak oficir ali višji uradnik, ki se je hotel prikupiti in polaskati novi oblasti, je izkoristil priložnost, da s templjem prijetno preseneti vladarja in sina, ki sta morala potovati skozi Trebnje. Ko se je Sever vrnil triumfalno iz Galije v Panonijo, je namreč z družino zopet odhitel v Rim. Tam je uredil in pripravil nekatere administrativne in vojne reforme, se nato — zopet z družino — vkrca v Brundiziju ter odplul na Bližnji Vzhod, kjer je vzniknila nova vojna. To pot s Perzijo.

In zakaj se je s priprošnjo za zdravje obeh vladarjev naš dedikant obrnil prav na Jupitra Dolihenskega? Odgovor je pri roki. Znano je, da je Severova žena in Karakalova mati Julija Domna († 217) — in njen vpliv na moža in sina ni bil majhen — po rodu in rojstvu izvirala natanko iz Sirije, iz mesta Emesa, ki je bilo južni sosed mesta Dolihe. Na dlani je, da pri posvetitvi ne gre za »čisti slučaj«.

Novi 'trebanjski' napis odpira torej reže, skozi katere lahko v kratkem preblisku zazremo živa dogajanja v letih 193/196 po n. št. Ta so vnesla nov življenjski val v centralni Balkan, ki je bil — kot ves imperij — na pričetku gospodarsko političnega poloma. Do prave krize je bilo še daleč, ta je izbruhnila z vso silo šele proti sredini 3. stoletja in le do neke meje jo je šele proti koncu 3. stoletja obvladal Dioklecijan (284—305).

OPOMBE

1. Nanj me je opozoril in mi dovolil obdelavo prijatelj Drago Komelj. — 2. Kar je v oglatem oklepaju, manjka, kar v okroglem, so razvezane običajne okrajšave. — 3. Prim. k njim Peter Petru, Hišaste žare Latobikov (Situla 11, 1971). — 4. Na primer, Anton v. Premerstein in Simon Ruttat, Römische Strassen und Befestigungen in Krain (Wien 1899) 23. Balduin Saria, v: Pauly Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XXII/2 (1954) 1638, ter v: V. Hoffiller in B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien (Zagreb 1938) št. 230 sl. — 5. Prim. Iva Curk, Ohranjeni mitreji na Slovenskem (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 31, 1972). — 6. CIL 3.4037 = 10868 = ILS 3029. H. Aigner v: Schild von Steier 14 (1979—81) 113.

ALI JE ODKRITA TOČNA LOKACIJA POZNOANTIČNE IN ZGODNJSREDNJEVEŠKE UTRDBE CARNIUM?

DRASKO JOSIPOVIČ

Nad sotočjem Save in Kokre stoji na pleistocenskih konglomeratih starodavni Kranj. Domnevamo lahko, da je bil tako odlično naravno zavarovani prostor naseljen že v mlajši če ne že tudi v starejši kameni dobi.¹ Žal se najstarejši dokazi o bivanju prazgodovinskega človeka na tem mestu očitno niso ohranili. Nepretrgana pa je zato mogočna naselitvena kontinuiteta od starejše železne dobe do slovanskega zgodnjega srednjega veka in do današnjih dni (vse podatke o arheoloških najdiščih na širšem in ožjem območju Kranja vsebuje monografija Arheološka najdišča Slovenije [Ljubljana 1975] 169 ss; v nadalnjem tekstu ANSL).²

Danes je splošno privzeta, čeprav še nedokazana identifikacija Kranja z naselbino, ki jo anonimni geograf iz Ravenne v 9. stoletju na osnovi starejših virov imenuje C a r n i u m (cf. ANSL, 170; k temu delno tudi J. Šašel, Arheološki vestnik 21—22 [1970/1971] 33 ss). Točna lokacija poznoantične in zgodnjersrednjeveške naselbine na kranjskem pomolu trenutno še ni znana. Doslej je bilo postavljenih nekaj hipotetičnih lokacij:

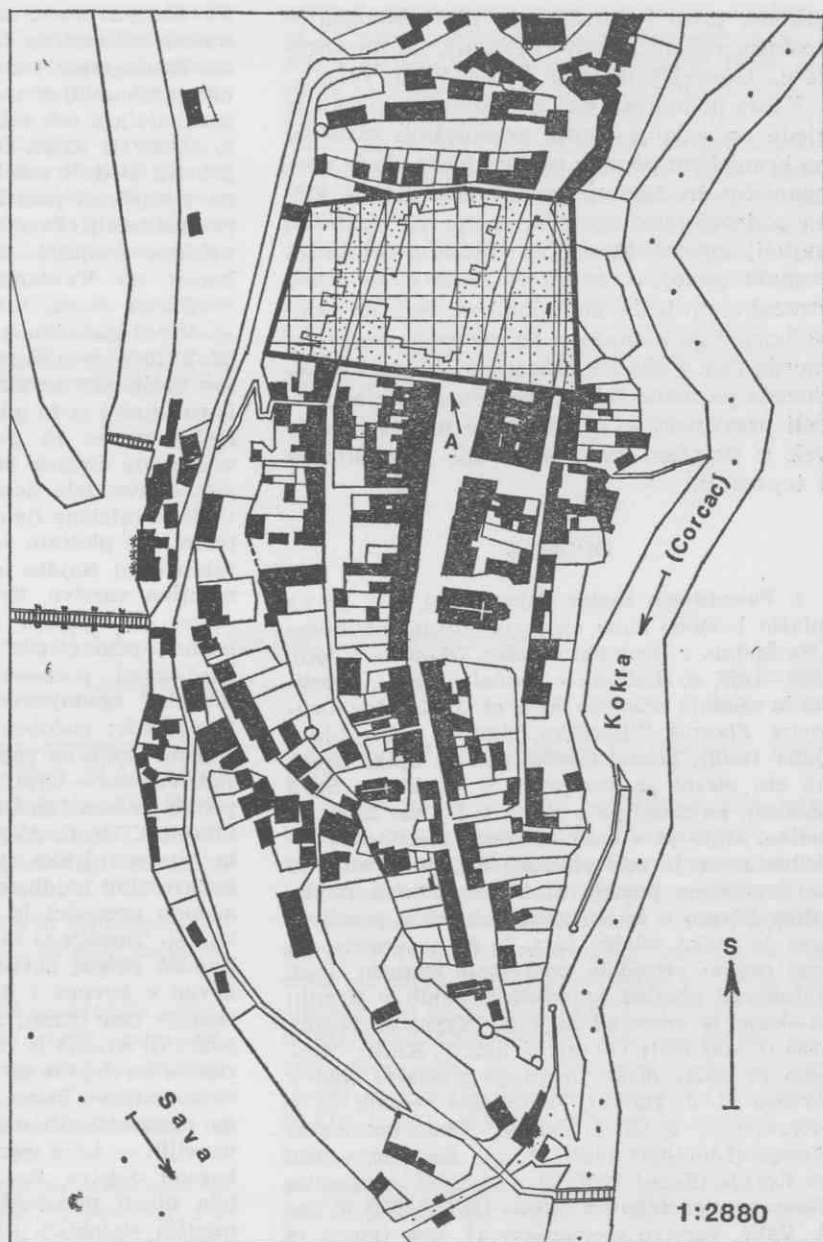
1. Med obema vojnama je danes že pokojni J. Žontar domneval, da je stal antični Kranj na Pungratu (= Pungart). Podobnih misli je bil leta 1953 tudi J. Kastelic. Takrat so ob začetku velikih izkopavanj zgodnjersrednjeveškega grobišča okoli farne cerkve sv. Kancijana in tovarišev prvič poskusno sondirali na Pungratu. Morebiten uspeh bi bil dvojnega pomena, saj bi tako odkrili naselbino, pripadajočo veliki nekropoli iz časa preseljevanja ljudstev v Lajhu (k pravilnemu pisanju ledine cf. D. Josipović, Kronika 29 [1981] 51 s), kot tudi slovansko naselbino. Žal je bila sonda, morda ne najbolj posrečeno izbrana nad kanjonom Kokre, negativna.³

2. A. Valič domneva naselbino (prvenstveno iz časa preseljevanja ljudstev) severno od farne cerkve, v obrobju srednjeveškega tržnega prostora. Leta 1965 so namreč pri obnavljanju kranjske mestne hiše naleteli na slovanske skeletne grobove in na »odpadno« jamo, v kateri sta bili najdeni dve delno fragmentirani bikonični skledi (datirani v drugo polovico 6. stoletja).⁴

3. Zanimariti prav tako ne smemo prostora okoli današnje graščine Kieselstein (na njenem mestu je bila že v 11. stoletju v virih omenjena utrdba Creina), ki za zdaj še ni dal

kakršnihkoli materialnih ostankov iz arheoloških obdobj.⁵

Nekaj zelo zanimivih podatkov (na katerih gradimo četrto hipotezo o lokaciji) o najstarejši urbanistični zasnovi mesta je podal C. Avguštin (Kranjski zbornik 1975 [Kranj 1975] 168). Med drugim omenja izredno masivne zidove, odkrite v kleti nekdanje Erženove hiše (danes Titov trg 24), ki bi jih lahko imeli za ostanke prvotne mestne fortifikacije. Po Avguštinu naj bi bil to del severnega obzidja srednjeveškega mesta v njegovi najstarejši fazi.⁶ Če sedaj ta zid »vnesemo« v franciscejski kataster iz leta 1826, lahko pridemo do zelo zanimive ugotovitve. V tlorisu se nam pokaže pentagonalni lik, ki s severne strani odlično zapira in brani celoten kranjski pomol (slika 1). Torej bi zid, odkrit v kleti Erženove hiše, prav tako lahko predstavljal del južnega obzidja poznoantičnega in morda tudi zgodnjersrednjeveškega Kranja. Nepravilni peterokotnik s približnimi merami⁷ 184 × 95 × 97 × 60 × 120 m (površina bi po teh merah znašala okoli 1,8 ha) deli današnja Prešernova ulica v razmerju 1 : 3. Prešernova ulica je ostanek najstarejše mestne komunikacije (neke vrste *cardo*), ki je pomol razdelila v longitudinalni smeri (S—J). Pri današnji rožnvenški cerkvi se je po Mohorjevem klancu in po Vodopivčevi ulici prek savskega brega usmerjala čez Savo. Vse tri velike kranjske zgodnjersrednjeveške nekropole, na križišču pri Iskri na desnem bregu Save (še neobjavljena, cf. M. Sagadin, Varstvo spomenikov 22 [1979] 319 ss), v Lajhu na levem bregu (cf. V. Stare, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev (s prispevkoma: Z. Vinski, Ovrednotenje grobnih pridakov in I. Kiszely, Antropološki pogledi), Katalogi in monografije 18 [Ljubljana 1980]) in okoli farne cerkve (le delno objavljena, npr. A. Valič, Arheološki vestnik 18 [1967] 417 ss; idem, Kranjski zbornik 1975 [Kranj 1975] 159 ss), so prav gotovo postavljene po antični tradiciji ob cesti in seveda *extra muros*. Slednje še posebno velja za nekropolo ob farni cerkvi. Obstoj longitudinalne cestne komunikacije v antičnem obdobju nam potrjujejo tudi grobovi, izkopani na vzhodnem delu Titovega trga pri Mestni hiši (Titov trg 4) in na zahodnem delu Titovega trga (na dvorišču Pavšlarjeve hiše, Titov trg 18, cf. ANSL, 170, s citirano starejšo literaturo). Ti grobovi nam v določeni meri potrjujejo, da v antiki (v širšem smislu) naselbina ni obstajala

Kranjski pomol ob sotočju Save in Kokre, risan po katastrski kopiji iz leta 1826 z dopolnitvami leta 1939. S kvadrati (v pentagonalu) je označena domnevna lega naselbine s puščico (A) pa lega zidu v nekdanji Erženovi hiši (danes Titov trg 24)

na sredini pomola.⁸ Severno od pentagonala (kolikor ta dejansko predstavlja ostanek Carniuma)⁹ so antične grobove v preteklosti zasledili na križišču Gregorčičeve in Stritarjeve ulice (severovzhodni vogal stavbe na Stritarjevi 8) ter zahodno od današnjega Prešernovega gaja (= nekdanje kranjsko pokopališče), na nekdanji pristavi pivovarnarja Mayrja (cf. ANSl, 170). Tudi ti grobovi najbrž opozarjajo na obstoj oziroma na »podaljšek« longitudinalne komunikacije. Pri srednjeveški mestni »Tranči« se je za mestnim jarkom (= »Graben«, cf. J. Žontar, o. c., 39) od glavne komunikacije odcepil vzhodni cestni krak (zahodni

je potekal čez Savo pri nekropoli na desnem bregu Save [pri tovarni Iskra] in se je najbrž usmerjal na Gaštej, proti Stražišču in naprej proti Škofji Loki) preko Kokrskega predmestja (= danes Kokrški breg) in čez Kokro,¹⁰ antično Corcac (cf. J. Šašel, o. c., 35) na Klanec.¹¹ Ta cesta ali pot se je potem nadaljevala proti Senčurju, ki nosi imensko kontinuiteto po prvotni cerkvi sv. Jurija (včasih je bila to gručasta vas, cf. P. Fister, Kranjski zbornik 1970 [Kranj 1970] 275). Zahodno od vasi so na ledini »V Kamnici« odkrili poznoantični sarkofag z napisom in dvema skeletoma.¹² Iz Senčurja se je cesta najbrž nadaljevala proti

vzhodu, proti Lahovčam in proti Mengšu (o poskusu rekonstrukcije nekdanje cestne mreže na Gorenjskem cf. J. Šašel, ANSI, 101).

Kljub pomanjkljivim otipljivim dokazom je glede na sedanje stanje arheoloških raziskav na kranjskem pomolu zelo verjetno, da je poznoantični in zgodnesrednjeveški Kranj stal na področju pentagonala, saj je to strateško najbolj ugodno mesto za obrambo celotnega pomola (manjšo zaporo oziroma neke vrste stražni stolp bi lahko domnevali tudi na vrhu Mohorjevega klanca pri roženovski cerkvi in morda tudi v okolici današnjega Kieselsteina). Seveda pa bomo šele v prihodnosti najbrž videli pravilnost te trditve, zato naj ta prispevek v določeni meri spodbudi razmišljanja v tej smeri.

OPOMBE

1. Paleolitskih sledov dejansko ni, zato pa na mlajšo kameno dobo opozarja bližnja naselbina »Na Špiku« v Drulovki (najdbe, izkopane v letih 1955—1956, so datirane v končni neolitik, eneolitik in zgodnjo bronasto dobo, cf. J. Korošec, Drulovka, Zbornik Filozofske fakultete III/4 [Ljubljana 1960]); geomorfološka podoba Špika (ime!, na eni strani je zavarovan s kanjonom Save (Zarica), na drugi pa s slepo, t. i. suho zatrepno dolino, ki jo je v času mlajšega pleistocena izdoblja Sava) je zelo podobna Kranju. Vzrok, da na kranjskem pomolu ni kamenodobnih najdb, lahko iščemo v že omenjeni intenzivni poselitvi, kjer je vsaka mlajša faza, če že ne uničila, pa vsaj močno prizadela poprejšnjo starejšo. — 2. Najnovejši pregled arheoloških najdb v Kranju in okolici je pripravil A. Valič (Kranjski zbornik 1980 [Kranj 1981] 110 ss), cf. tudi T. Knific, Kronika 19 (1971) 70 ss; obširneje o železni dobi v Kranju cf. J. Horvat, Arheološki vestnik 34 v pripravi). — 3. Cf. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja (Ljubljana 1939) 10 s; J. Kastelic, v: 900 let Kranja (Kranj 1960) 39. — 4. Cf. C. Avguštin, Varstvo spomenikov 9 (1962—1964 [1965]) 61 ss; A. Valič, Varstvo spomenikov 11 (1966 [1967]) 13 ss; idem, Arheološki vestnik 21—22 (1970/1971) 288 ss (»langobardskodobni skledi«). — 5. Cf. več prispevkov v spominskem zborniku 900 let Kranja (Kranj 1960); J. Žontar, o. c., 12; ANSI, 170. Obnovitvena dela v Kieselsteinu v letu 1981 in v prvi polovici leta 1982 niso dala nikakršnih, za arheologijo zanimivih podatkov, c. o.: dr. Cene Avguštin (Gorenjski muzej, Kranj) in Milan Sagadin (Zavod za spomeniško varstvo, Kranj) spomladi 1982. — 6. Današnja Jenkova ulica naj bi bila ostanek prvotne obzidne ulice, ki se je nadaljevala skozi danes že zazidan prehod med hišo št. 1 na Titovem trgu in hišo št. 19 v Prešernovi ulici. Dr. C. Avguštinu se zahvaljujem za nekaj pojasnil glede Jenkove ulice in za druge kritične pripombe. — 7. Merjeno aproksimativno po katastrski kopiji, zato je napaka najmanj okoli ± 5 m. — 8. Ob že znanih dejstvih, da je Pungrat

(= Pungert oz. Pungart; vprašanje je, koliko smemo to resnično izpeljevati iz nemške besede das Baumgarten?) arheološko sterilen. Pungrat je bil slabo naseljen tudi skozi ves ostali visoki in pozni srednji vek (cf. C. Avguštin, Snovanja, let. 5, št. 3, 11, /Glas. 14. 7. 1971; Kranj/). — Najjužnejši sledovi poselitve iz arheoloških obdobij na kranjskem pomolu so bili doslej odkriti ob rekonstrukciji Tavčarjeve ulice. Delavci Komunalnega podjetja Kranj so marca 1982 izkopali po Tavčarjevi ulici (južno od Gorenjskega muzeja) do križišča s Cankarjevo ulico več globokih jarkov. Tam je M. Sagadin 26. 3. 1982 ob slučajnem obhodu našel nekaj kosov halštatske keramike. Naslednji dan sem na istem mestu iz že prekopanega materiala izluščil (poleg visoko in poznosrednjeveške keramike) več kosov tipične halštatske keramike, 3 fragmente sive, zelo dobro žgane in na lončarskem vretenu izdelane (latenske?) keramike ter močno patiniran, ploščato iztolčen kos bronca s tremi zakovicami. Najdbe trenutno hrani Zavod za spomeniško varstvo, Kranj. — 9. Glasove pro et contra bodo seveda z dobrimi argumenti (točna izmera pentagonala in primerjava z drugimi istočasnimi poznoantičnimi kasteli, pa tudi z mlajšimi zgodnesrednjeveškimi utrdbami, etc., mimogrede: podoben pentagonalni kastel z okroglimi stolpi na vogalih je imela v pozni antiki tudi Vrhna — Gradišče na Hribu, cf. ANSI, 207) podali eminentni raziskovalci antičnega obdobja v Sloveniji. Dr. C. Avguštin je mnenja, da bi bila ta hipoteza lahko zadovoljiva s še nekaj bolj konkretnimi najdbami (zavedam se, da je nekaj m zidu premo) iz območja »pentagonala« (od tam — Tomšičeva ulica 2 — je znan sporadičen bronast rimski novc: dupondij vladarja Trajana, kovan v kovnici v Rimu, cf. A. Valič, Kranjski zbornik 1980 [Kranj 1981] 114). Na Merianovi topografiji Kranja iz leta 1648 je največja koncentracija stavb prav na področju pentagonala (morda to pomeni, da so srednjeveški Kranj zgradili na poznoantičnih oziroma zgodnesrednjeveških temeljih — to bi morda nakazovalo na še nedokazano dejstvo, da antična naselbina sploh ni bila nikoli porušena, ampak le dograjevana v mlajših obdobjih?). — 10. Prehod čez Kokro je prvenstveno geološko pogojen. Geološka topografija je namreč pokazala, da se je Kokra v pleistocenu nekaj časa (časovno najbrž okoli glaciala Riss) izlivala v Savo na območju današnjega Jelenovnega klanca (= Ljubljanska cesta), kar je lepo vidno na zamaknenosti labornatih plasti. Ko si je Kokra kasneje vrezovala novo pot — kanjon — vzhodno od današnjega mestnega jedra, je močno erodirala svoj desni breg (c. o.: mag. F. Cimerman, Inštitut za paleontologijo ZRC-SAZU, Ljubljana). Zanimivo je, da so prav na tem mestu (pod vrhom ježe) v srednjem veku izkopali severni obrambni jarek. Morda to nakazuje, da so se ostanki stare struge Kokre še videli. — Severno od Kokrškega brega in mosta čez Kokro (t. i. Hujanski most) je bila leta 1920 najdena bronasta antična fibula, ki najbrž spada h kompleksu antičnega grobišča okoli Prešerno-

vega gaja, cf. D. Josipović, *Varstvo spomenikov* 23 (1981) 240, sl. 64. — 11. Na Klancu (Ulica Draga Brezarja 11) so pred leti pri strojnem izkopu za temelje nove hiše našli na skeletni grob, pokrit z obdelano kamnito ploščo, ki ga datirajo v pozno antiko (cf. A. Valič, *Varstvo spomenikov* 21 [1977] 229; idem, *Kranjski zbornik* 1980 [Kranj 1981] 114). Morda je grob sporadičen ali pa je v bližini še neodkrita nekropola; oboje ne spremeni dejstva, da je bila pot v uporabi v času pozne antike. — 12. Sarkofag je datiran v 4. stoletje, za napis (ki je problematičen) menijo, da predstavlja starokrščanski tekst; cf. A. Valič, *Arheološki vestnik* 18 (1967) 195 ss; idem, *Kranjski zbornik* 1970 (Kranj 170) 186. Na tem območju lahko

predvidevamo še več grobov. V okolici Šenčurja so na njivah pri poljedelskih opravilih našli 3 dobro ohranjene poznoantične novce: follis Licinija in centenionalisa Constansa in Constantiusa II., cf. A. Valič, *Varstvo spomenikov* 13—14 (1968/1969 [1970]) 171. — Približno na polovici poti med Kranjem in Šenčurjem so dijaki kranjskih osnovnih šol v začetku šestdesetih let pri pobiranju krompirja na površini njive našli sedeč bronast kipec (velikosti okoli 10 cm) in ga prinesli v kranjski muzej (c. o.: M. Sagadin Jensen 1981). Danes je najbrž založen v Gorenjskem muzeju v Kranju, morda je tudi izgubljen. Vse te najdbe potrjujejo obstoj poti med Kranjem in Šenčurjem.

POGANI NA KRANJSKEM V 11. STOLETJU?

JANEZ PERSIČ — PETER STIH

Na prvem foliju urbarja gospostva, Skofja Loka iz leta 1501 (AS, GrA II-4; objavil ga je dr. P. Blaznik, *Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV*, Ljubljana 1963) je zapisan naslednji zanimivi tekst:

Sequentia leguntur scripta in missarum libro apud parochiam in Lack, et aliis veris instrumentis et privilegiis.

Henricus tertius debellavit Carniolam expellendo gentiles, ac idolatras, quem, quia Conradus episcopus Frisingensis inuerat, conicisit ei dominium Bischofs Laak. Et Albino episcopo Brixinensi dominium et arcem Fels, ex simili causa, anno domini M. LX.

Enicho episcopus Frisingensis transtulit ex valle Pusterstal Veisstinger et Zaritzer admissione Otthonis tertii, qui invicem ecclesiam erexit circiter annum domini M.CC.LXX. Carolus quartus imperavit ALj. 1346. mortuus 1378.

(Prevod: Naslednje se bere v mašni knjigi župnije v Loki in v drugih verodostojnih listinah in privilegijih.)

Henrik Tretji je premagal Kranjsko in izgnal pogane in malikovalce; (?) ker je freisinški škof Konrad prišel (v deželo?), mu je podelil gospostvo Škofjo Loko. In briksenškemu škofu Albinu gospostvo in trdnjavo Bled, iz podobnega vzroka, v letu Gospodovem 1060.

Freisinški škof Ernicho je preselil iz Pustriške doline prebivalce Bitenj in Sorice z dovoljenjem (?) Otona Tretjega, ki je sam postavil cerkev okrog leta Gospodovega 1270.

Karel Četrty je vladal od (?) leta 1346, umrl 1378.

Latinščina je ponekod nekoliko čudna, zato tekst ni povsem razumljiv. Blaznik ga v zgoraj citiranem delu ni objavil, najbrž zato ne, ker s samim urbarjem nima prave zveze. Glede na pisavo (humanistika) bi lahko sklepali, da je obravnavani tekst pisala druga roka kot tekst urbarja (gotica), verjetno pa je iz 16. stoletja. Če ga je pisec res prepisal ali povzel iz starejših dokumentov, (kar bi morda potrjevalo dejstvo, da sta obe starejši letnici napisani v rimskih, obe novejši pa v arabskih številkah, ki so jih začeli uporabljati nekako od srede 14. stoletja dalje), je prepisal ali pa sam zagrešil več hudih kronoloških napak: leta 1060 je vladal že Henrik IV.; prvi freisinški škof z imenom Konrad se je pojavil šele 13. stoletju; zadnji cesar z imenom Oton je umrl leta 1218, pa še ta je bil Četrty in ne Tretji. Eden od freisinških škofov je bil res Ernicho, vendar v letih od 1283 do 1311. Točni sta letnici vlade Karla IV., briksenški škof v letih 1049—1097 pa se je imenoval Altwin (Albwin), kar bi lahko bil naš Albin. Lahko pa je napaka v letnici in se del teksta, ki govori o Bledu, nanaša na dogodek, ko je leta 1011 cesar Henrik, čeprav Drugi (1002—1024) podelil briksenškemu škofu Albinu (c. 976—1006) blejski grad z nekaj zemlje.

Tudi vsebina je precej nenavadna. Kolikor je znano, okrog leta 1060 ni bilo nobene cesarjeve vojaške akcije na Kranjskem; tudi je ni bilo ves dolgi čas vlade Henrika III. in Hen-

rika IV. (1039—1106). Tekst pa je vendar zanimiv zaradi omembe poganov, saj možnosti, da so še obstajali v 11. stoletju na Kranjskem ob upoštevanju dveh drugih virov ne bi mogli zanikati. Tako imamo iz leta 1228 podatek o spreobračanju poganov v Beli krajini (F. Kos, *Gradivo V*, št. 486), iz leta 1331 pa podatek o poganskem čaščenju dreves in studencev na Tolminskem (S. Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, Gorica 1882, 65). Ali gre morda za spomin na Madžare? Vsekakor pa lahko rečemo, da je namen prvega pisca tega teksta najbrž bil prikazati vlogo freisinške in briksenške škofije pri pokristjanjevanju Kranjske in iz tega sledečo upravičenost in starost nje-

ne posvetne posesti v tej deželi. Zato bi lahko tudi sklepali, da si je pogane izmislil, kar pa seveda ni nujno.

Tisti del teksta, ki govori o delovanju škofa Emiha in Otona III, je sporočilo o kolonizaciji omenjenih dveh vasi; prebivalci Sorice so res prišli iz Puštriške doline (Val Pusteria) na južnem Tirolskem (Alto Adige) v času škofa Emiha (P. Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo*, Škofja Loka 1973, 21 in 38.)

Opozoriva naj še na neko drugo zanimivost: v platnice obravnavanega urbarja je vdelan sveženj listov, popisanih z nekim po videzu teološkim traktom iz 15. ali 16. stoletja.

POTOVANJA OGLEJSKIH VIZITATORJEV NA SLOVENSKO V POZNEM SREDNJEM VEKU

JANEZ HÜFLER

Cerkvene razmere na Slovenskem v poznem srednjem veku, ki jih simptomatično zaznamuje ustanovitev ljubljanske škofije na delu nekdanjega oglejskega patriarhata, je soblikovalo nekaj usodnih okoliščin: dokončna izguba patriarhove svetne oblasti z zavzetjem Furlanije in Vidma po beneški republiki (1420), spori med Habsburžani in Benečani na splošno in posebej glede patriarhove osebe in njegovih spiritualnih pravic na avstrijskem delu patriarhata, dejstvo, da je tudi po ustanovitvi škofije v Ljubljani (1461) precejšen del avstrijskega ozemlja ostal v cerkveni jurisdikciji oglejskega patriarhata, kot poprej oddaljen od patriarhovega sedeža v Vidmu; resnica, da so si patriarhi še naprej vztrajno prizadevali, da bi ohranjali svoje pravice na vseh delih pripadajočega jim ozemlja, pa tega zaradi oddaljenosti in siceršnjih političnih razmer niso zmogli v potrebni meri, se je zato jezikovno bolj kvarno izražala v stanju cerkvenih razmer na Slovenskem.¹

Nenehne interdikcije avstrijskega dvora glede opravljanja patriarhovih pravic tostran Soče, zlasti njegovih vizitacijskih potovanj, in avstrijski napor, da kakorkoli zagotove trdnejšo škofovsko oblast nad tukajšnjim delom patriarhata, ki ne bi bila popolnoma odvisna od beneško usmerjenega patriarha, so prisilili videmsko kurijo, da je za ozemlje zunaj Furlanije od časa do časa določila posebnega namestnika, generalnega vikarja »extra

patriam Fori Julij«, ki je v patriarhovem imenu opravljal duhovne, upravne in sodne zadeve. To so bili večidel škofje iz Pična v Istri: ti so že od nekdanj imeli tesne stike s slovenskimi deželami in marsikdaj celo rezidirali v Ljubljani; med najznamenitejše pičenske škofove, posebej povezane z usodo slovenskih dežel, sodi škof Martin (umrl 8. julija 1456 v Ljubljani in tu tudi pokopan), pomembna osebnost na takratnem odru cerkvene politike, v marsičem predhodnik poznejših ljubljanskih škofov.² Institucija generalnega vikarja, neke vrste pomožnega škofa, ki je lajšal patriarhu delo ali ga včasih celo v celoti nadomestoval, je sicer znana že od prej — in v tej vrsti mnogokrat srečamo tudi pičenske škofove —,³ v zapletenih razmerah druge polovice 15. stoletja pa je bila še posebej pomembna. V desetletju po Martinovi smrti odkrijemo dva pičenska škofova v tej funkciji (Jakob, 1460, Konrad, 1463⁴). Ni pa to bilo pravilo, saj že leta 1457 zasledimo pri opravljanju škofovskih dolžnosti pri nas nekega Fortunata, škofa sarksenatenskega (rekoncilijacija cerkve v Polhovem Gradcu 18/IX, v listini v NŠAL izrecno zapisan kot generalni vikar oglejskega patriarha). Kasnejši viri vsekakor razkrivajo, da se patriarhi niso zadovoljevali s takšnim namestništvom, ki jim ni zagotavljalo neposrednega nadzora nad dogajanjem na avstrijski strani. Če se je le dalo, so poslali na vizitacijske poti generalne vikarje iz Vidma, po

pravilu italijanskega rodu in neodvisne od habsburške politike, in to se jim je ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja tudi precejkrat posrečilo.

O škofijskih vizitacijah slovenskih dežel v poznem srednjem veku je ohranjenega le malo neposrednega gradiva. Najdragocenejši so zapiski kanclerja videmske kurije Pavla Santonina, ki je v letih 1485 do 1487 trikrat spremljal vizitatorja Petra Carla na njegovi poti, dragoceni zategadelj, ker so osebnosti narave in prinašajo mnoge kulturnozgodovinske in tudi vsakdanje življenjske zadevajoče reči (o tem gl. v nadaljevanju). Poleg tega obstajajo uradni zapisniki vizitacijskih aktov iz let 1492, 1494 in 1523 škofov Jakoba Valeressa, Petra Carla in Daniela de Rubeisa in kratka beležka z vizitacije Sebastijana Nascimbena iz leta 1498. Na druge vizitacije je mogoče sklepati in si jih rekonstruirati iz ustreznih aktov, zlasti posvetitev cerkva in izdajanja odpustkov, ki so se bodisi ohranili z izvirnimi listinami ali pa so znani iz kasnejših virov, posebej iz vizitacijskih zapisnikov ljubljanske škofije iz 17. stoletja. Razumljivo pa je, da tako ohranjeno gradivo predstavlja le drobce vizitatorjevih opravil, ki so včasih trajala tudi po dva meseca. Tako dobljena podoba o vizitacijskih potovanjih oglejskih generalnih vikarjev na Slovensko kaže, da patriarhi le niso puščali tako v nemar avstrijskega dela patriarhata. Če so se odnosi med Benečani in cesarjem Friderikom III. po pogodbi iz leta 1468, s katero je cesar priznal beneško osvojitvev Furlanije, začasno nekoliko umirili in če so Avstrijci po določeni dobi vendarle dovolili patriarhu, da je poslal svojega zastopnika na vizitacijo preko Soče, se je to zgodilo zaradi neke nove nevarnosti in nesreče, ki je tedaj prizadevala naše dežele. Turkom so se v osemdesetih letih 15. stoletja pridružili še vpadi ogrskih vojakov. Srenje so bile zdesetkane, cerkve in kapele požgane ali tako ali drugače onečaščene ter oropane, kar je zahtevalo od oblasti veliko naporov, tudi od patriarha in njegovih vikarjev.⁵

PASKAZIJ IZ GRAČIŠČA, PIČENSKI ŠKOF

Generalni vikar »extra patriam fori Julij«; njegovo delovanje na Slovenskem poznamo samo iz nekaj posamičnih aktov iz razdobja med leti 1482 do 1488. 2. junija 1482 je posvetil veliki oltar župne cerkve v Sentrupertu na Dolenjskem in cerkvi podelil odpustke (NmKap, fasc. II/5). Leta 1485 naj bi posvetil veliki oltar v cerkvi sv. Nikolaja v Dvorjah pri Cerkljah na Gorenjskem in 13. novembra 1488 je v Vranji peči cerkvi sv. Urha, ki

jo je takrat verjetno tudi posvetil, podelil odpustke (NŠAL).⁶

PETER CARLO, KAPRULANSKI ŠKOF, 1485—1487

V času, ko je Paskazij iz Gračišča opravljal dolžnosti oglejskega generalnega vikarja za avstrijski del patriarhata, je patriarh kardinal Marko Barbo poslal v slovenske dežele svojega videmskega generalnega vikarja Petra Carla, škofa iz severnoitalijanskega obmorskega mesteca Caorle in patriarhatskega sufragana. Carlo je vizitacijo avstrijskega dela patriarhata opravil v treh potovanjih. Jeseni leta 1485 (od konca septembra do začetka novembra) je preko Tolmezza in Karnije obiskal celotno Ziljsko dolino od Kötschacha in doline reke Lesach navzdol. Konec avgusta naslednjega leta se je preko Kobarida in Cerknega podal na Gorenjsko, kjer se je zadrževal zlasti v Škofji Loki in Kranju, in zatem zavil na Koroško, kjer si je za izhodiščni kraj izbral Beljak; na Koroškem se je mudil ves mesec september. Maja leta 1487 pa se je Carlo napotil na Štajersko, kjer je obiskal vsa pomembna župnijska središča nekdanjega savinjskega arhidiaconata od Celja do Ptujja oz. Ptujске gore. Vizitacija škofa Carla iz teh let je zanimiva zato, ker se je o njej ohranilo neko dragoceno pričevanje: škofa je spremljal tedanji kancler videmske kurije Italijan Paolo Santonino in si z nemalo literarnega daru v latinščini zapisoval vse, kar mu je na poti zbuvalo posebno pozornost. Zlasti so ga zanimali družabni dogodki, pojedine, plesne prireditve, zabeležil si je vtise o pomembnih ljudeh javnega in cerkvenega življenja, o krajih, o njihovih prebivalcih. Dragocene so tudi opazke o posameznih cerkvah in samostanih, pa kajpak tudi druge nadrobnosti kulturnozgodovinske narave. Zgodovinsko gradivo, ki ga je mogoče nabrati iz raznih arhivskih fondov tega časa, dobiva v soočenju s Santoninovim pričevanjem posebno plastično podobo.

Santoninov dnevnik je zašel v vatiškansko knjižnico v Rimu, objavil pa ga je in z dragocenimi opombami opremil nekdanji kustos nadškofijskega arhiva v Vidmu in zaslužni zgodovinar furlanske dežele Giuseppe Vale.⁷

PETER CARLO, KAPRULANSKI ŠKOF, 1489, 1491

Potovanje Petra Carla maja 1487 na Štajersko ni bilo zadnje te vrste. Vse kaže, da je škof med leti 1489 in 1491 še nekajkrat v službi generalnega vikarja obiskal naše kraje, čeravno si kakšne trdnejše predstave o teh potovanjih ne moremo ustvariti. Pozno poleti 1489 srečamo škofa na Koroškem: 27. avgusta

je posvetil stranski oltar v cerkvi sv. Andreja v Vratih (Thörl) in cerkev rekonsiliiral in 12. septembra povetil podružnico sv. Jurija v župniji sv. Martina pri Beljaku.⁸ Listino z dne 27. avgusta 1489 je podpisal Paolo Santonino, kar kaže, da je škofa tudi to pot spremljal videmski kancler. O bivanju škofa Carla leta 1491 pri nas sklepamo po njegovi navzočnosti 6. maja tega leta v Slovenjgradu.⁹

JAKOB VALARESSO, KOPRSKI ŠKOF, 1492

Imenovan »in patriarchatu aquilegiensi sede quasi vacante pro Reverendissimo capitulo aquilegiensi gubernator generalis«, v času, ko patriarh Hermolaj Barbaro, imenovan za patriarha proti volji beneške republike, ni mogel opravljati svoje oblasti in je bila patriarhova stolica dejansko prazna. Njegova vizitacija se je ohranila v zapisniku (AAU, Liber visitationum 1488, fol. 21 r in dalje; odlomke objavil J. Gruden, *Cerkvene razmere*, str. 144 ss), tako da si lahko poustvarimo njeno pot. 25. avgusta 1492 je škof napovedal vizitacijo koroškemu arhidiakonu (AAU, Acta 15, 38 r) — sklepati smemo, da je podobno pismo doseglo tudi arhidiakona za Gorenjsko in Štajersko —, 29. avgusta se je pojavil v Kobariidu. Zatem je pot vizitatorja vodila na Gorenjsko (Kranj, kamniški okoliš, Mengeš), odtod pa na Koroško, kjer je 6. oktobra v Beljaku izdal spomenico o vizitaciji za gorenjskega arhidiakona Lenarta Seydla. Na svoji poti je vizitator opravil razne sodne zadeve za gorenjsko in štajersko duhovščino, o katerih n drobno poroča omenjeni zapisnik. Obenem je kot škof in pooblaščenec oglejskega patriarha oz. kapitlja opravil tudi nekaj pontifikalnih dolžnosti, ki jih zapisnik ne omenja, a so znane iz drugih virov. Verjetno je na poti iz Kobarida na Gorenjsko z dovoljenjem ljubljanskega škofa posvetil stranski oltar v cerkvi sv. Ahaca v Nemškem rovtu (NŠAL, Viz. 4, 213; dan posvetitve ni naveden), 8. septembra je v Kamniku posvetil cerkev sv. Jakoba, kasnejšo frančiškansko,¹⁰ in se dan zatem v isti nalogi povzpел na Sv. Primoža nad Kamnikom (NŠAL, posvetitev cerkve in vseh četvero oltarjev ter podelitev odpustkov); iz listine, izdane za sv. Primoža, in drugih zapisov povzemamo, da se je tudi te vizitacijske poti udeležil Paolo Santonino.

PETER CARLO, KAPRULANSKI ŠKOF, 1494

Peter Carlo se je v vlogi generalnega gubernatorja in vikarja zopet napotil na vizitacijsko pot v slovenske dežele leta 1494. Zapisnik s te poti prinaša ob Jakobu Valaressu na-

vedeni vir (AAU, Liber visitationum 1488, fol. 37 in dalje; poglavitni odlomki so objavljeni v J. Grudnu, prav tam). V viru zabeležena pot traja od 2. maja 1494, ko se je škof ustavil v Kranju, do 11. junija tega leta v Škofji Loki, vmes pa je škof obiskal tudi Spodnje Štajersko; v protokolarnih zadevah se omenjajo Slovenjgradec oz. cerkev sv. Andreja na Brdu v slovenjgraški dolini,¹¹ Kotlje na Koroškem, »cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza in Pavla« (po Grudnu menda Oberje pri Železni Kapli¹²), Vuzenica, Konjice. Kmalu po prihodu na Gorenjsko je Carlo posvetil cerkev sv. Dominika in Lucije v Tenetišah skupaj s tremi oltarji (3. maja, KAL 21/12, NŠAL Viz. 4). 7. junija je v Hotemažah posvetil kor cerkve sv. Ulrika z dvema oltarjema in ji podelil odpustke (NŠAL), 10. junija rekonsiliiral cerkev v Križah (NŠAL, izdano v Spodnjih Dupljah) in posvetil cerkev sv. Vida v Spodnjih Dupljah z dvema oltarjema (KAL 21/13, NŠAL Viz. 4). Škofu je tajniške posle to pot opravljajal Santoninov sin Avguštin, podpisan kot »parentis coadjutor«.

JURIJ (MANIGER VON KIRCHBERG), PIČENSKI ŠKOF, 1496

Pičenski škof Jurij (1490—1501; J. Gruden, *ib.*, 5, op. 2), v resnici beneficiat stolnega kapitlja v Ljubljani, je bil zadolžen za spiritualno vodstvo ljubljanske škofije pod mladoletnim škofom Krištofom Ravbarjem. Vprašanje je, koliko je v času škofovanja kot sufragana oglejskega patriarha opravljajal tudi vizitacijske zadeve zunaj ljubljanske škofije. Dva podatka z 10. maja 1496 govorita, da je v imenu ljubljanskega škofa rekonsiliiral cerkev sv. Nikolaja v Strahinju in na novo posvetil dva oltarja v njem (19. maja je cerkvi podelil tudi odpustke, NŠAL) ter posvetil cerkev sv. Janeza v Zbiljah pri Smledniku (NŠAL, Viz. 4).

SEBASTIJAN NASCIMBENO, KORONSKI ŠKOF, 1498, 1499

Koronski ali konovijski naslovni škof (imenovan po nekem škofijskem sedežu v Albaniji), prvi iz vrste generalnih vikarjev, ki so vodili patriarhat v času patriarha kardinala Dominika Grimanija, je nekajkrat obiskal tudi naše kraje. Aprila 1498 se je verjetno mudil v Ziljski dolini (posvetitev cerkve v Št. Pavlu 28. aprila, listina v Koroškem deželnem arhivu), kmalu zatem pa je obiskal zahodni del Gorenjske in Koroško v okolici Beljaka. Ta njegova pot je zabeležena v aktih videmske kurije iz let 1489—1503 (BCU, Ms. Joppi 611, še neobjavljeno): 18. in 19. maja 1498 je bil

Nascimbenu v Idriji, kjer je posvetil pokopališče pri Marijini cerkvi in rekonziliiral cerkev sv. Marije Magdalene na Gorah (ib., str. 2), 22. in 23. maja se je zadrževal v Kranju, kjer je izdal dve pismi za pobiranje miloščine, 25. maja je posvetil neki oltar v cerkvi sv. Mihaela v Dovjem, ki jo je bil tudi rekonziliiral skupaj s pokopališčem. 30. maja je bil že v Beljaku na Koroškem in v naslednjih dneh med drugim posvetil cerkvi v Ziljici (Gailitz) in v Sovčah (Seltschach); 31. maja je izdal tudi pismo za pobiranje miloščine za cerkev sv. Primoža nad Kamnikom.

Ponovno se je Nascimbenu mudil na Slovenskem spomladi 1499, na kar lahko sklepamo po treh njegovih aktih: posvetitev kora in dveh oltarjev cerkve sv. Benedikta v Stranjah in podelitev odpustkov 31. maja, potrditev pravil bratovščine sv. rešnjega telesa v kranjski župni cerkvi, izdana 12. junija v Kamniku, in rekonziliacija romarske cerkve na Šmarni gori po naročilu ljubljanskega škofa Ravbarja 22. junija (vse tri listine v NŠAL).

HIERONIM DE FRANCISCIS, KORONSKI ŠKOF, 1501,
1502, 1507

Nascimbenov naslednik na titularni stolici koronskega škofa in tudi v vlogi oglejskega generalnega vikarja je bil Hieronim de Franciscis. Nekaj neskljenjenih podatkov priča o njegovih vizitacijah na naših tleh v letih 1501, 1502 in 1507. 21. oktobra 1501 je posvetil dva oltarja v cerkvi sv. Marjete v Radomljah in jima podelil odpustke; na ustrezni listini (NŠAL) se škof imenuje »suffraganeus generalis et in montibus visitator«. 26. septembra 1502 je posvetil oltar v cerkvi sv. Jerneja v Seničnem (KAL 12/13) in 3. oktobra tega leta verjetno tudi posvetil cerkev v Jereki v Bohinju (NŠAL, Viz. 4 — konsekratorjevo ime ni navedeno). Nekaj več je gradiva za Hieronimovo vizitacijo maja leta 1507; 11. maja je Franciscis posvetil novi kor in veliki oltar cerkve sv. Martina v Trsteniku (KAL 21/2; Viz. 4 navaja mesec avgust), 19. maja je v Ljubljani dovolil prestavitev praznovanja posvetitve cerkve v Stranjah (NŠAL) in verjetno tudi v tem času posvetil cerkev sv. Lovrenca nad Bašljem (KAL 21/12, NŠAL, Viz. 4; omenjeno samo leto in konsekratorjevo ime). Avgusta leta 1507 sledimo škofu še na Koroško (posvetitev kora cerkve sv. Marije v Gorjanah/Göriach v Ziljski dolini 26. avg., Koroški deželni arhiv).

Opazamo, da se z letom 1502 prekine razmera gosta vrsta oglejskih vizitacij od Petra Carla (1485) dalje in nadaljuje šele leta 1507 z istim vizitatorjem Hieronimom de Franciscis. Tudi med naslednjimi nekaj vizitacijami na-

staja časovni razmik petih let: 1512, 1517. To dejstvo lahko kajpak brez zadrege pripišemo pomanjkanju gradiva, vendar nam drug sprejemljivejši odgovor ponujajo nove politične razmere v odnosih med Benečani in Habsburžani, med patriarhom in njegovim klerom na avstrijski strani. Po smrti zadnjega goriško-tirolskega grofa Lenarta leta 1500 v Lienzu izbruhnejo stari spori med obema tekmečema na severovzhodnem stičišču obeh velikih evropskih svetov, ki dobe s Cambraijsko ligo proti Benetkam (1508) poseben odločilen okvir. Zadnja Hieronimova vizitacija leta 1507 se ujema z relativnim zatišjem pred sklenitvijo protibeneške zveze (1508) in sledečim ji avstrijskim zavzetjem Furlanije (1509).

DANIEL DE RUBEIS, KAPRULANSKI ŠKOF, 1512,
1517—1520, 1523

Okoliščine, pod katerimi je potekala zadnja znana vizitacija Hieronima de Franciscis, so zaznamovale tudi pastirsko delo Daniela de Rubeis, kaprulanskega škofa. Služil je trem patriarhom iz beneške rodbine Grimanijev, Dominika (1497—1517), Marina (1517—1529) in Marka (1529—1544). Njegova prva dokumentirana vizitacijska pot leta 1512 se je dogajala v času, ko je Furlanija v celoti bila v rokah cesarja Maksimilijana I., o njej govori ta posvetitev cerkve sv. Jurija v Bistrici nad Trzičem 16. maja¹³ in posvetitev cerkve sv. Nikolaja v Jeprci 13. junija (NŠAL; potrditev v KAL 43/11).¹⁴ Z letom 1517 se spet začneja gostejša vrsta vizitacij, ki jo je omogočila ureditev razmer v Furlaniji po pogodbi iz Noyona (1516) in sporazumni razdelitvi dežele med Benečani in Avstriji.

Vse kaže, da se je v štirih letih med 1517 in 1520 Daniel de Rubeis vsako leto odpravil na vizitacijsko pot avstrijskega dela patriarhata, čeravno nam o tem govore le posamični dokumenti. Največ je gradiva za leto 1517, ko se je škof verjetno kar dva meseca mudil na Gorenjskem: v ta čas sodijo posvetitev velikega oltarja in stranskega oltarja sv. Urbana 16. maja v Bistrici nad Trzičem (KAL 21/13; takrat je škof verjetno posvetil tudi cerkev sv. Neže v bližnjih Brezjah, NŠAL, Viz. 4, omenjena samo letnica), posvetitve cerkve sv. Tomaža skupaj z oltarji v Britofu pri Kranju 8. junija (NŠAL, Viz. 4), sv. Petra v Naklem 11. junija (Lavtižar, Kranj, ib.), cerkve sv. Dominika v Tenetišah 12. junija (KAL 21/12), rekonziliacija cerkve sv. Križa v Prebačevem 6. julija (NŠAL), in posvetitev stranskega oltarja v cerkvi sv. Martina v Dobu 7. julija (NŠAL). O Rubeisovi vizitaciji naslednjega leta govori samo podatek s Koroškega: posve-

titev Marijine cerkve na Zapotnici na Malem Ljubelju 21. oktobra 1518 (Koroški deželni arhiv). 16. maja 1519 je škof posvetil cerkev sv. Jurija v Volči pri Poljanah z njenimi oltarji (NŠAL) in 14. oktobra 1520 župno cerkev v Šentrupertu na Dolenjskem (NmKap, II/5).

Rubeisova vizitacija iz leta 1523 se je po tistih s konca 15. stoletja zopet ohranila v zapisniku, ki ga je po izvorniku iz videmske mestne knjižnice objavil G. B. Corgnali.¹⁵ Skof se je na vizitacijo napotil 1. septembra po znani poti preko Kobarida in Cerknega na Skofjeloško in od tod na Gorenjsko in Dolenjsko. Opravil je precej pontifikalnih dolžnosti, posvetitev cerkva in oltarjev, ordinacij klerikov in vmetitev na duhovniška mesta, pri čemer preseneča razmeroma veliko število na novo posvečenih cerkvenih zgradb v Zasavju, ki je bilo dotlej verjetno bolj zanemarjeno. Potovanje je trajalo vsaj do 19. septembra (Kamnik), ko se ohranjeno poročilo sklenja. Poleg zapisnika nam o tej vizitaciji govori tudi nekaj posebej ohranjenih dokumentov, tako posvetilni listini za cerkev sv. Ane v Zgornji Jablanici z 10. septembra in oltar sv. Ane v Mekinjah s 16. septembra (oboje NŠAL).¹⁶ Da se Rubeisovo potovanje ni končalo v Kamniku, kot bi bilo mogoče sklepati po vizitacijskem zapisniku, pa priča podatek, da je škof 20. septembra tega leta posvetil tudi novo cerkev sv. Luke v Praprečah pri Lukovici (NŠAL, Viz. 4).

DANIEL DE RUBIES, KAPRULANSKI ŠKOF, 1535

Rubeisova vizitacija iz leta 1523 je zadnja nam za zdaj znana vizitacija kakega oglejskega sufragana na Slovenskem, ki se kronološko še kolikor toliko navezuje na patriarhova prizadevanja ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja. Gradiva s tem letom zmanjka za dobro desetletje in šele leta 1535 srečamo Rubeisa spet na slovenskih tleh, ko je poleg Gorenjskega moral obiskati tudi Štajersko. Vemo, da je škof 8. junija tega leta posvetil kor in glavni oltar cerkve sv. Duha v Češnjevku (Lavtižar, Kranj, ib.); 8. julija cerkev sv. Andreja v Pokorni vasi na Kozjanskem¹⁷ in 14. julija stranski oltar sv. Ane v Sv. Lovrencu nad Bašljem (KAL 21/11). Ob tej priložnosti se je spet mudil tudi v Praprečah pri Lukovici, kjer je moral ponovno posvetiti cerkev sv. Luke (NŠAL, Viz. 4).

Težko je reči, koliko nam podoba o oglejskih vizitacijah te dobe kroji pomanjkljivo ohranjeno gradivo, nedvomno pa nastopa s sredino 16. stoletja čas, ki je spet temeljito pretresel duhovno življenje naše dežele. Protestantizem in s tem povezana okrepitev cer-

kvne politike avstrijskih vladarjev na eni strani ter reformiranje katolicizma s tridentinskim koncilom na drugi strani sta zahtevala tudi od oglejskega patriarha drugačne in intenzivnejše oblike pastoralnega dela, ki pa je, kot vemo, takrat prineslo le neznatne rezultate.

OPOMBE

1. Zgoščen pregled v J. Grudnu, *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitve ljubljanske škofije*, Ljubljana 1908, in F. Kovačiču, *Zgodovina lavantinske škofije*, Maribor 1928, posebej str. 212 ss. — 2. J. Gruden, prav tam, str. 11 ss, kot škof znan iz virov iz let 1436 do 1456. Med najzgodnejše njegove akte sodijo odpustki za mekinjski samostan 9. sept. 1436 iz Konjic (NŠAL) ter posvetitev cerkva v Križah in v Brezjem nad Tržičem leta 1437 (NŠAL Viz. 4, KAL fasc. 21/13). — 3. K imenom vikarjev oglejskega patriarha, ki jih prinaša J. Gruden, str. 5 op. 2, lahko dodamo še naslednja: senjski škof Prothiva že 1340, 2/XI (v Seničnem na Gor.), Janez, škof emonski (Novigrad v Istri) (1350, 27/XI), škof Lenart (1395, 15/III), pičenski škof Lovrenc (1389, 9/IV; kot generalnega vikarja ga omenja tudi Valvasor, *Die Ehre VIII*, v vrsti pičenskih škofov), škof Bernard (1397, 16/II, v Velesovem), Jurij, škof »lessiensis« (? , 1400, 25/VII, v Hočah); k prav tam, str. 6: škof Eberhard, ki je leta 1415 posvetil podružnico na sv. Jakobu nad Preddvorom, kajpak ni bil salzburški nadškof istega imena (v viru: »episc. tefeliter«, dominikanec). — 4. J. Gruden, ib., 72. — 5. V nadaljevanju podajam posamezne vizitacijske poti po kronološkem vrstnem redu. Zaradi gospodarnosti navajam vire praviloma le po izvornikih in ne omenjam njihove objave ali omembe v literaturi, čeravno jih je tu najti precej, zlasti v topografskih opisih župnij A. Koblarja, J. Lavtižarja in I. Vrhovnika. Označba NŠAL brez lokacije pomeni zbirko srednjeveških listin v NŠAL pod ustreznim datumom. — 6. J. Gruden, prav tam, str. 74. Že 11. jan. 1482 je škof rekonciliral cerkev sv. Andreja v Vratih (Thörl) na Koroškem (Koroški deželni arhiv). — 7. G. Vale, *Itinerario di Paolo Santonio in Carinzia, Stiria e Carniola negli anni 1485—1487*, Vatikan 1943 (Studi e Testi 103), nemški prevod R. Egger, *Die Reisetagebücher des Paolo Santonio 1485—87*, Celovec 1947. — 8. Listini (druga je v prepisu) v Koroškem deželnem arhivu (Kärntner Landesarchiv) v Celovcu. Podatke iz tega arhiva mi je ljubeznivo posredoval dr. Wilhelm Wadl, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. Vsebinsko drugih v tej zvezi nedvomno zanimivih listin, ki se hranijo po župnih arhivih na Koroškem, mi žal ni znana. Tako bi v ta čas utegnili uvrstiti tudi posvetitev cerkve sv. Petra v župniji Šentjakob v Rožu (W. Fresacher, *Erläuterungen zum historischen Atlas ... II/8*, 2 1966, str. 151). — 9. F. Kovačič, ib., str. 216. Podatka ne morem preveriti. — 10. F. Stele, *Politični okraj Kamnik, Ljub-*

ljana 1929. — 11. 16. maja; vizitator se je, glede na analogije, tu nedvomno mudil z namenom, da posveti cerkev, čeravno v gradivu o tem ni nič ohranjenega. — 12. Lovanke (Gablern) v župniji Dobrla vas? — 13. J. Lavtižar, Cerkev in zvonovi v dekaniji Kranj, Ljubljana 1901, str. 108—109, 114. — 14. Za Jeprco izdana listina, v kateri se ne omenjajo nikakršne pravice ljubljanskega škofa, kaže, da je tedaj župnija Sora, kamor je sodila ta cerkev, še vedno ležala v mejah oglejske jurisdikcije. — 15. Posvečanje in potrditev kapel v Sloveniji v l. 1523, GMD XVII (1936),

143—147. — 16. Ime drugega kraja je v zapisniku popačeno in dovoljuje misliti na Velesovo (ib., op. 32). — 17. I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant IV, str. 157 (po vizitaciji 1651 v KAL).

Uporabljene kratice: AAU — Archivio arcivescovile Udine, BCU — Biblioteca comunale V. Joppi Udine, KAL — Kapiteljski arhiv v Ljubljani v NŠAL, NŠAL — Nadškofijski arhiv v Ljubljani, NmKap — Arhiv novomeškega kapitlja v NŠAL.

K POZNAVANJU ŽITNIH MER NEKATERIH MEST IN TRGOV NA KRANJSKEM V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA

JANEZ SUMRADA

V prilogi k urbarju gospodstva Lož iz 1528¹ je ohranjen seznam — eden zgodnejših urejevalcev stanovskega arhiva mu je nadel ime »Tabela razlik med žitnimi merami« (Tabella des Undterscheidt der gethreidt Mass)² — ki nam omogoča, z nekaj rezerve in seveda z zgolj približno natančnostjo, dopolniti gradivo še danes temeljne razprave Sergija Vilfana, posvečene razvoju ljubljanskih mer, zavoljo njihovega pomena pa tudi metrologiji cele Kranjske in deloma drugih slovenskih dežel.³ Tabela moremo primerjati z že objavljenimi preglednicami koroških mestnih mer za težka žita v razmerju do dunajskega muta, ki izhaja iz srede 16. stoletja,⁴ s pristavkom, da žal ni tako izčrpna. Da izmed vseh mest na nekdanjem Kranjskem manjka v seznamu prav Lož s svojimi žitnimi merami, je najbrž le še razlog več za sklepanje, da preglednica ni prišla v sedanjo arhivsko razvrstitev kasneje in naključno, marveč da izvira z loškega ozemlja, najverjetneje iz približno tistega obdobja kot spremljajoči jo urbar, vsekakor pa iz časov pred poenotenjem kranjskih trgovskih žitnih mer (po 1569).⁵ Za tak izvor vira bi govorili tudi — kasneje in z drugo roko vneseni — podatki za Ložu bližnja trga Ribnico in Senožeče. Ta tri lokalna tržišča je povezovala tedaj še pomembna trgovska pot z Dolenjske prek Blok in Postojnskih vrat k morju in je bilo zato pač nujno, da so v enem kraju poznali merske sisteme sosednjih tržnih središč.⁶ O žitnih merah nekaterih drugih mest velja, da jih je sestavljalec tabele kasneje hotel upoštevati, pa pri sestavljanju našega vira očitno ni imel pri roki konkretnih relacij in je vpisal

imena mest in ponekod tudi naziv merske enote. Zlasti pogrešamo številčnih podatkov za Kamnik, saj se lahko o žitnih merah Višnje gore in še posebej Škofje Loke poučimo drugod.

Preglednica tako vsebuje žitne mere kranjskih mest Novega mesta, Metlike, Krškega, Kočevja, Kostanjevice, Črnomlja, Kranja in Radovljice v njihovem razmerju do ljubljanskega stara. To se nam bo zdelo povsem razumljivo, če dostavimo, da se lokalne mere pogosto pojavljajo v relacijah do mer deželnih glavnih mest kot najpomembnejših na določenem teritoriju.⁷

Struktura vira postavlja pred nas nekaj vprašanj, na katera zatrdno ni moč odgovoriti, zato bodo rezultati nujno približni, še posebej, ker doslej zbrano gradivo o žitnih merah kranjskih mest dopušča le nekaj osamljenih primerjav. Tako smo prepuščeni sklepanju, na katerega od obeh sistemov ljubljanskih žitnih starov se nanašajo zapisane relacije med težkimi žiti in ovsom ter vrhanja, raženja oz. valjanja v veljavi dva tipa ljubljanskih starov: starejši za težka žita (približno 90 litrov) in oves (105—106 litrov), in novi (106 litrov), s povečano kapaciteto do 110 litrov (težka žita) oz. 118 litrov (oves). Za osnovo preračuna smo vzeli idealni ljubljanski star v vrednosti 106 litrov, ki naj bi bil v času, ko je naš vir najverjetneje nastal, že prevladujoče uveljavljen.⁸ Seveda pa je pri tem treba upoštevati približke ± 12 —16 litrov, v 16. stoletju pred poenotenjem sta bila zaradi razlike pač glede na stari sistem ljubljanskega stara in vrsto merjenih žit.

V razpredelnici je v srednji koloni podan navedek iz vira, v zadnji pa v litrih izražena

vrednost vsakokratne merske enote za žita in njeno ime.

Mesto oz. trg			Merska enota v litrih
Višnja gora	Weichslberger schaf macht Laibacher star ⁹		kobal = ?
Novo mesto	5 Rudolfswerder schaf gibt	3 star	kobal = 63, 6
Metlika	4 ¹⁰ Metlinger giebt	3 star	? = 79, 5
Krško	4 Gurkhfelder	3 star	? = 79, 5
Kočevje	4 Gotscher khauffmass	1 star ¹¹	mernik = 26, 5
Kostanjevica	4 Lanndstrass	3 star	? = 79, 5
Črnomelj	4 Tschernembl	3 star	? = 79, 5
Kranj	9 Crainburg star macht	8 star	star = 94,2 ¹²
Radovljica	2 Radmannsdorfer star macht	1 star	star = 53
Kamnik	Staynner star ¹³		star = ?
Škofja Loka	Lakher star ¹⁴ macht		star = ?
Ribnica	3 Reiffnitzer scheff	1 star	kobal = 35, 3
Senožete	5 Senasetscher khauffmas	1 star	mernik = 21, 2

Iz preglednice izhaja, da je bila slika žitnih mer v mestih na Kranjskem pred občo uveljavitevijo ljubljanskega merskega sistema dokaj pisana. Upoštevati moramo tudi, da se je hkrati precej spreminjala, zato zgoraj prikazanih razmerij do ljubljanske mere ne smemo imeti za fiksna, ampak zgolj za odsev stanja nekje v prvi polovici 16. stoletja. Že iz relativnih števil — relacij pa izhaja nekaj dovolj jasnih dejstev, da jih velja podčrtati. Tako imajo Kostanjevica in mesti metliške veje kostanjeviškega mestnega prava — Metlika in Črnomelj — enoten sistem za merjenje žit. Pri tem se jim pridružuje kostanjeviški sosed Krško, kjer velja pravni režim štajerskih mest in trgov, posebej Celja.¹⁵ Sicer ohranjeni privilegiji kostanjeviško-metliške linije mest o merah ne govore, tako da v pravnem sorodstvu nismo našli vzroka za enoten merski ustroj. O merski ureditvi molče tudi mestne pravice za sestrsko novomeško vrsto.¹⁶ V luči podatka, da imajo štiri dolenska mesta enotne žitne mere, tudi precej bolje razumemo — v zvezi s stanovskimi pritožbami proti povečevanju žitnih mer nekaterih mest na Kranjskem (1575) — zakaj je prav eno od imenovanih štirih mest, namreč Krško, obtožilo enega od preostalih treh, namreč Kostanjevico, da je bojda povečala svojo žitno mero. To se je dogajalo v obdobju poenotenja teh mer v deželnoknežjih mestih in trgih, ko so jih morala nekatera ob prehodu na ljubljansko zmanjšati (Kamnik, Višnja gora), druga bržčas povečati, vse skupaj pa niti zdaleč ni potekalo gladko, temveč ponekod s precejšnjim odporom.¹⁷ Verjetno je Kostanjevica da-

jala povod za pritožbe s prehodom na ljubljansko oz. deželno mero, kar se zdi pomembno tudi zavoljo sklepanja o vrsti merske enote, ki smo jo za štiri dolenska mesta sicer izračunali, nismo pa dobili odgovora o njenem poimenovanju. Merska enota z 79,5 l je vsekakor tako velika, da bi ji po v 16. stoletju na Kranjskem uveljavljeni merski terminologiji šlo ime star, še posebej, ker bi bilo treba kobal s tolikšno kubaturo v primerjavi z ljubljansko mero zmanjšati (idealni ljubljanski kobal ima kot polovica stara 53 l).

Skupne črte izkazujejo tudi žitne mere Ljubljane, Radovljice in Kočevja. Radovljiški star je enak polovici istoimenske ljubljanske mere, kočevski mernik pa njeni četrtini, kar pomeni, da ustreza radovljiški star ljubljanskemu kobalu, kočevski mernik pa ljubljanskemu merniku. Zaradi časovne odmaknjenosti in pa ker se dajatvene mere pogosto razlikujejo od trgovskih, ne moremo obravnavati žitnih mer zemljiškega gospodarstva Kočevje iz sedemdesetih let 16. stoletja v primerjavi s kočevskim mestnim kobalom. Pri tem žal ne poznamo razmerja kočevskih dajatvenih mer do neke mere širšega teritorialnega pomena, čeprav smo dobro seznanjeni z njihovo notranjo strukturo.¹⁸

OPOMBE

1. AS, Deželni stanovi za Kranjsko, fasc. 281, sign. Stan. I., zap. št. 409, fol. 599—638. Naša — gre za prvo od obeh prilog — je foliirana s števil. 633—634. — Na urbar me je svoj čas v povsem drugi zvezi opozoril višji raziskovalni sodelavec

SAZU prof. Božo Otorepec, za kar mu velja moja prisrčna zahvala. — 2. *Ib.*, fol: 634. Pri tem je z urbarja prepisal letnico 1528 kot čas nastanka seznama. — 3. Sergij Vilfan, Prispjevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim oziranjem na ljubljansko mero (16.—19. stoletje), ZČ VIII/1954; str. 27—86 (navajam: Vilfan, z zadevno stranjo). Bera metrologije za slovenske dežele je po obsegu skromna; najbolje je po zaslugi Roberta Baravalleja obdelana Štajerska.

Mimo slovensko in nemško pisanih del, ki jih uporablja prof. Vilfan, navajamo tehtna pretresa o merah v škofjeloškem gospostvu (Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Viri za zgodovino Slovencev 4, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana 1963, str. 90 sl.) in v trgovskem prometu trgovcev in blaga iz zaledja na Reki v 16. in tridesetih letih 17. stoletja (Ferdo Gesrin Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Viri za zgodovino Slovencev 5, Ljubljana 1972, str. 75 do 84). Oba sta nastala zaradi potreb, ki so se pokazale ob izdaji zgodovinskih virov. Od nedavna je dostopen tudi Toneta Kolška Prispjevki k zgodovini žitnih mer na celjskem območju v XVI. stoletju, Celjski zbornik 1977—1981, str. 11—20. Za širše razglede je važna mednarodna Bibliographia metrologiae historiae (Zagreb 1971) z dodatki (1975), ki sta jo s skupino sodelavcev pripravila pri JAZU Zlatko Herkov in Miroslav Kurelac. — 4. Vilfan, 50, 73 (dodatek 10). — 5. O poenotenju gl. Vilfan, zlasti 44—45, 48—49. — 6. Za trgovsko pot čez Bloke prim. F. Gestrin, Trgovsko prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja), Novo mesto 1365—1965. Prispjevki za zgodovino mesta, Maribor—Novo mesto 1969, str. 130—143; S. Vilfan, *ib.*; str. 105—106; J. Šumrada, Nekaj iz srednjeveške zgodovine Loža in okolice, Notranjski listi I/1977, str. 33—34. — 7. Gre za tako imenovano računsko poenotenje mer. Gl. Vilfan, 29. — 8. Vilfan, 48—49. — 9. Tabela bi nas kaj naglo zapeljala v zmotno trditev, da višnjegorski kobal (tako namreč prevajamo nemški schaf. Prim. Vilfan, 45) ustreza ljubljans-

skemu staru, a nas od tega na eni strani odvrča marginalna opomba: Vergleich sy gegen die Laibacher mass, ki pove, da relacija ni bila vpisana; po drugi strani pa tudi dosedanja ugotovitev, da ima višnjegorski kobal nekako 59,041 (Vilfan, 50, 75, dodatek 22). — 10. Prvotno je stala tukaj številka 3, ki jo je pisar sam popravil v 4. — 11. Odebeljeni pokončni črtici pri Kočevju in Radovljici berem kot 1. Sicer sta povsem podobni znatno tanjšima enicama pri Ribnici in Senožečah, ki ju je zapisala druga roka. Khaufmass prevajam kot mernik (prim. Vilfan, 45); prestavlja se tudi dobesedno kot kupna mera (Blaznik, kot v op. 3, str. 438). — 12. Podatek iz okr. 1572 je služil Vilfanu (50 in 74, dodatek 19), da je z »manjšo verjetnostjo« izračunal kranjski star ovsa na 95 l. — 13. Kamniški star je bil nekoliko večji od ljubljanskega (Vilfan, 44, 50). — 14. Za škofjeloške žitne in druge mere gl. P. Blaznik, kot v op. 3. — 15. Jože Mlinarič, Krško in njegova gospoščina v srednjem veku, Krško skozi čas 1477—1977, str. 39—40. — 16. Prim: Franc Komatar, Kostanjeviške mestne pravice, Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz-Joseph Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1910/1911, str. 1—7; Milko Kos, Iz metliškega mestnega arhiva, Etnolog X—XI/1937—1939, str. 26, 28; potrditev črnomaljskih mestnih pravic, 26. 7. 1566, Notranjeavstrijska privilegijska knjiga 1564—1568, fol. 43' do 44' (prepis B. Otorepca v Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU). Za novomeško linijo S. Vilfan, Novomeški privilegij iz leta 1365, Novo mesto 1365—1965, Maribor—Novo mesto 1969, str. 88—110; August Dimitz, Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain. I. Gottschee, MHK XIX/1864, str. 55—56, slovenski prevod v: Ivan Simonič Zgodovina mesta Kočevja in Kočevske, 500 let mesta Kočevje 1471—1971, str. 13 do 14; Janez Kranjc, Privilegij mesta Loža iz leta 1477, Notranjski listi I/1977, str. 41—64. — 17. Vilfan, 45. — 18. Peter Wolsegger, Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574, MMK IV/1891, str. 23—24:

O DVEH LJUBLJANSKIH BAROČNIH PORTALIH

DAMJAN PRELOVŠEK

Prenekatera umetnina zaživi popolnoma v novi luči, kadar jo lahko zanesljiveje postavimo v prostor in čas, še zlasti pa, če se nam posreči izluščiti tudi ime njenega avtorja. To lahko trdimo za dva znana in izjemno kakovostna baročna portala v Ljubljani, ki sta se doslej izmikala trdnejši opredelitvi. Prvega je dal postaviti grof Orfeo Strassoldo, še preden je postal deželni glavar na Kranjskem, v veži svoje hiše na Novem trgu št. 6, drugega pa baron Avguštín Codelli v svoji palači na Bregu št. 20.

Stopnišni portal¹ hiše na Novem trgu je oblikovan z dvema stebroma, ki ju k steni priklepajo po trije prstani iz tršega kamna. Preklada nad njima se prilega plitkemu oboku in je prav tako povezana s prstani. V temenu poživlja portal plastika glave s širokokrajnim klobukom in z nabranim ovratnikom. Drugače kot vhodni rotovski portal, ki je doslej v literaturi veljal za njegov zgled,² deluje vhod v veži Strassoldove hiše manj enotno prav zaradi naglašanih stebrov, ki silita s podstavkoma diagonalno v prostor in se zdita premočna za podpiranje šibke segmentne preklade. Precej poškodovana kamnita glava izdaja značilno kiparsko govorico Angela Puttija,³ tako v voluminoznem načinu obdelave celote kot tudi v nadrobnostih. Bližnje sorodnike bi kipu lahko našli v skoraj povsem sočasnih

starčevskih glavah emonskih škofov v Ljubljanski stolnici. Primerjati ga velja zlasti z obrazom škofa Maksima in njegovimi namrščenimi obrvmi. Tudi pramen las, ki na levi strani sili izpod klobuka moža na portalu, je oblikovan z značilnim Puttijevim duktusom. Hkrati kaže opozoriti še na plastiko starca s skoraj enakim klobukom in podobno zasukanjo glavo, ki jo je za stopnišče palače Pojana-Matteazzi v Vicenzi izklesal kiparjev učitelj Orazio Marinali.

Grof Strassoldo si je skrbno zapisoval v posebno računsko knjigo vse izdatke v zvezi s posestjo v Ljubljani in z graščino Zalog pri Moravčah.⁴ Ni vedno jasno, kdaj gre za stavbo na Novem trgu in kdaj za hišo pred Karlovškimi vrati, ki je bila tudi njegova last, vendar glede obravnavanega portala ne more biti pomote. Hišo na Novem trgu je grof Strassoldo kupil pozno spomladi leta 1709 in se takoj lotil obsežnih prezidav, ki jih je zaupal stavbenemu mojstru Carlu Martinuzziju.⁵ Ne več ohranjeni glavni portal z maskaronom je izklesal kamnosek Francesco Grummik.⁶ Leta 1712 pa je grof plačal kamnoseku Luku Misleju izdelavo stopnišnega portala iz moravškega kamna pred stopniščem, hkrati s portalom pred dvorano v nadstropju.⁷ Ker sta Mislej in njegov kipar Angelo Putti tedaj sodelovala tudi pri prezidavah Strassoldove graščine Zalog pri Moravčah,⁸ je več kot verjetno, da je v Padovi rojeni umetnik avtor glave v temenu ljubljanskega portala. Med portalom v Strassoldovi hiši in na ljubljanskem rotovžu torej ni neposredne zveze, ker je slednji najmanj šest let mlajši od prvega. Vhoda sta si tudi sicer malo podobna. Družijo ju le členitev z vodoravnimi prstani, ki je bila v začetku 18. stoletja v Benetkah zelo razširjena. Portal v veži na Novem trgu je časovno na začetku velikega beneškega umetnostnega vala, ki je nato skoraj dve desetletji preplavaljal središče Kranjske.

Kdo naj bi bil naredil načrt vhoda v zasebne prostore grofa Strassolda, kamnosek Mislej ali stavbenik Martinuzzi? Če rešitev primerjamo s fotografijo uničenih portalov na stopnišču graščine Zalog,⁹ opazimo, da gre v Ljubljani za izrazitejši arhitektonski pristop k nalogi. To opravičuje misel o Martinuzzijevem avtorstvu, še zlasti, ker vemo, da je arhitekt za svoje stavbe tudi sam načrtoval kamnoseški in kiparski okras.¹⁰ Nizek obok na Novem trgu Martinuzziju ni dovoljeval dovolj uravnotežene rešitve. Stebra sta premočna za ši-

Portal v veži hiše na Novem trgu št. 6 (foto C. Narobe)

bak vrhnji zaključek, kar moti klasične predstave o lepem. Opravka imamo torej s prevzemom modnih vzorcev beneškega settecen-ta, ki se še niso udomačili.

Dve leti pozneje zasledimo isto ekipo, to je Martinuzzija, Misleja in Puttija, pri najbolj kvalitetnem ljubljanskem baročnem portalu, pri glavnem vhodu v semenišče. Tudi tu opazimo razkorak med močjo Puttijevega velikanov in razmeroma lahkotnim arhitravom nad njima. Kako so bile tokrat porazdeljene naloge? Ali je tudi Martinuzzi sodeloval pri zasnovi portala in je Putti skrbel samo za kiparski okras? Kako pojasniti neskladje med bogatim portalom in domala golo fasado? Taka in podobna vprašanja se odpirajo prav ob ogledovanju vhoda v veži Strassoldove hiše, še zlasti, če pomislimo na popolno sozvočje Puttijevega kipov z oltarno arhitekturo v šentjankovski cerkvi. Sta Ignacijev in Jožefov oltar v celoti delo tega kiparja? Skratka, nejasnosti je več, kot jih je mogoče pojasniti, saj so si spomeniki med seboj slogovno preveč različni. Jasno se zdi le, da je Mislejev umetniški delež pri vsem neznamen.

Carlo Martinuzzi je bil predstavnik starejše stavbarske generacije, ki kmalu ni več mogla povsem ustreči željam po izrazito beneških arhitekturnih novostih. Čeprav doslej o njem nismo kaj prida vedeli, nekateri podatki vendar govore za spretnega in vestnega stavbarja.¹¹ Umetnostnim predstavam članov akademije Operosorum so bili bližji nekateri Benečani, med njimi tudi avtor vhoda v mestno hišo, Luigi Bombasi.¹² Njegov portal je uglaseno dekorativno delo, ki se slogovno močno razločuje od starejšega portala na Novem trgu. Pri Bombasiju prstani ne oklepajo heterogenih arhitektonskih sestavin, ampak so mišljeni kot rustika, ki pomaga ritmizirati enotno komponirano celoto.

Povsem nekaj drugega je vhod v hišo barona Codellija na Bregu.¹³ Preseliti se moramo najmanj za tri desetletja naprej v čas, ko se je Ljubljana že poslavljala od beneškega baroka. V mestu so tedaj živeli še nekateri pomembni talijanski umetniki, med njimi na primer stavbenik Candido Zulliani in kipar Francesco Robba, ki še niso izrekli zadnje besede, a vdor avstrijskega baroka je iz dneva v dan naraščal. Beneško usmerjena arhitektura je vztrajno ohranjala izrazito tektonsko naravo, se je pa hkrati oblikovno vse bolj iztanjševala. Nekdanje polnoplastične oblike so se umaknile drobnim grafičnim črtam in značilnemu platenju stene. Prehoda v rokoko niso nakazovale zavite oblike, pač pa »nežna« obdelava površine spomenikov.

Angelo de Putti, glava na portalu v hiši Novi trg št. 6 (foto C. Narobe)

Da bi portal s poprsem viteza nastal sočasno z Jelovškovi freskami v dvorani, ki so datirane v trideseta leta,¹⁴ se ne zdi verjetno. Slogovno bi veliko bolj sodil v konec štiridesetih let, kar se ujema tudi s podelitvijo baronskega naslova lastniku hiše, Avguštinu Codelliju.¹⁵ Omenjena plastika viteza skupaj z upodobljenimi vojaškimi atributi in poudarjenimi zastavami kaže na pridevek »von Fahnenfeld«, ki ga je plemič iz goriške veje Codellijev prejel v letu svoje smrti 1749. To pa ne nasprotuje nastanku portala tudi že kako leto poprej, torej v času, ko se je lastnik hiše nestrpno pripravljal na slovesen trenutek sprejema baronske časti. Manj verjetno pa je, da bi bil Avguštin Codelli že veliko prej poskušal tako bahavo ovekovečiti svoje razmeroma skromno plemstvo, ki mu ga je bil podelil Karel VI. Kot zgornjo časovno mejo za nastanek portala pa moramo vzeti datum Codellijeve smrti, saj je ta hiša nato prešla v last trgovca in menjalca Janeza Štefana Gasperinija,¹⁶ ki gotovo ni imel vzroka, da bi poveljeval nekdanjega lastnika stavbe.

Ob spoznanju, da gre za italijansko občuteno delo iz poznih štiridesetih let, se lahko približamo tudi umetniku. Poleg mestnega arhitekta Candida Zullianija prihajajo tedaj v poštev še kamnoseki in kiparji Luigi in njegov sin Carlo Bombasi, Francesco Grumik, Francesco Rotman in Francesco Robba. Portal je v resnici dovolj soroden sočasnim Zullianijevim rešitvam — na primer vhodu v graščino Goričane¹⁷ — zlasti kar zadeva sestavljanje v plasteh in diagonalno zapolnitev vogalov vhodne odprtine. Vendarle pa gre za

veliko bogatejšo kamnoseško govorico, kakršna pri tem stavbeniku ni običajna. Kar zadeva italijanske kamnoseke, ki so konec štiridesetih let delovali v Ljubljani, vemo nekaj več le o že omenjenem avtorju rotovškega portala, Luigiju Bombasiju.¹⁸ V začetku štiridesetih let je skupaj s Francescom Grumnikom izdelal dokaj razgiban portal nekdanjega mestnega hotela, imenovanega tudi Pri divjem možu, na Ciril-Methodovem trgu št. 21. Med tem portalom in obravnavanim spomenikom na Bregu ni mogoče zaslediti skoraj nobene večje slogovne sorodnosti. To velja tudi za Rotmanove portale, seveda, če je vhod v dolsko graščino resnično samostojno delo tega kiparja, kot trdi baron Erberg.¹⁹ Od vseh navedenih umetnikov prihaja v poštev torej le še Francesco Robba. Ta si je po smrti domačina Gregorja Mačka 1745 pridobil tudi naslov mestnega stavbnega mojstra. Zato je zelo vabljiva misel, da bi bila zunanjščina Codellijeve hiše na Bregu lahko redka priča doslej skoraj popolnoma neznanega Robbovega stavbeniškega delovanja.²⁰ Kako je mogoče zagovarjati to misel? Najprej si velja približe ogledati samo plastiko na portalu. Obraz vojščaka z mesnatimi ustnicami, značilno modeliranimi lici in nosom, nas spomni na Robbov kip cesarja Karla VI., ki ga hrani Mestni muzej, dovolj blizu pa je tudi plastiki starca z viharjočim ogrinjalom na ljubljanskem mestnem vodnjaku. Še zgovornejša je perjanica na čeladi. Oblikovana je bujno in popolnoma enako stilizirana kot angelske peruti

Portal hiše na Bregu št. 20 (foto C. Narobe)

Francesco Robba, glava s portala na hiši Breg št. 20 (foto C. Narobe)

na Robbovih oltarjih pri Sv. Jakobu ali v ljubljanski stolnici. Tudi draperija poprsja močno spominja na oblačilo omenjenega cesarjevega kipa.

Prav tako prepričljiva je celota. Dasi se na prvi pogled zdi, da portal na Bregu nima veliko skupnega z zrelimi baročnimi oblikami Robbovih oltarjev, nas sočasno nastali vodnjak pred mestno hišo opozarja na dvojnost v kiparjevem delu. Medtem ko so oltarji berninijevsko razgibani, kar je nasledek vpliva arhitekta Giuseppa Pozza,²¹ pa je veliko strožja arhitektura vodnjaka bližja beneškemu klasicizmu. Posebno poučni so robovi obeliska in njegovega podstavka, ki zbudajo vtis, da gre za platenju portala na Bregu podobno sestavljanje marmornatih plošč. Polžasto zaviti kapiteli portalnih pilastrov so v prerezu podobni spodnjemu delu obeliska na vodnjaku. Krogla s kovinsko konico, ki zaključuje mestni vodnjak, je na portalu ponovljena kar dvakrat. Značilen okras vhoda so tudi polžasti zavoji, kakršne zasledimo tudi na podstavku obeliska. Obris reliefa z vojaškimi atributi nad vhodom v Codellijevo hišo pa najdemo spet v atiki Robbovega velikega oltarja pri ljubljanskih frančiškanih ali še izraziteje na podstavku kipa sv. Janeza Nepomuka, ki je nekoč stal v kapelici ob črnuškem mostu in krasi sedaj fasado šentflorjanske cerkve. Skratka, gre za oblikovni slovar, ki je preveč oseben, da bi ga mogli izpeljati le iz splošnih slogovnih znakov določenega časa. Robba je bil rojen kipar in tudi, kadar se je loteval izrazito arhitekton-

skih nalog, jih je najbrž obravnaval povsem kiparsko. Če predpostavimo, da naj bi bila njegova vsa zunanjščina Codellijeve hiše, se zdi trditev še tolikanj bolj upravičena. Stavba je enakomerno preprejena s pilastri, poudarek pa je na portalu. Ta ni v sredi glavne fasade in tudi ni z njo zraščena. Kipar se ni znal ogniti zadregam ob stiku s pilastri in z zidcem, ki teče čez vso zunanjščino, niti se ni potrudil organsko vključiti okno nad vhodom v kompozicijo portala. To bi lahko dosegel z balkonom ali bogatejšim arhitektonskim okrasjem.

Če povzamemo uvodno misel, so ugotovitve o obeh ljubljanskih portalih nov drobec v mozaiku baročne umetnosti na Slovenskem. Pomagajo lahko odpreti nove strani v zgodovini našega baroka, ki se ga po prvih temeljnih študijah velja lotiti nadrobneje in bolj poglobljeno.

OPOMBE

1. Portal je zaradi dvokrilnih vrat, ki so se odpirala proti stopnišču (ohranjeni tečajji!), nekoliko pomaknjen v hodnik. Prehod na desni so oprli veliko pozneje. — 2. N. Šumi: Ljubljanska baročna arhitektura, Ljubljana 1961, p. 36. — 3. O Puttiju cf. E. Cevc, kipar Angelo Putti in njegovo delo na Slovenskem, Zbornik za likovne umetnosti, št. 9, Matica Srpska, 1973, pp. 257—271. — 4. AS, Dol, Gr. A. I., fasc. 117 (Strasoldo), ovoj Hiše v Ljubljani. Prof. Majdi Smole se zahvaljujem za pomoč pri branju grdo pisanega originala. — 5. Ibid., fol. 1. — 6. Ibid., fol. 19; Kamnosekov priimek je v aktih zelo različno napisan (cf. D. Prelovšek, Kje se je šolal kipar Franc Rotman?, Kronika, XXIV, 1976, p. 106, op. 7). — 7. Ibid., fol. 20 — 8. Ibid. — 9. M. Zupančič-M. Zontar: Gradovi na domžalskem in moravškem območju, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zv. 95, Ljubljana 1979, p. 29; fototeka Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine

SRS. — 10. Archivio di Stato, Trst, Intendenza commerciale per il Litorale in Trieste, No. 373, fol. 23 (Ob zidavi tržaškega lazareta 1721 se je inž. Weis pritoževal, da želi Martinuzzi stavbo okrasiti z bogatimi stopnicami, kipi in drugim nepotrebnim okrasjem, kot da bi šlo za zidavo prave palače) — 11. Cf. V. Steska, Naši stavbarji minule dobe, Zbornik za umetnostno zgodovino, III, 1923, p. 6; cf. tudi op. 10. — 12. S. Vilfan: Zgodovina ljubljanske mestne hiše, knjižnica Kronike zv. 4, Ljubljana 1958, p. 41. — 13. Portal je izklesan z podpeškega marmorja in je danes v zelo slabem stanju. Ob urejanju pločnika so z asfaltom razkrili njegov spodnji del. Okoli leta 1973 — natančne dokumentacije na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine, ki je kip reševal, nimajo — je ob napeljevanju PTT ktblov neki delavec stopil na kip vojščaka, ki je padel na tla in se razbil. Plastiko je restavriral akademski kipar Momo Vuković in jo zamenjal z odlitkom iz umetne smole. Ker Mestni muzej ni bil pripravljen prevzeti Robbov original, so ga pozneje namestili v nišo gostilniške sobe Prj vitezu. Poleti 1982 je odpadel velik del venca nad levim kapitelom. — 14. S. Mikuz, Ilovšek Franc, baročni slikar, 1. del, ZUZ, XVI, 1939/40, p. 19 — 15. O Avguštinu Codelliju cf. Primorski slovenski biografski leksikon, Gorica — 16. V. Fabjančič: Knjiga ljubljanskih hiš in njihovih stanovalcev, tipkopis, Ljubljana 1940/43, 2. del., s. v. Breg 14. — 17. D. Prelovšek-L. Osjak-P. Štrukelj: Goričane, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zv. 91, Ljubljana 1979, p. 4. — 18. Cf. V. Steska, Ljubljanski baročni kiparji, ZUZ, V, 1925, p. 92; M. Stele, Ljubljansko baročno kiparstvo v kamnu, ZUZ, n. v., IV, 1957, pp. 59—60. — 19. AS, Dol, Gr. A. I., 248 r, fol. 41 in I/98 r. — 20. O Robbu kot stavbarju vemo le, da je leta 1749 po nalogu magistrata skupaj s C. Zullianijem izbral prostor za novo opekarno in ugotavljal vzroke za vlažnost Šentpeterske kasarne. (A. Vodnik, Francesco Robba, Kronika slovenskih mest, III, 1936, pp. 226—227). — 21. D. Prelovšek, Šolanje kiparja Francesca Robba, Kronika, XXVIII, 1980, p. 108.

ZDRAVSTVENA SKRB ZA PODEŽELJE v 18. in 19. STOLETJU

VIKTORIJAN DEMŠAR

Mislím, da je prav edinstveno za slovensko podeželje, kar je zanj storil človekoljubni Peter Pavel Glavar tudi v zdravstvenem oziru poleg že znanih njegovih prizadevanj za zdravno kulturno, versko in gospodarsko rast slovenskega človeka v 18. stol.

S svojim zgledom je pokazal, kako je treba skrbeti za zdravje. Ko je že bil upravitelj gosposčine malteškega viteškega reda v Komendi, je dal skopati 1749. leta na dvorišču zunaj komendske graščine 29 m globok vodnjak, da bi imeli zdravo izvirno vodo, ki so jo pogrešali v graščini kakor večinoma tudi drugod v okolici, zlasti v Mostah in Suhadolah. Uporaba vode iz krajevnih potokov, kjer se je napajala tudi živina, je povzročala večkrat huda obolenja, zaradi katerih so včasih množično umirali (znano je za leto 1757). Pa tudi živinska kuga se je rada pojavljala.

Glavar je ta svoj vodnjak, ki še obstoja in je uradno zaščiten, uporabljal tudi za hladilnik v vročih poletnih dneh. Ko je ta razgledani mož kot župnik obsežne komendske župnije (3.000 duš) obiskoval svoje župljane in prav vse hiše te župnije, h kateri so tedaj spadale tudi Tunjice, Zapoge in Pšata na Cerkljanskem, je videl pomanjkanje higijene v premnogo nezdravih bivališčih, zlasti med lončarji. V isti sobi se je izdelovala glinasta posoda, pozimi tudi sušila in v istem prostoru so zlasti pozimi spali zdravi in bolni. Tudi zdrave vode mnogokje ni bilo. Tem ljudem je hotel pomagati, posebej bolnim, o čemer bo še govor. V vseh zadevah je bil svojim ljudem najboljši svetovalec. Tako s svojim zgledom, s poučno besedo pa tudi s finančno pomočjo (kar je razvidno iz njegovega prvega testamenta leta 1752).

Večkrat je bila v času njegovega delovanja v Komendi živinska kuga, zlasti še leta 1761, ko je samo v Suhadolah poginilo čez 100 glav goveje živine, pa tudi v Mostah, na Križu in Gmajnici je večji del živine zbolel, v graščini pa je bilo vse zdravo, ker se je pazilo na higieno kot trdi tedanji kaplan Zagoričnik v pismu z dne 15. 9. 1761, ki ga je poslal P. P. Glavarju, tedaj bivajočemu v Rimu: »Omnia sunt sana, praeservativa tamen adhibentur solícite ac stabula sunt occlusa«, Radi so uporabljali apno za beljenje hlevov in pri zakupu poginule živine.

Leta 1766 se je Glavar preselil iz Komende na svoje graščinsko posestvo v Lanšprežu pri Mirni na Dolenjskem, ki ga je kupil za 25.000 forintov od grofa Alojzija Auersperga. Tudi

tu je Glavar ljudem vsestransko pomagal k napredku. Ko se je pa čutil oslabelega — bil je srčni bolnik, ki mu je trebanjski kirurg ponovno puščal kri — je 21. 1. 1784 poskrbel za oporoko, v kateri je določil za glavnega dediča revne in bolne brez razlike stanu iz komendske fare na Gorenjskem in za podložnike lanšpreške gosposčine. Umrl je v Lanšprežu 24. 1. 1784.

»Za vse te bolnike naj se zgradi primerna bolnišnica s stalnim zdravnikom v Komendi,« kjer sem — tako pravi v oporoki — »večino svojega premoženja s svojo prizadevnostjo kot začasni upravitelj imenovane Komende, tudi istega pridobil.« To oporoko so podpisali poleg testatorja še zdravnik Anton Jelovšek, kirurg Jože Ebert, mirenski vikar Franc Gartner in šentrupertski nadžupnik Štefan Videtič.

Svojima posebnima zaupnikoma: novomeškemu proštu dr. Martinu Jabačinu in svojemu adoptirancu beneficatu in magistru Jožefu Tomlju v Komendi pa je dal še posebna navodila, po katerih oba dosmrtno uživata dohodke iz lanšpreškega posestva, po smrti obeh pa naj se uredi izgradnja bolnišnice v Komendi iz prodane gosposčine v Lanšprežu.

V oporoki je določil, naj imajo v tej bolnišnici prednost najprej domačini in med ubožnimi najubožnejši. Ti naj bi bili oskrbovani s potrebno hrano, obleko, zdravili, posteljino in ljubeznivo postrežbo.

Določil je, naj se nastavi zdravnik, ki je ljudomil in več jezika domačinov, torej več slovenskega jezika. Zdravnik naj ima prosto stanovanje, letno plačo 150 forintov ter sme zdraviti tudi druge zunaj bolnišnice, vendar ne na škodo bolnikov v bolnišnici.

Posebej zahteva, naj ima zdravnik vedno pripravljena potrebna zdravila in naj o njih vodi poseben zapisnik. Upravo bolnišnice vodi komendski Glavarjev beneficiat, ki mora vso potrebno oskrbo urejevati. Bolnike mora obiskovati in poizvedovati, kaj potrebujejo. Zdravnik pa naj ga dnevno obvešča o stanju bolnikov. »Za večne čase« ima pravico sprejemati v bolnišnico beneficiat, v primeru smrti pa župnik ali kaplan v Komendi. Predlagati sprejem domačih bolnikov ima pravico komendski župnik, za lanšpreške pa lanšpreški posestnik, v primeru administracije »Komisija ustanov« in če te ni, pa ima pravico svoje revne in bolne farane predlagati krajevni župnik.

Beneficiat je dolžan vsako leto konec januarja predložiti obračun za preteklo leto ko-

»Glavarjeva bolnica« špital
v Komendi

misiji ustanov pri deželni oblasti: koliko bolnikov je bilo oskrbovanih, koliko jih je umrlo, koliko ozdravelo in koliko jih je ostalo v bolnišnici, koliko je stalo vzdrževanje za zdravila in drugo oskrbo.

Da se bo mogla bolnišnica zidati in z vsem okrbovati, naj se v ta namen takoj uporabi polovica dohodkov po smrti prvega uživelja (seveda se morajo prej odplačati morebitni dolгови na posestvu).

Po teh navodilih sta izvršitelja Glavarjeve oporoke sestavila Ustanovno pismo 8. oktobra 1784, ki je bilo z raznimi navodili še posebej potrjeno od kranjske deželne vlade v Ljubljani 9. 7. 1803.

Preden je prišlo do gradnje te bolnišnice, je bilo treba še mnogo ovir odstraniti. Sprožena je bila misel, naj bi se izkupiček prodane Glavarjeve graščine uporabil za bolnišnico usmljenih bratov v Ljubljani. Temu se je uprl komendski beneficiat Tomelj. Vsa zadeva je bila predložena cesarski dvorni pisarni na Dunaju, ki je s svojim dvornim dekretom z dne 31. 1. 1799 končno odbila kakršnokoli drugačno razlago Glavarjeve oporoke, kakor je testator sam hotel imeti opravljeno.

Tako se je pod vodstvom beneficiata Petra Janežiča leta 1804 zgradila bolnišnica — (»Krankenhaus« — imenovana v oporoki in prav tako tudi na gradbenem načrtu iz 1802). Ko je bila zgradba tudi notranje opremljena, so leta 1805 sprejeli prve bolnike. Do leta 1812 je bolnišnica po testatorjevi zamisli neovirano delovala. To leto pa je francoska okupatorska oblast po intendantu Baselliju isto ukinila in ves kapital prenesla na ljubljansko civilno bolnišnico z obljubo »da bodo

komendski bolniki dobivali dnevno po 7 krajcarjev«. Toda ti bolniki so bili opeharjeni, nihče ni dobil niti krajcarja.

Po končani francoski okupaciji je avstrijska deželna oblast v Ljubljani (16. okt. 1815) zopet vso imovino Glavarjeve ustanove vrnila komendski bolnišnici, ki je ponovno začela delovati. Število bolnikov je vedno naraščalo, zato se je morala zgradba povečati, seveda z novimi težavami.

Kranjski deželni odbor je postal poseben varuh Glavarjeve bolnišnice, ki je konec 1864. leta imela že bogato vsoto 167.025 forintov. To bogastvo je začelo mnoge mikati, da si ga prisvojijo. Tako je kamniški župan dr. Vošnjak, ki je bil tedaj deželni poslanec, dosegel od deželnega odbora v Ljubljani (št. 9093 z dne 7. 1. 1889) predlog, naj bi se kapital ustanove (konec leta 1886 je znašal že 195.233 forintov) prenesel v Kamnik, kjer bi se lažje zgradila večja bolnišnica.

Ta predlog je komendski upravitelj bolnišnice župnik Matevž Tavčar odbil s pojasnilom, da bi bila vsakršna odtujitev denarja in ukinitve bolnišnice v Komendi v nasprotju z namenom testatorja in z že citiranim cesarskim dvornim dekretom. Vse mogoče trditve Kamničanov so sprožile novo misel, naj bi se del kapitala odtrgal za novomeško bolnišnico, ker je Lanšprež v tej dolenski regiji. Tudi to bi bilo nekaj nasilnega.

Vse to prerivanje sem in tja je zaključila končna obravnava v Komendi z odlokom deželne vlade št. 13810 z dne 27. 11. 1907. Tedaj se je odločila preureditev Glavarjevega zavoda in namestitev stalnega zdravnika v Komendi. Ostalo pa je pri starem, le strežništvo

se je spremenilo. Laične strežnice so zamenjale izšolane bolniške sestre — usmiljenke iz Zageba, ki pa so po prvi svetovni vojni odstopile to strežništvo ljubljanskim usmiljenim sestram.

Prva svetovna vojna je uničila tudi ves kapital Glavarjeve bolnišnice, ki je znašal leta 1914 veliko vsoto 545,718 kron. Takratna deželna vlada je brez vednosti upraviteljstva bolnišnice to vsoto na svojo roko odstopila za vojno posojilo in s tem se je tudi Glavarjeva bolnišnica spremenila po letu 1918 v ubožno ustanovo za oslabele osebe, za katere so po ukinitvi določene letne dotacije od nove jugoslovanske oblasti v Ljubljani do leta 1928 morale plačevati odtlej tiste občine, ki so imele svoje »uboge« v tej ustanovi, ki je tolikim ljudem skozi dobro stoletje izkazovala vso resnično bolniško oskrbo iz ustanovnikove imovine-gratis.

Stalni zdravnik je bil v Komendi le občasn. Sicer pa je bolnike oskrboval zdravnik iz Kamnika. Kvalificirane bolniške sestre usmiljenke so po zdravnikovem navodilu skrbele za oslabele, pa tudi zunanjim ljudem so mnogo dobrega storile za zdravje. Še danes je živ spomin na »špitalske sestre«.

V zadnjem letnem poročilu (z dne 6. 3. 1941, št. 9) prosvetnemu oddelku banske uprave v Ljubljani je upravitelj bolnišnice župnik Janez Zabukovec sporočil, da vrednostni papirji v skupnem znesku 545.748 avstrijskih kron in 68 vinarjev, ki jih banska uprava dravske banovine hrani, niso nič donesli. V oskrbi pa je bilo leta 1940 11 onemoglih moških in 7 žensk. Za domače prizadete je plačevala komendska občina v prvem četrtletju po 7 din, v drugem četrtletju do 1. okt. po 8 din in zadnje četrtletje po 8 din in pol. Za tuje pa so plačevali od 7 do 10 din dnevno. To je bilo zadnje uradno poročilo s pečatom P. P. Glavarjeva bolnišnica v Komendi.«

Leta 1947 pa je ustanova Glavarjeve bolnišnice prenehala delovati. Zgradba z vrtom je postala last ljudskega premoženja. Bolnike in onemogle so preselili v »Dom počitka« v Mengšu in Domžalah.

Žal, skoraj polovica gradbene zunanosti je izgubila prvotno lice, ko so več prostorov znotraj preuredili za šolske razrede. Danes v zgradbi ni več šole, pač pa je po zaslugi krajevne skupnosti v Komendi prenovljena nekdanja Glavarjeva bolnišnica postala splošni arhiv kamniške občine in Društvo upokojen cev ima v pritličju nekaj prostorov.

Pri ljudstvu pa je še trden spomin na Glavarjevo bolniško ustanovo, ko se ta zgradba še vedno redno imenuje »špital«.

Ker pa je vsak podatek o zdravstvu v teku preteklih stoletij na Slovenskem res dragocen, je le prav, da se poslužimo tudi cerkvenih oznanilnih knjig, saj se je skoraj povsod (še do druge svetovne vojne) ljudstvo obveščalo v cerkvi tudi o zdravstvu, ki je zadevalo na splošno vse ljudi, kot npr. cepljenje otrok zoper koze, skrb za higieno pred nalezljivimi boleznimi in podobno. Pa tudi o vpeljavi mrliškega ogledništva je zanimiv zapis v teh knjigah.

Za primer imam pri roki več oznanilnih knjig iz 19. stol. od leta 1824 dalje v župnij. arhivu v Komendi. Obstoji 9 takih knjig od 1824 do 1900. Pisane so večinoma v takratni ljudski slovenščini pa tudi v nemščini in latinščini.

Cerkev je skušala pomagati, če je šlo za ljudski blagor in za ljudsko zdravje. To se je navadno sporočalo faranom, ki so bili navzoči pri nedeljskem bogoslužju, iz oznanilne knjige. Kar pa ni bilo primerno za oglaševanje v cerkvi, je pa poseben občinski klicar okliceval zunaj cerkve in to mnogokje še po drugi svetovni vojni po jutranji maši. V mestjih, kot npr. v Kranju je občinski stražar z bobnanjem kliceval ljudi na poslušanje odločb raznih oblasti še po prvi svetovni vojni. Dandanes vemo, kako je s takimi obvestili.

A

Po letu 1825 je bilo vsako leto skrbno oznanjeno cepljenje zoper koze: kdaj in kje bo potekalo in za katere otroke. Po cepljenju pa so bile matere posebej povabljene, da že cepljene otroke prinesejo na pregled. Seveda se ta navodila niso stoddostno izpolnjevala, vsaj začetkoma ne. Zato je tedanji župnik Franc Peterca na 5. pobinkoštno nedeljo 1825 oznanil, da je treba prinesiti še necepljene otroke v župnišče »v tork dopoldne in popoldne« da kakiga atepanja ne bote imele, bógajte!« Tako se je podobno ponavljalo še več let. O binkoštih 1830 pa je bilo povedano: »Otroke, ki se jih ne prinese v župnišče, boste morali nesti u Mekinje«. (Tedaj je bil kamniški okrajni urad v mekinjskem samostanu). Pozneje je bilo cepljenje otrok s pregledom ali v mežnariji ali v špitalu ali v šoli v Komendi.

Iz oznanila župnika Martina Grosa na 5. pobink. ned. 1840 pa je razvidno, da zavest o koristnosti cepljenja otrok zoper koze še ni zajela ljudske duše na splošno. Naj navedem: »Juter na sv. Urbana dan imajo vse matere cele fare zjutrej ob 9. uri svoje otročiče kteri so letos rojeni in tud vse druge kater so že pred rojeni, pa jim niso še koze stavlene ble,

u mežanarijo pernest, da jim bodo kože stavlene. Nobena nima ven ostati. Če bo ktera ven ostala, bo s tistim poštrafana, katere so za take puntarce postavlene.»

V poznejših oznanilih ni več strožjih opozoril, iz česar je sklepati, da so to zdravstveno preventivo začeli jemati resno. Gotovo pa je k splošni zdravstveni izobrazbi pri ljudeh pripomogla tudi Glavarjeva bolnišnica v Komeni, kjer je bil zdravnik z določeno nalogo pomagati tudi bolnikom zunaj bolnišnice.

B

Zanimiv je pouk o strupenosti volčje češnje ali volčjaka, ki raste po naših gozdovih. V oznanilni knjigi je napisano nemško besedilo v gotici in sicer na 21. pobinkoštno nedeljo 1826.

Nazorno opiše liste, dišeči cvet, iz katerega postane v avgustu že lep temnoplavkast sad, vablji, omamljiv in zelo strupen. Če človek užije tak sadež, postane omamljen, prične se dušiti in bruha; lahko povzroči tudi očesno slepoto. Protisredstvo: Obkladke s kisom namočene polagati na trebuh in nogi ter klistir iz ajbiša (slez) in pšenice.

C

Leta 1836 je morala v vaseh Moste, Suhadole in tedanji Kaplavasi razsajati hujša bolezen, ki pa ni označena. Ker je razsajala v avgustu, ko je tudi v tem stoletju kdaj do ureditve vodovoda po drugi svetovni vojni razsajal tifus, je verjetno tudi tedaj bil tifus, tista »huda bolezen«. V tem času so se vodnjaki izsušili, zato so ljudje tudi zase uporabljali vodo iz Pšate ali Tunjišče, kamor so redno vodili živino napajat.

Na 13. pobink. nedeljo — 21. avgusta 1836 — je bilo oznanjeno, da bo v sredo na sv. Jerneja dan maša na Križu v zahvalo, »da je huda bolezen prenehala in da so bile druge vasi v fari te strašne šibe obvarovane.«

Tudi že leta 1757 je razsajala po komendski fari nalezljiva kužna bolezen, kot jo omenja pismo komendatorja Testaferrate kot »molte gravissime malattie di febre maligne«, zaradi katere je bil v Komendo poslan od deželne vlade poseben zdravnik, da bi olajšal in zdravil te obolele, med katerimi jih je od 100 komaj 50 ozdravilo. (Pismo, poslano P. P. Glavarju z Malte 13. dec. 1757). Iz tega poročila o najtežji vročinski bolezni je sklepati, da je mogla biti tista bolezen verjetno ali tifus ali griža, ko je bila v avgustu do začetka jeseni.

D

V nedeljskem oznanilu 10. 3. 1871 je povedano: »Na Notranjem pa tudi po nekaterih krajih na Dolenjskem je veliko pomanjkanje in lakota. Po vsih krajih se za te reveže mili darovi pobirajo, torej se spodobi, da jim tudi mi kaj pomagamo. Zato bo danes teden mežnar po cerkvi darove pobral«. Nabralo se je 16 goldinarjev in 50 krajcarjev. Za tedaj kar lep denar.

Lakota pa je povzročala nedohranjenost in s tem tudi razne bolezni. Ljudje so si pomagali po svojih najboljših močeh.

E

Čeprav naslednje ne sodi naravnost k zdravstvu kot takemu, se mi zdi vendarle umestno, da se ne opusti vest o začetku mrliškega ogledništva na slovenskem podeželju.

Na Veliko noč 1825 je vpisano: »Vam oznamim, de od visoki deželne oblasti je bilo že pred dvema lejtmi zapovedano, da mora tudi po deželi kakor je že po mestih zdavnaj navadno sledni mrlič od u timu postaulenega moža poprej ogledan — on pokopan biti. Krog in krog nas se je to ogledovanje že pred časa začelo.

Kresija tudi to per nas upelati zapove.

Namen merliča ogledovati pa je ta-le:

1. Da koga živiga, ktiri se jim smertni zdi, ne pokopljejo.
2. Za nalezljive bolezni hitro zvedeti, da more Gosposka précej od začetka nevarnost odverniti.
3. Obvarovati, de se merličeva bolezen po obleki in pojsteli umerevšiga družih ne prime in ne raznese.

4. Zvedeti skrivni poboj in ubijavca.

De se ta dobrotljivi namen merliča ogledovanje doseže, je per tim to-le potrebno:

a) Povedati merliča bolezni.

b) Ogledati merliča

c) V potrebi razsojevalca ogled imeti.

Noben merlič se ne sme po postavi prej kakor 48 ur po storjeni smerti pokopati, zunaj ktiri hitro gnijê in smerde ali to le po zadohlenim gosposkinskim dovoljenjem.

Merliča ogledovati bi imeli le padarji, kir pa tega ni soseska med seboj umniga in pošteniga moža ktiri zna pisati, u tim zvolijo.

Jaz menim, de ne boste nič čez to imeli, ker sim jez k tim šolmaštra odbral. Od tega mora zdej po postavi vsak merlič u moji fari ogledan biti in poprej ne bode noben pokopan, dokler ne bode od šolmaštra meni zedelec naprej pisan odrajtan.

Kaker hitro tedej eden tu ali tam umerl bode, tako hitro za naprej šolmaštra za ogle-dovanje pokličite, cvancgarca mu bode mogla po postavi za to delo dana biti in šolmašter bode po njemu danih postavah ravnal.«

To delo je opravljal učitelj skozi 19. stoletje ko je bil učitelj navadno tudi še organist in cerkovnik. Ko pa je nastopil konec prejšnjega stoletja organist obenem tudi cerkovnik kot samostojno službo je učitelj bil tega bremena odvezan. Organist pa je to opravilo vršil še več let po drugi svetovni vojni, dokler

ni to delo prevzela strokovna zdravstvena služba.

Iz teh skromnih podatkov je razvidno da so tedanji odgovorni faktorji skušali ne samo v mestih, temveč tudi po podeželju osnovna zdravstvena navodila ljudem približati, kolikor so bila nujno potrebna in splošno že znana in priznana.

VIR

1. Beneficijski arhiv v Komendi — oporoka P. P. Glavarja. — 2. Župniški arhiv v Komendi — oznanile knjige iz 19. stoletja.

PRISPEVEK K PODOBI O VOJAŠKEM UPORU V MARIBORU LETA 1919

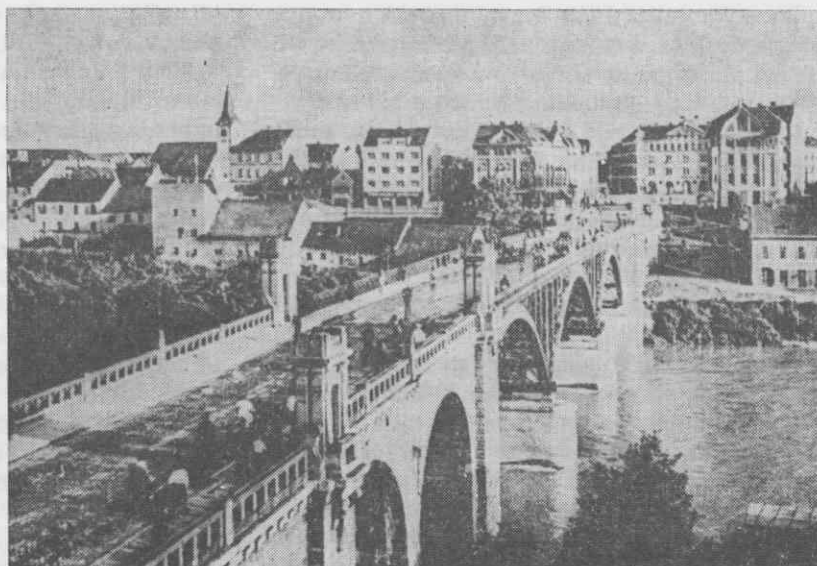
JANEZ J. ŠVAJNCER

Tudi po posvetu slovenskih zgodovinarjev v Mariboru je ostal vojaški upor julija 1919 še vedno nedorečena tema, kar je bilo zapisano že v poročilu o zborovanju.¹ Tudi ob želji po zaokrožitvi podobe o uporu s pomočjo arhivskih virov iz Avstrije je vendarle mogoče dodati nekaj dejstev ali poizkusov drugačnih ali dodatnih razlag že znanih virov. Zakaj?

Vojaški upor julija 1919 v Mariboru in med vojaštvom (mariborskega polka) na koroškem odseku je v obravnavanju prerasel meje zgodovinskega odnosa do teme, kar je bilo mogoče najboljše oceniti prav na mariborskem posvetu in kar je mogoče ugotoviti tudi po določenih zapiskih, do katerih prihaja v časopisju. Ob nespornem zgodovinskem odnosu raziskovalca dr. Ževarta do upora² je prišlo tudi do drugačnih razlag. Nekateri ekstremni razlagalci skušajo vzroke in podobno upora prilagoditi svojemu konceptu. Boljševiško tendenčna plat razlage bi rada videla v uporu pravo boljševiško revolucionarno dejanje. Ponujena je bila že leta 1952.³ Po objavi v Delu je prišlo do ponatisa v Slovenskem poročevalcu, časopisu z veliko naklado in odmevnostjo, kar je dalo članku še posebno težo in zapisane ocene naredilo splošno znane. Kljub vsemu, kar danes že vemo o uporu, ima ta razlaga še vedno vnete zagovornike, če je potrebno. Teza o boljševiški, torej revolucionarni naravi vzrokov upora, je dobila kot protiutež spet tendenciozno protirazlago o »avstrijakantstvu« upora. Ekstremnost obeh smo lahko spoznali na posvetu v Mariboru. Vendar je treba reči, da je bila ekstremnost »protiboljševiške« razlage očitno rojena v

želji ovreči prvo, to je »boljševiško« razlago. Pojavila se je sicer že leta 1919, vendar je prišla v zgodovino pisje kot odmev na »boljševiško« razlago veliko desetletij kasneje. Dejansko pa je bila rojena med mariborskimi Maistrovimi borci, najprej kot tih odpor in z demokratizacijo naše družbe tudi drugače.

Nadaljevanja v TV15 leta 1966⁴ to potrjujejo. Pretirano poudarjanje avstrijsko obarvanih vzrokov upora je bilo dejansko rojeno v želji Maistrovih borcev, da bi svojemu priljubljenemu poveljniku zbrisali madež, ki so mu ga skušali prilepiti tudi v zvezi z uporom. Odkar je nesporna nemškoavstrijska plat krvavih demonstracij v Mariboru 27. januarja 1919, je zatrtje vojaškega upora z obema na smrt obsojenima edini za napad na Maistrov lik sprejemljivi madež, ki je še ostal na generalu. V želji za vsako ceno narediti tega prvega slovenskega generala tujega pogledom naše družbe, protimaistrovska razlaga daje pri sodbi o njegovih dejanjih povsem enako težo temu, kar je storil novembra 1918, in njegovemu kasnejšemu delovanju v okvirih velikosrbske buržoazne kraljevine. Tako je Maister razdeljen na »dobrega« in »slabega« Maistra in obe podobi naj bi imeli v ustvarjanju slike o njegovem pomenu enako težo. Ker je spodelovalo utvari o delavsko razrednih demonstracijah v Mariboru 27. januarja 1919 in ker je tudi delovanje v Narodni odbrani dejansko samo znamenje Maistrovega »veteranstva« z vsemi dobrimi in slabimi značilnostmi vseh veteranstev in bivših borcev, je ostal samo še vojaški upor. Ob sprejeti tezi o njegovi boljševiški revolucionarni naravi je povsem ra-

Mariborski glavni most leta 1919, pogled z desnega brega na levi breg Drave, kot so 22. julija 1919 napadali uporni slovenski vojaki. Strojnični ogenj je kosil po mostu z levega brega od kavarniške stavbe in kljub smrtnim žrtvam na mostu si uporniki niso uspeli priboriti prehoda na drugi breg.

zumljivo, da so lahko nasprotniki revolucije samo kontrarevolucionarji.

»Mučen« vtis je naredila leta 1919 izjava majorja Ankersta, ko je navedel kot vzroke upora: 1. kralj, 2. kraljestvo, 3. republika, 4. znižanje mezde, 5. slaba obleka. Ta razlaga tudi ne gre v račun nobeni izmed obeh tendencioznih razlag o uporu. Njeno temeljito analiziranje pa bi nam dalo dejansko najbolj jedrnato in zgoščeno oceno o pravi podobi upora. Boljševiško tendenciozni razlagi seveda ni mogla iti v račun, saj ni v njej ničesar o boljševizmu ali celo o solidarnosti mariborskih upornikov s sovjetsko in madžarsko republiko (kar je verjetno vrhunec pri »boljševiško« tendenciozni razlagi vzrokov upora). Razumljivo pa taka ocena vzrokov upora tudi ni mogla leta 1919 povzročiti drugega kot »mučen« vtis in v že znanem poročilu takoj namig o prepričanju majorja Ankersta. Taka razlaga bi namreč pokazala, da so se tudi Maistrovi oficirji poleti 1919 že odrekli tisti stopnji slovenske narodne zavednosti, ki jih je novembra 1918 dvignila pod orožje (ali pa da so nekritično sprejeli ponujeno razlago, da je nova kraljevina uresničitev ciljev njihovega boja ali vsaj tisto, kar je tem ciljem najbližje), in da s svojimi vojaki niso več eno, kot v časih slovenske vojske. Razlage o »boljševiško-revolucionarnem« uporu pa Maistrovi borci čisto človeško gledano še posebej niso mogli sprejeti v novi Jugoslaviji, v državi, ki je s popkovino povezana z Oktobrsko revolucijo. Upor res ni bil — saj so ga doživeli — boljševiško revolucionaren, po drugi strani pa bi s strinjanjem o njegovi revolucionarnosti sebe objektivno postavili v vlogo »kontrarevolucionarjev«, kar pa tudi niso bili. Po drugi

strani pa ima ob političnih momentih tudi revolucionarna plat razlage svoje povsem razumljivo človeško jedro. S tako razlago bi lahko dokazovali, da smo ob nekaterih res revolucionarnih dogodkih imeli Slovenci julija 1919 med mariborskim vojaštvom še eno, čeprav skromno revolucijo ali vsaj odmeve sovjetske revolucije pri nas. Ta razlaga je pripravljena iti celo tako daleč, da povsem spregleda, da takrat pri nas nismo imeli organizirane avantgardne sile proletariata, brez katere pa se ne da govoriti o revoluciji v boljševiškem smislu besede, kot ga uporabljamo v našem besednjaku, in ne kot je ob koncu prve svetovne vojne veljalo za boljševizem vse, kar je bilo protipravnega in rušilnega.

Znova je treba ponoviti, da se navedene vrstice nanašajo samo na obe tendenciozni razlagi upora in ne na resen raziskovalni odnos do te teme. V nasprotnem primeru bi šlo za razvrednotenje tudi vsega dobrega in tako spet samo za en nov tendenciozen odnos do vprašanj o tem spornem vojaškem uporu. Tako je treba vse naslednje vrstice obravnavati ne kot poizkus nove celovite slike o vojaškem uporu, pač pa samo kot dodatek k vsemu, kar je že zapisal dr. Ževart — ali natančneje — kot opozorilo o nekaterih prezrtih malenkostih, ki pa v ustvarjanju podoobe vendarle niso malenkosti.

Poglejmo enega izmed prvih znanih in ohranjenih dokumentov, ki napoveduje vojaški upor. Ohranjen je v Pokrajinskem arhivu Maribor. Gre za pismo vojakov s Koroškega, ki še ni bilo objavljeno v celoti, nekoliko temeljiteje ga obravnava samo France Klopčič.⁵ Po datumu na pismu samem je bilo na-

pisano 13. julija 1919, čeprav je težko verjeti, da je do Maribora potovalo kar osem dni, po drugi strani pa se ujema s prelomnimi dnevi Mariborskega pešpolka. Na Štajerskem obmejnem poveljstvu v Mariboru so ga dobili 21. julija. V celoti se glasi takole: »Celovetz, 13. VII. 1919, SHS Mariborski p. 26. Čast. vredni Gosp. podpolkovnik. Mi vas vprašamo zakaj nam znižate zaklado. Če ne pustite prejšnjih kap in 5 K zaklade imam upanje od vseh vojakov da bojo izpolnili kaj govorijo. Izbran sem od vojakov da naj vam prej naznanim da se ne bote potem kesali. Mi smo navajeni vojski in tudi se nič ne bojimo. Ne bote nas zapeljali kakor prej Ostereih, pa ne vojska nam nemca kapitaliste. Naznanite Majstri to pismo, povejte mu kaj mislimo. Če je enkrat ogenj premočan se ne pogasi več. Marb. p. Tehtsnična stot. Celovetz«.

To pismo je prva napoved upora.

Če ga razčlenimo, najprej spoznamo slabo slovnično plat pisca. Očitno je bil izobražen v šolah na Štajerskem ali v vojski, toda narodno zaveden. Piše Celovetz in ne Klagenfurt. Nobenega dvoma ni, da gre za podčastnika, mogoče celo za višjega podčastnika. Samo častniki in podčastniki slovenske vojske so nosili posebne kape, ki jo pisec pisma imenuje »jugoslovanska« kapa.⁶ Te kape so bile nekaj posebnega in niso imele ničesar skupnega s srbskim oficirskim pokrivalom. Zamisel o njihovi obliki je najverjetneje prišla s povratniki iz Rusije, čeprav ne moremo reči, da je šlo za pravi ruski armadni krog. Te kape so bile ob epoletah statusni simbol častnikov in podčastnikov »jugoslovanske« vojske (v tedanjem smislu besede slovensko-hrvaške vojske, v kateri je dejansko šlo za dve vojski z dvema poveljevalnima jezikoma in tako dalje). Julij je bil čas dokončne vključitve v skupno velikosrbsko vojaško organizacijo. V njej je bil seveda prostor samo za šajkače. Tako so se morali slovenski častniki in podčastniki odpovedati svoji uniformi, v kateri so se bojevali za severno slovensko mejo in za Jugoslavijo. Ni treba dvomiti o tem, da so v tem aktu videli samo del velikosrbskega pritiska. Omenjene kape so bile simbol vsega tistega, kar so branili pred dejanskim koncem slovenskosti vojske, ki so jo sami postavili na noge. Tako se oba razloga za upor iz pisma ne razlikujeta od tistih razlogov, ki jih je že po upor navedel major Ankerst. Slovenski podčastniki so z željo ohraniti svoje posebne kape povedali tisto, kar je strnil major Ankerst v točke od ena do tri: kralj, kraljestvo, republika. To so bili razlogi za vojaški upor na območju Maribora. Tisto, kar so podoficirji s Koroškega

navedli pod točko II (znižanje mezde) in kar je navedel major Ankerst kot razloge številka 4 in 5 (znižanje mezde in slaba obleka), pa lahko utemeljeno obravnavamo kot povod upora, če gledamo na dogodek v konjeniški vojašnici kot na iskro, ki je sprožila dogajanje.

Meje med vzroki in povodom je težko vleči, vendar so dokaj jasne, čeprav gre v bistvu za celoto. Tudi znižanje mezde je bilo samo posledica ukinitve slovenske vojske in vsega, kar so si takrat vojaki na Štajerskem in Koroškem predstavljali pod Jugoslavijo. To je bila idealna podoba Jugoslavije iz deklaracijskega gibanja, ki bo Slovincem vseh slojev prinesla lepše življenje. Gesla s proslave ob prevratu na Ponikvi novembra 1918 so skoraj gotovo poznali tudi drugod. Na slavoloku so imeli dva napisa: »Živela svobodna Jugoslavija!« in »Delavec, kmet in meščan naj uživa svobode dan!« Ob takih geslih se slovenski viničarski, kmečki, delavski in rokodelski fantje prav gotovo niso spraševali o globljih razrednih nasprotjih takratne kapitalistične družbe, ki takih gesel ne more uresničiti zaradi svoje razredne narave.

Poleti 1919 je bila podoba nove države in nove vojske že povsem jasna. Junij 1919 je bil čas uvajanja srbskega poveljevalnega jezika. Med vojaki in častniki je zazeval stari prepad, o katerem prav v dokumentih o uporuh veliko piše. Raziskovanja upora so o tem že povedala dovolj, zlasti o nemškutarstvu nekaterih aktivnih starih avstroogrskih oficirjev v novi armadi kraljevine SHS. Ob ofenzivi na Koroško in po njej je bila podoba častniške sestave v slovenskih polkih bistveno drugačna kot na primer novembra in decembra 1918. Poveljevali so mnogi oficirji, ki jim je bilo oficirstvo samo poklic in so v novi državi in novi vojski nadaljevali samo to, kar so začeli kot poklicni častniki v avstroogrski armadi. Teh in njihovega nemčurstva slovenski vojaki seveda niso mogli sprejeti, videli pa so, da jih sprejema nova njim tuja velikosrbska vojska. Podčastnik v prej navedenem pismu želi, naj ga posredujejo generalu Maistru. Očitno bi Maister lahko razumel »svoje« vojake. Ob tem ni treba ponavljati znanih dejstev o tem, kako so Maistra počasi potiskali na stranski tir in da je realno gledano julija 1919 v Velikovcu že malo pomenil v vojski. V noči upora ni bil v Mariboru. Tako se je lahko z dogajanjem seznanil samo s posredovanjem drugih. Skoraj gotovo ne bomo mogli nikoli vedeti, kakšno podobo o uporuh so mu predstavili. Brez tega pa je nemogoče razumeti njegovo potrditev sodbe Toplaku in Podbukovski, zlasti zato, ker vemo, kako poceni so se izvlekli uporniki na koroškem odseku (torej tam, kjer je Mai-

ster bil) in kjer so realno gledano uporniki storili težja dejanja kot v Mariboru (na primer aretacije oficirjev, »obsodba« dveh oficirjev na smrt in podobno).

V podčastniškem pismu s Koroškega je zgovoren tudi zadnji del. Zveni precej revolucionarno, čeprav je treba reči, da nekoliko zmedeno in je bila beseda »kapitaliste« spodaj posebej pripisana. Očitno jo je pisec dodal na predlog katerega izmed tistih, ki so sodelovali pri pisanju pisma v Maribor. Četudi odmislimo besedo o kapitalistih, pa je grožnja, da se uporniki ne bodo pustili zapeljati, vendarle več kot samo prizadetost ob posledicah ukinitve slovenske vojske in znižanja mezde. Ker je bil pisec »izbran«, je torej nastopal v imenu večjega števila ljudi, skoraj gotovo podčastnikov, ker vojaki zaradi kap niso mogli biti prizadeti. V tej kolektivnosti izjave lahko iščemo tudi sledove elementov vojaške demokracije v nekaterih avstrijskih enotah na avstrijski strani, česar pa še zdaleč ne moremo obravnavati kot avstrijakantstvo.

Zdaj pa k najpomembnejšemu povodu za upor — k mezdi. Narodnemu svetu v Ljubljani je mariborski Narodni svet naslovil 8. novembra 1918 naslednje pismo: »V včerajšnji seji je sklenil odbor Narodnega sveta za Štajersko, da se zviša našemu moštvu mezda na 5 kron, častnikom pa na 15 kron, kakor je to določilo mesto za svojo gardo. Gradec je obljubil celo 6 kron... Utemeljuje se ta korak s tem, da nam drugače vojaki vse bolj uhajajo domov ali pa k nemški gardi... Narodni svet«.7

Razlog, ki ga navaja mariborski Narodni svet, je razumljiv ob takratnem položaju v Mariboru in nemški belozeleni gardi. Ne sme

nas začuditi, ker je vprašanje mezde tako poudarjeno, kot da gre za mezdne vojake. Qb dejansko dveh oboroženih silah bi bila nižja mezda slovenskih vojakov moralna in materialna degradacija, zato je imel mariborski Narodni svet prav. Ali nam to posebno poudarjanje višine mezde v Mariboru pove, da so bili vojaki v Ljubljani slabše plačani? Ali so ostali slabše plačani vse do ukinitve slovenskih polkov poleti 1919? V tem primeru jih je — razumljivo — vprašanje mezde manj bolelo, ta pa je bila v enotah štajerskega obmejnega poveljstva najpomembnejši povod za upor.

Poletje 1919 je prineslo tudi konec slovenskih polkov. Mariborski pešpolk je postal 15. julija 1919 45. pešadijski puk in enako je bilo z drugimi polki po vključitvi v enotno velikosrbsko vojaško organizacijo. V skupni vojski seveda ni bilo mogoče pričakovati, da bo vojaštvo, ki je sodilo v enote, ki jim je novembra 1918 Narodni svet v Mariboru dvignil mezdo kar na pet kron, še lahko posebej plačano. Tako je za Maistrove vojake dobil konec slovenskosti njihovih enot tudi zelo bolečo obliko. Mezda se je zmanjšala kar za tri petine. Skoraj gotovo so morali biti dotedaj bolje plačani tudi vojaki v Varaždinu in v hrvaških enotah, kjer je prišlo do nižje mezde ob izoblikovanju skupne velikosrbske vojske.

Poglejmo nekatere dokumente, ki govore o mezdi. V arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru je odredba o prekem sodnem postopanju proti »buntovniku« dragoncu Martinu Sockotu. V njej piše, da je omenjeni dragonec osumljen, »Da je dne 20. VII. 1919 na koroškem kolodvoru v Mariboru ščuval vojake k pobuni s tem, da je pešca Vučetić Mileta od 36. pp ogovoril z besedami »V Zagrebu se

Domobranska vojašnica v Melju odkoder so uporni vojaki mariborskega pehojnega polka udarili po Meljski cesti proti središču mesta

že bunijo vojaki radi mezde, zakaj se ne bunijo vojaki tu v Mariboru.« To je bilo dva dni pred izbruhom upora.

V arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru je tudi zapisnik topniškega poveljstva SHS v Mariboru, iz tretje baterije. Med drugim piše: »Četovodja Kosi in četovodja Rubin sta neprestano ščuvala proti zmanjševanju mezde. On je moštvo naravnost pozval, naj ne dvigne mezde po 2 kroni. Isto je neprenehoma trosil pri polku vesti, da moštvo baterij, ki so na Koroškem, zapusti takoj svoja krdela v slučaju, da se jim izplača samo 2 kroni mezde.« Zapisano je še bilo, da je četovodja Kosi »pijanec in je brzo zapravlil vsako svojo mezdo, je nemškutar in je rekel, da odide v Nemško Avstrijo, ker je tam življenje boljše.«

V Poročilu o uporih v Pokrajinskem arhivu Maribor je o vzrokih nemira (do pravega upora v tej enoti ni prišlo) v Tržaškem pešpolku zapisano: »Moštvo se je zadržalo splošno mirno in je bilo slišati le posamezen glas, ki je kritiziral, da bo moštvo sedaj dobivalo le 2 K namesto 5 K mezde. Kdo je te besede izustil pa se ne da dognati, ker je bila tema. Ker moštvo zadnjih deset dni še ni dobilo mezde, še splošno ni bilo znano, da se je mezda reducirala, pač pa so vedeli o tem že posamezniki, ki so to slišali od moštva drugih polkov. Tako je slišal pešec Hribar 22. tega meseca popoldne od nekega vojaka Tržaškega pešpolka, katerega ime pa se ne spominja, pripovedovati, da dragonci skrčene mezde niso hoteli sprejeti in da se bodo radi tega v kratkem uprli. Splošno pa se je moštvo Tržaškega pešpolka pritoževalo radi slabe in nezadostne hrane...«

O vzdušju pred uporom v domobranski vojašnici v Melju (torej vojašnici 45. pešadijskog puka) pripoveduje v preiskavi o pobuni izjava pešca Matije Staniča (v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor, mapa vojaški upor) »Pešec Stanič Matija, I. stražne čete, ki je bil 22. VII. v stražni službi pri glavnem vходу domobranske vojašnice, javlja: Popoldne, ko sem imel službo od 15. do 17. ure, so se zbrali različni vojaki. Opazil sem, da so bili topničarji in šoferji. Pogovarjali so se med seboj o nameravani pobuni. Pravili so, da so naši vojaki (45. pp.) neumni, ker so vzeli mezdo. Topničarji in dragonci je niso vzeli. Tudi so pripovedovali, kako so delali dragonci z njih g. majorjem in z drugimi častniki.«

Že iz poročila o dogodkih v tržaškem pešpolku je deloma razviden tudi najpomembnejši povod za upor v dragonski vojašnici. Tako izvemo, da je bilo prvo uporno dejanje v konjeniškem polku zavrnitev mezde. Vojaki niso hoteli sprejeti denarja. Tako je bila potrebna samo še iskra, ki je sprožila upor. Vprašanje

znižane mezde je bilo tisto, ki je opredeljevalo odnos do upora po posameznih enotah. Tako je bilo drugačno vzdušje v tržaškem pešpolku — kjer nove znižane mezde še niso poznali in se zato vojaki uporih niso pridružili, kot pa je bilo to na primer v Dravskem konjeniškem polku, kjer so novo nižjo mezdo že poznali in jo tudi zavrnil. Ob tem so seveda pri dragoncih nesporna že znana dejstva o čepici, ki je nekemu dragoncu med ježo padla na tla, zaradi česar je prišlo do zmerjanja vojakov, neposlušnosti, nemira, zaprtih in streljanja. Pravi povod za upor je bila nižja mezda, toda tudi ta nam ne sme zamegliti resnice o dejanskih vzrokih in koreninah upora. Do upora tolikšnih razsežnosti in s takimi gesli samo zaradi nižje plače ne bi moglo priti, če pa bi prišlo, kar je v primerih izbruhov vojaškega nezadovoljstva čisto mogoče, pa bi bila podoba drugačna in ne takšna, kot jo poznamo. Za natančno opredelitev mezde kot povoda za upor pa vendarle še manjka to in ono. Arhivi ne povedo ničesar o izplačevanju vojaških plač. Upor je izbruhnil v torek 22. julija. Ali je bil plačilni dan tega dne ali pa že v ponedeljek in mogoče celo že v soboto in je od sobote do torka med vojaki vrelo in izbruhnilo v torek? Ali je bilo nepoznavanje nove mezde med vojaki različnih enot posledica različnih datumov uvajanja novih plač? Za Mariborski pešpolk je bil gotovo odločilen 15. julij, ko je postala ta enota 45. pešadijski puk in tako del skupne kraljeve vojske. Kaj pa tržaški pešpolk, dragonci in topničarji? Kje so kronike teh enot? Ali bi nam dale vsaj posredne odgovore o uporih? V Krpanovi zgodovini Mariborskega pešpolka vojaški upor sploh ni omenjen. Zato ob pomembnosti znižanih mezd ne precenjamo njihovega pomena pri ocenjevanju vzdušja med vojaštvom, nikakor pa jih ne podcenjujmo pri njihovem neposrednem odločilnem pomenu za upor. Enako velja za menažni dodatek, ki je očitno najmočnejše prizadel podčastnike. V pojasnilo navedimo, da je bil menažni dodatek denarno nadomestilo, ki so ga dobili tisti, ki se niso hranili v vojašnici. Iz opisov podčastniškega vzbujenja je razvidno, da jim je bila odvzeta možnost menažnega dodatka (torej jim je bila dejansko odvzeta možnost prehranjevanja v mestu in so bili izenačeni z drugim moštvom), ne pa enako tudi srbskim podčastnikom. Ob tem je nekaj nejasnosti, saj bi bilo najprej treba natančno ugotoviti, kako je bilo s tem menažnim dodatkom in zakaj so bili prizadeti samo slovenski in tudi ne srbski podčastniki. Dejstvo je, da so se slovenski podčastniki (torej podčastniki dotedanje »jugoslovanske« vojske za razliko od srbskih kraljevih podčastnikov) čutili priza-

dete, torej so morali za svojo prizadetost imeti tudi razlog. Za kakšen ukrep (srbskega) vojaškega poveljstva je šlo, bo treba šele ugotoviti. Karkoli je že bilo, vsekakor je vprašanje menažnega dodatka skupaj z mezdo pomembno vplivalo na dogajanje, zlasti za vzdušje med počastniki.

V PAM je dokument Komande mesta Maribor št. 447, tajno, z dne 31. julija 1919, o nameravanem podčastniškem zborovanju 22. julija. Iz njega je razvidno naslednje: »Dne 22. julija okoli 15. ure prijavil je kapetan Belošević, adjutant Dravskega konjeniškega polka, da prosijo višji podčastniki, da se jim dovoli udeležba podčastniškega zborovanja v domobranski vojašnici. Vprašal sem takoj telefonsko kapetana Kolšeka, kdo je zborovanje sklical in dovolil. Nato sem odločno prepovedal vsako tako zborovanje in odredil, naj takoj naznani vsem podčastnikom, da ako hočejo takšno zborovanje prirediti, morajo zato najprej prositi za dovoljenje pri svojem predpostavljenu poveljstvu in tudi pri mestnem poveljstvu, ki bode odredilo potrebno. Prepoved sem razglasil telefonsko podrejenim oddelkom in ustmeno prijavil zadevo tudi majorju Ankerstu. Zborovanje se potem ni vršilo.«

Enako je bilo v preiskavi o uporu ugotovljeno, da je 22. julija opoldne zvedel stražmojster Sadar z orožniške postaje Maribor ob štabnega narednika Živka, da bodo imeli zvečer ob 20. uri v domobranski vojašnici z dovoljenjem predpostavljenih zborovanje vsi daljeslužeci podčastniki. Kot vzrok zborovanja je bil naveden menažni prispevek, »kateri se je Srbom dovolil, Slovincem pa ne«. Podpolkovnik Uzorinac je ukazal polkovni okrožni komandi in mestnemu poveljstvu, naj ugotovita, kdo je zborovanje sklical in kateri podčastniki so se ga udeležili. Iz v Mariboru ohranjenih virov odgovor ni razviden, razen seveda prej navedenih besed, da zborovanja ni bilo.

Čeprav je podpolkovnik Zwirn prepričljivo zapisal, da zborovanja ni bilo, je o tem mogoče dvomiti. Če so se vzburjeni podčastniki želeli zbrati, so se prav gotovo — ali vsaj najbolj odločni med njimi — tudi zbrali. Kar so želeli, so se lahko pogovorili tudi po telefonu in ni treba dvomiti, da so bili podčastniki tudi v telefonski povezavi s podčastniki na koroškem odseku, skoraj gotovo tudi s tistimi, ki so poslali pismo z grožnjo o uporu. Mogoče, da je tudi nekaj respnice o tistem skrivnostnem častniku N. N. ki bi naj bil na čelu upora (poudarjamo, naj bi bil, čeprav ni niti enega dokaza), dejstvo pa je, da so bili pobudniki in hrbtenica upora podčastniki. Na njih je slovelo vsakdanje delo v enotah, bili so v vseh tehničnih in podobnih službah in tako vpra-

šanje povezave med njimi ni delalo težav. Med dvanajstimi obtoženimi, ki so morali 25. julija 1919 pred naglo sodišče v Mariboru, so bili en četovodja, en naslovni četovodja, in en poddesetnik. Kako je poveljstvo sodilo o zanesljivosti podčastnikov, je mogoče razbrati tudi iz ukrepov proti podčastnikom po uporu. Vsem brez izjem je bil celo prepovedan izhod iz kasarn.

Po uporu je podpolkovnik Uzorinac dal »tajno povelje št. 14«. ⁸ Uperjeno je bilo proti slabi skrbi častnikov za delo z moštvom in zlasti proti podoficirjem, »ki morajo oddati orožje in je vsak izhod razen v službi brezizjemno vsem podčastnikom ustavljen«. Če ne vse drugo, kar nam daje sliko o uporu in njegovih nosilcih, je to Uzorinčevo tajno povelje najmočnejši dokaz o odločilnem deležu in vlogi podčastnikov pri uporu. Kljub zadušenemu uporu so bili tako nezanesljivi, da jih je bilo treba celo razorožiti in jim s prepovedjo izhoda onemogočiti kakršnokoli uporno delovanje.

Zato je tudi dvomljivo sklepanje o skrivnostnem neidentificiranem oficirju N. N., ki naj bi bil voditelj upora. Najverjetneje je bil ta N. N. plod želja, da bi upornike vodil častnik, kot je bilo to ob prevratu novembra 1918, in kar bi upornikom nedvomno povečalo samozavest in zaupanje v uspehi izid upora. V uporu julija 1919 pa ni bilo več razlogov, ki bi lahko postavili častnika na čelo upora, takšnega kot je bil in kot ga poznamo (odmislimo morebitne in nedokazane račune katerega izmed oficirjev). Kako močna je bila želja upornikov, da bi imeli pravega »voditelja«, je razvidno tudi iz dejstva, da so med uporom kar spontano ponudili častniku Jošku Slobodniku, ⁹ naj prevzame vodstvo upora. Do tega seveda ni moglo priti, saj Slobodnika ni nič vezalo z zahtevami upornih vojakov. Uporni ognjičar Slobodnik iz prevratnih dni je bil zdaj že podporočnik s častniško plačo.

Uporno vzdušje so torej pripravili podčastniki (kar je z izjavo Mihe Vahtarja zapisal tudi Janko Gačnik v TV 15 5. aprila 1966, str. 3), vendar je treba tudi te podčastnike natančneje opredeliti. Častniki enot SHS so svoje čine dobili že v avstroogrski armadi, enako podčastniki. Ob usposabljanju so si svoje čine prislužili na bojišču. Ta vojna selekcija je zagotavljala dober izbor. Na bojišču je moral imeti podčastnik drugačne lastnosti kot pred vojno v vsakdanjem kasarniškem drilu. O usposobljenosti avstroogrskih podčastnikov se je pohvalno izrazil tudi Josip Broz Tito, sam podčastnik v tej vojski v prvi svetovni vojni. Ob pridobljenem znanju na tečajih je terjalo bojišče veliko mero samoiniciativnosti, pogu-

ma in odgovornosti, pa tudi brezobzirnosti in podobnega. »Daljeslužeei« podčastniki so bili tisti, ki niso imeli prave civilne eksistence in so zato ostali v vojski. To so bili nižji čini, običajno desetniki in četovodje. Povsem so bili odvisni od življenjske ravni, ki jim jo je omogočala vojska. Živeli so zelo skromno. V ugodnejšem položaju so bili višji podčastniški čini, do katerih pa so prišli redki. Med obtoženimi po vojaškem uporu in ob sojenju 25. julija in 29. julija 1919 ni bilo na primer niti enega narednika. Joško Slobodnik, ki je iz ognjičarja (torej topniškega narednika) za zasluge pri prevratu postal oficir, je bil med uporom neomajno na protiuporniški strani.

Kakšna je bila stopnja narodne zavednosti med podčastniki v Mariboru v času upora? Na to vprašanje je zelo težko odgovoriti, vendar bi bilo treba zaradi razumevanja bistva upora. Če bi govorili samo o podčastnikih iz novembra in decembra 1918, ki so bili v vojski tudi poleti 1919, bi bil odgovor lahek. O njih ni treba dvomiti. Od januarja, zlasti maja po porazu na koroškem bojišču, pa so prihajali v vrste slovenske vojske med drugimi neprostovoljci tudi podčastniki. Med njimi so bili prav gotovo razni ljudje, ni treba dvomiti, da tudi do slovenstva sovražno razpoloženi posamezniki. Sodeč po primeru, ki ga navajamo, so bili vpoklicani celo Nemci in od njih ni bilo mogoče pričakovati naklonjenosti slovenski vojski. Obravnavati pa jih moramo v okviru celote kot posameznike in ne kot značilnosti takratnih slovenskih enot.

Kot je že opisal dr. Ževart, so vojaki v noči 22. julija 1919 vlamljali tudi v vojaške blagajne. Mogoče je sklepati, da so na svoj račun prišli tudi posamezniki, ki s cilji upora niso imeli nobene zveze. Vlom in nič drugega je bilo tudi početje narednika Hinka Krištofa in narednika Josipa Fischerja v noči od 2. na 3. julij 1919. Vlomila sta v glavno blagajno Mariborskega pešpolka v domobranski vojašnici v Melju in odnesla 8600 kron. Oba so sicer dobili, vendar je Krištof pobegnil. Za vzdušje tistih časov je značilno domnevanje, da je pobegnil Krištof v Rusiji. Vlom pa je bil samo delikt dveh podčastnikov nemškega rodu, ki ni imel nobene zveze z revolucionarnim boljševizmom. Skoraj nerazumljivo je, kako sta lahko v novi vojski opravljala svoje naredniške dolžnosti, saj je bilo ugotovljeno, da Krištof »govori malo slovensko«, narednik Fischer, »ki je običajno govoril nemško«, pa je bil že pred vlomom zapleten v izrazit sovražen izpad. Desetega junija 1919 je pred branjem dnevnega povelja v Ljubljani po povelju »zbor« samovoljno zapustil svoje mesto. Po povelju, ki je veljalo samo njemu, se je dvignil s sedeža in

se leno in malomarno podal k zboru in godrnjal. Na ponoven opomin se je z rokama v hlačnih žepih leno obrnil in odgovoril v nemščini, da on že ne bo tako dolgo stal v zboru. Rečeno mu je bilo, naj bo tiho in naj vedno uporablja službeni jezik, on pa je odgovoril, da mu nihče ne more zapovedati, naj govori v drugem jeziku kot materinem. Odgovarjal je, da se ne bo pustil odvesti in da se mora prej še pritožiti nemškemu konzulatu. Potem so ga zaprli, vendar je čez nekaj dni pobegnil. Ujeli so ga v civilu na meji pri Špilju. Spet je oblekel naredniško uniformo in kot tak vlomil ponoči drugega julija v Mariboru v blagajno.

Po tem podčastniku še zdaleč ne moremo soditi o drugih, lahko pa ugotovimo, da je množično mobiliziranje maja 1919 dopuščalo marsikaj, tudi med podčastniki sovražne posameznike s svojimi računi. Upoštevati pa je treba, da je bil upor v drugi polovici julija, torej že lep čas po koroški ofenzivi. Kdor je bil protislovensko in pronemško opredeljen, se je moral odločiti in niso bile potrebne skušnjave, kot sta jim podlegla prej omenjena Fischer in Krištof.

S formalno pravnega stališča pa je treba ugotoviti naslednje nerazumljivo dejstvo. Mnogi ali celo večina vojakov, ki je bila vpoklicana od januarja do maja 1919, ni prisegla. Prisega iz stare avstroogrške vojske ni več veljala, v novi vojski pa niso prisegli. Adolf Podbukovšek, Jakob Turk in tudi drugi, pri katerih je tako navedeno ob sojenju 25. julija 1919, sploh niso prisegli. To je mogoče ugotoviti iz razpravnega zapisnika v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru.

Ali so bili podčastniki ali vsaj kateri izmed njih povezani tudi z Avstrijci? O tem bi lahko odgovorili samo avstrijski arhivski viri, vendar skoraj gotovo tudi ob pritrdilnem odgovoru ne bi mogli bistveno spremeniti slike o uporu. Na koroškem odseku je bilo veliko možnosti za navezavo stikov z avstrijskimi vojaki, saj ne smemo pozabiti, da so bili pred dobrega pol leta slovenski in nemško-avstrijski vojaki v skupni vojski. Toda še tako dobra avstrijska socialdemokratska propaganda ne bi mogla dvigniti slovenskih vojakov k uporu, če ne bi bili vzroki zanj doma, v sami državi in njeni vojski. Tudi se je nemogoče strinjati, da je bilo avstrijakantstvo in vse, kar je bilo v zvezi z Avstrijo, bistveno odločilno pri uporu. Tak pogled je zakrivanje oči pred resnico, da nova kraljevina SHS ni bila tisto, kar naj bi bila in kar so slovenski vojaki in Slovenci želeli, ko so se otreli avstroogrškega jarma. Nova kraljevina SHS jih je razočarala v narodnem in socialnem smislu. Vse, ali vsaj vse tisto, kar

Zima 1918-19. Skupina podčastnikov Mariborskega pešpolka v zaledju postojank na položajih proti Avstriji. Nosijo značilne kape slovenske vojske s kokardami države SHS in trde podčastniške epotele. Vključitev v velikosrbsko vojaško organizacijo kraljevine SHS jim je poleti 1919 vzela dotedanje plače in tudi oba statusna simbola njihove veljave.

je človeka najbolj bremenilo, je ostalo pri starem, le da so Slovenci prišli izpod Dunaja pod Beograd. Brez velikih gesel in razlag so vojaki v vsakdanjem življenju spoznali novo resničnost. Nemogoče je sprejeti razlago, da je odpor do kralja, kraljevine in Srbov bil znamenje opredelitve za Avstrijo.

Najboljša slika o uporu v topniški vojašnici je Slobodnikova izjava v arhivu Muzeja osvoboditve v Mariboru. Navedimo vsa gesla, ki so jih vzklkali njegovi topničarji (ki so svojega oficirja zavarovali, ko so se ga hoteli lotiti konjeniki). Topničarji so vpili: »Mi ne služimo, mi nočemo s Srbi služiti, živela slovenska republika, proč s kraljem Petrom, Srbi so krivi, če moramo služiti 12 tednov mesto 6 tednov in tako dalje«. Toliko je treba dodati k podobi o uporu v topniški vojašnici, razen tega pa je tudi Slobodnikovo pričanje in opis dogodkov potrditev tega, da upor ni izbruhnil istočasno. Če bi namreč upor izbruhnil istočasno v konjeniški, topniški in domobranski vojašnici, bi lahko upravičeno domnevali, da je šlo za enotno organizirano akcijo, ki je imela — razumljivo — tudi vodstvo ali voditelja. Tako pa je v splošnem vznemirjenju in nezadovoljstvu med vojaki pokanje v konjeniški vojašnici pomenilo tisto iskro, ki je dvignila tudi druge. Razen tega so dragonci sami odšli v bližnjo topniško vojašnico in pozvali k uporu. Slobodnikova izjava opisuje dogodek takole: »Izmed častnikov sem bil sinoči v vojašnici samo jaz. Okoli tričetrt na 21. uro sem slišal v konjeniški vojašnici streljanje. Vsled telefonskega povelja obmejnega poveljstva podal sem se v konjeniško vojašnico, da tam ljudi

pomirim.« Kako se mu je godilo med konjeniki, že vemo, pogledajmo pa, kaj nam pove opis dogajanja po vrnitvi. »Stalo je neznanu mi moštvo pred glavnimi vrati s strojnico, s katero je streljalo proti vratom, tako da nisem mogel noter, nisem tega mogel storiti skozi zadnja vrata, ker je že naše moštvo na dvorišču streljalo. Ko se obrnem proti glavnim vratom, spravljali so strojnico že proti mostu. Ustopivši na dvorišče, opazil sem, da je bilo tudi naše moštvo že pripravljeno, da oddide oboroženo v mesto in je pri tem vpilo... (prej navedena gesla). Govoril sem jim pomirjevalno, toda v tem trenutku pridejo tuji vojaki, mogoče pešci, z vzkliki: »Artilerija, ali ne greste z nami, kdo ne gre z nami, ta bo mrtev!«

V primeru organiziranega upora bi bilo to spodbujanje upornikov od kasarne do kasarne nepotrebno.

Razen tega pa v primeru vsaj deloma organizirane oborožene akcije v nobenem primeru ne bi mogla Drava pomeniti ovire pri združitvi sil z obeh bregov. Od konjeniške vojašnice v današnji Jezdarski ulici (topničarji pa so bili čisto blizu, tam, kjer je danes vojašnica Slave Klavore) je do glavnega mostu samo nekaj sto metrov. Tako pa je njihova akcija iz vznemirjenja, nezadovoljstva in nabiranja sil razmeroma počasi prerasla v oboroženi upor. Pri topničarjih šele takrat, ko so prišli k njim konjeniki, v Melju takrat, ko so zaslišali streljanje z desnega brega, pri Tržačanih pa sploh ne. Takrat, ko je bil upor že tako daleč, da bi se morali uporniki združiti, je bilo že prepozno. Karlovčani so imeli Glavni trg že zaseden.

Ob ocenah o vidnih upornih posameznikih pa se nikakor ne moremo zadovoljiti z že znanim.

K različnim ekstremnim pogledom na osebnost Karla Toplaka, enega izmed obeh ustreljenih upornikov, je treba dodati predvsem naslednje: verjetnost, da ga na eni strani razglašajo za boljševika v pravnem smislu besede in mu na drugi pripisujejo nemškoavstrijsko usmerjenost, bi bila veliko manjša, če bi eni in drugi razlagalci navedli ves citat njegovih izjav iz obsodbe in se ne sklicevali samo na že objavljene iztrgane dele. Stavki zvane bistveno drugače, če jih iztrgamo iz celote in tako je mogoče priti do zmotnih razlag.

Besedilo o Toplaku v sodbi navaja, da je Karol Toplak kriv:

1. da je v nedoločenem času pred 22. julijem 1919 pri sestanku z drugimi vojaki razlagajoč razmere dunajskih komunistov in o svojem izgnanstvu iz Nemške Avstrije kot pripadnik te struje hujskal moštvo 45. pp. proti državnemu ustroju z besedami: »Dol z glavami, dol z oficirji, dol s popi, mi smo boljševiki! Zakaj smo večji sužnji kot prej. Slovenci in Hrvati bi lahko bili skupaj, lahko bi bili republika, kaj potrebujemo Srbe, zakaj imamo sedaj samo dve kroni mezde«.

2. 22. VII. 1919 zvečer, ko se je zaslilo streljanje onstran Drave v dragonski vojašnici, ščuval moštvo z besedami: »Fantje, pojmo dragoncem na pomoč, bomo zahtevali, da nam dajo nazaj tisto Löhnungo 5 kron,« nato odšel z drugim oboroženim moštvom, ki ga je smatralo za voditelja, v mesto pri Glavnemu trgu in bil pri tej priliki ranjen v levo roko.

3. 23. VII. 1919 se v zaporu domobranske vojašnice izrazil »naj bo moja roka dobra, sem boljševik prvega razreda, kateri ne bo z nami, ga ubijemo!«

Če ostanemo pri razlagi tako v celoti navedenih besed pozneje ustreljenega Toplaka, odpade takoj oznaka »avstrijakanta«, vendar pa tudi boljševika v pravnem smislu besede in se ni treba sklicevati na njegovo spoved pred ustrelitvijo in podobno. Toplakove besede »Dol s kraljem Petrom!« pred ustrelitvijo naj bi po razlagi o »avstrijskih« vzrokih upora kazale na nemško-avstrijski vpliv. To je mogoče trditi samo brez poznavanja in ocene Toplakovih besed v celoti. Zakaj je proti kralju, je povsem natanko opredelil. Če bi bil avstronemško usmerjen, bi želel odpravo monarhije in združitev z nemško Avstrijo, toda Toplak je določeno povedal, da mu ni do tega. Celo zelo natančno je opredelil, kaj hoče. »Zakaj smo večji sužnji kot prej. Slovenci in Hrvati bi lahko bili skupaj, lahko bi bili repu-

lika, kaj potrebujemo Srbe, zakaj imamo sedaj samo dve kroni mezde!« S tem je povedal samo to, kar je dejansko popeljalo tudi veliko večino drugih slovenskih vojakov v upor. Poleti 1919 ni bilo treba več dvomiti, da nova kraljevina s srbskim kraljem in nadvlado Srbov ni več tisto, kar je bila država SHS novembra 1918. Kakorkoli je bila ta nepriznana državna tvorba brez dokončnih meja, in še marsičesa (kar pa v tedanji Evropi ni bilo v večji ali manjši meri nekaj posebnega) in kakorkoli nam je danes tuja zaradi buržoazne družbene ureditve, je vendarle bila država in to z elementi republike, kolikor so jo tedanje razmere dopuščale. Toplak se ne zavzema za nekaj novega, neznanega, pač pa želi nazaj državo SHS, ki je obetala lepše čase in lepšo prihodnost. Znova poudarimo, da je kot buržoazna družba ne bi mogla zagotoviti, kot so si slovenski delovni ljudje želeli, toda kakršnakoli je bila in bi bila, je bila boljša od tiste, ki se je poleti 1919 pokazala z novo velikosrbsko kraljevino. Znižanje mezde s petih na dve kroni je bila najbolj boleča neposredna posledica novih časov. Z besedami o boljševištvu Toplak potrjuje svojo odločnost in upornost po zgledu vsega, kar je o boljševikih vedel. Tako ga je treba kot našega domačega »slovenskega boljševika« naših domačih razmer tudi spoštovati. V njem so odsevali tedanji časi na Slovenskem, ko nismo imeli revolucionarne partije, ki bi se ji lahko on in njemu podobni pridružili. Moč celo za upor so črpali iz revolucionarnega vrenja tistih dni, svoje osebnosti in tudi osebne nezadovoljnosti.

Tudi o narodni zavednosti Adolfa Podbukovška, drugega na mrt obsojenega in ustreljenega, ni treba dvomiti. O njem in Jakobu Turku, ki je dobil najvišjo zaporno kazen, govore naslednje vrstice o preiskavi v dragonski vojašnici. Moštvo se je uprlo nemškutarskemu in nasilnemu častniškemu namestniku Ervinu Bojancu. Ta je začel z vojaki pogovor. »Nato je stopil dragonec Jakob Turk, rojen 26. VII. 1899, naprej in rekel, da zahteva moštvo slovenskega poveljnika. Nato je stopil tudi dne 10. V. 1898 rojeni Adolf Podbukovšek naprej in rekel, da zahtevajo slovenskega poveljnika in da nočejo imeti boljševika, švaiba in nemškutarja kakor je Bojanec.« V njihovih besedah in ravnanju ni ničesar, kar bi lahko nanju metalo slabo luč, celo nasprotno, nastopila sta v duhu izročila slovenske vojske iz prevratnih dni 1918. Pred tovariši sta govorila v njihovem imenu in v njihovih besedah ni bilo ničesar nemškutarskega, pa tudi ne revolucionarnega v razrednem smislu besede. Podbukovšek je Bojanca celo zmerjal

z »boljševikom«, kar pa moramo spet razumeti v skladu s tedanjim pomenom te besede, ker nemčurski oficir gotovo ni bil revolucionar.

Ob nekoliko širšem pogledu na upor pa je treba nekoliko abstrahiranja in tega, kar je o novi družbi po prvi svetovni vojni že zapisal Edvard Kardelj v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja, in to prenesti na konkretne razmere v vojski poleti 1919. Vojaški upor v Mariboru in na koroškem odseku je bil samo odsev določenega razkola, do katerega je prišlo v družbi. Novembra 1918 so slovensko vojsko ustvarili prostovoljci, skupaj častniki in vojaki. Častniki so bili iz vrst učiteljev, pravnikov, tehnične inteligence in večinoma iz premožnejših slojev. Ti so imeli jasno začrtan smisel svojega osebnega odnosa do boja, saj jim je nemško usmerjeno okolje v veliki večini predstavljalo oviro v uveljavljanju v družbi ali pa jih vsaj delalo tuje v domovini. Enako so imeli jasne cilje — le da so bili večji — tudi vojaki. Večino med njimi so imeli kmečki sinovi in viničarji. Stara država je bila kmečkemu stanu in še bolj viničarjem mačehovska do skrajnosti. Edina pot je bilo životarjenje na krpi zemlje ali pot v Ameriko in drugam. Bedo našega kmečkega stanu dokazujejo številke o izseljencih. Štiriletna vojna je kmeta z rekvizicijami še posebej pritisnila. Življenje na vasi je postalo še bolj neznosno, zato ideja o Jugoslaviji po majniški deklaraciji ni bila samo prazno narodno geslo. Slovenci so se množično opredeljevali za boljše življenje; najprej za konec vojne, za konec rekvizicij, za konec umiranja na frontah, za vrnitev mož, sinov in očetov, tudi za konec vsega, kar je bilo temu krivo, tudi za takšne in dotedanje Avstrije. Zato jim je bil konec nemškoavstrijskega jarma samo prvi korak k tistemu, kar so si predstavljali pod lepšim življenjem. Tu so se vojaki razšli s svojimi oficirji. Učiteljem, uradnikom, pravnikom — rezervnim in aktivnim častnikom — ni bilo treba dalje. Nemškega bremena ni bilo več, o sožitju jugoslovanskih narodov pa so še vedno imeli neživljenjsko idealizirano sliko iz sokolske ideje. Njim nadaljnji boj ali celo revolucija nista bila potrebna. Njihovi vojaki pa so morali dalje, ker dejansko še niso nič dobili. Še vedno so ostali reveži s starimi grožnjami vsaki kmetiji in enako viničarji, kot so bili prej. Delavcev namenoma ne omenjamo, ker jih je bilo po bežnem pregledu popisnih listov med Maistrovimi borci malo. Razen tega pa je bolj bistveno to, da so mariborski delavci (kjer je bilo tudi najmočnejše delavsko središče v severovzhodni Slove-

niji) svoje razredne cilje povezovali z avstrijskonemško nacionalnimi. Za razumevanje položaja na mariborskem območju in s tem na Štajerskem v prevratnem času 1918 pa bo prej ali slej treba priti tudi do študije o socialnem poreklu Maistrovih borcev, vojakov belo-zelene garde in enot vse do poletja 1919. Čeprav ne gre za dokumentirano trditev, bi se verjetno prva pokazala kot kmečko-viničarsko-pomočniška s pripadniki zavedne slovenske inteligence, druga, predvsem mariborska, z vsemi značilnostmi takratne mariborske socialne slike, enote iz poletja 1919 pa bi bile neposreden odsev mrzlične mobilizacije po porazu na Koroškem.

Za ilustracijo lahko navedemo socialno strukturo upornikov, ki so jim sodili v Mariboru 25. in 29. julija 1919. Na prvem sojenju so sodili 19 obtožencem. Med njimi so bili štirje kmečki sinovi, štirje rokodelski pomočniki (2 mesarska pomočnika in po en ključavničarski in kleparski pomočnik), dva tovarniška delavca in posameznik, ki je bil brez oznake o socialni pripadnosti. Obtožnica sojenja 29. julija navaja 9 imen. Med njimi je 5 kmečkih sinov, 1 posestniški sin (torej gre v primeru kmečkih sinov nesporno za majhne in srednje kmete) in trije rokodelski pomočniki (po en mizarski, mesarski in kolarski pomočnik). Razmeroma visok delež rokodelskih pomočnikov — zlasti mesarskih — med obtoženimi uporniki govori o njihovi agresivnosti in ne deležu rokodelskih pomočnikov v celotnem številu vseh upornikov.

Ob razmišljanju o ciljih, ki so postavili novembra 1918 na noge slovensko prostovoljsko vojsko, je posebej treba omeniti še eno razočaranje. Vpoklici in široko odprta vrata so v prvi polovici leta 1919 pripeljali v častniške vrste tudi posameznike, ki so menjali dlako, čudi pa ne. Zato je bil odnos do teh nemčurskih oficirjev eden izmed pomembnih razlogov za upor, zlasti v Dravskem konjeniškem polku. Značilna je izjava Joška Slobodnika, ki je bil ena izmed glavnih prič na sojenju. Med drugim je zapisal: »Meni nasproti so se dragonci, ki so bili zbrani v skupinah na dvoršču vojašnice, obnašali dostojno. Vpili so vsevprek proti znižanju mezde in proti nemčurskim častnikom, hvalili pa nadporočnika Kovačiča, ki je, kakor so rekli, edini, s katerim se lahko pogovarjajo.« Tudi nemčurstvo nekaterih aktivnih častnikov in njihov slab odnos do vojakov so vojaki razumeli kot del celote njim tuje velikosrbske vojske. Ne pozabimo, da je Maistrova vojska zrasla prav v odporu do Nemcev in nemčurtva. Na prvi pogled je nerazumljivo, zakaj sta bila na primer v konjeniškem polku dva

častnika z največjim ugledom med vojaki še iz prevratnih dni poslana stran od vojakov. Ob analiziranju odnosa do Maistrovih častnikov in Maistra v novih razmerah pa postane razumljivo, da srbskemu poveljstvu ni bilo do tega, da bi ohranilo monolitnost slovenskih enot iz novembra 1918. Te enote in vse, kar bi jih ohranjalo, niso šle v račun novi velikosrbski vojaški organizaciji. Tako je bil dejansko »zanesljivejši« aktivni staroavstrijski častnik, ki je bil pripravljen enako zvesto služiti (četudi je bil osebnostno daleč od tega), kot pa razmišljajoči posamezniki, ki so enkrat že rušili državo (in kdo jamči, da je spet ne bodo).

Po dokumentih v PAM in v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru pa je najtežje soditi o »skupni organizaciji in o istočasnosti« upora v Mariboru in v Varaždinu (še manj o morebitnem upornem vzdušju v Ljubljani). O tem ni dokumentov, ne takih, ki bi to zanikali, in ne takih, ki bi potrdili, da sta bila mariborski in varaždinski upor en sam upor. Trditev o skupni organizaciji je po tem, kar vemo o uporu, in tega ni malo, zelo dvomljiva. Verjetna je povezanost, čeprav ni nujna, vsekakor pa so bili podobni vzroki. Slovenski in hrvaški vojaki so morali prav gotovo imeti skupen razlog za upor, ki ga srbski vojaki, ki so oba upora dušili, niso imeli. Tudi v mariborskem primeru je šlo za srbske vojake, ki so nastopili proti upornikom, saj so bili v Karlovškem pehotnem polku (36. pešadijskom puku) Ličani, torej Srbi. Če ne bi šlo za upor vojaštva proti velikosrbski kraljevini, bi lahko proti upornikom poslali slovensko in hrvaško vojaštvo. Tako pa so se v Varaždinu upornikom pridružili tudi civilisti in okoliški kmetje (če bi bil mariborski upor avstronemško usmerjen, bi se mu gotovo vsaj v določenih okvirih pridružil tudi del najbolj ekstremnih mariborskih nemških sil). Razglasili so — kot je bilo zapisano v Delu — socialistično republiko in prevzeli oblast. Podrobnejših opredelitev te republike članek sicer ne daje, skoraj gotovo pa bi nam povedale, da je šlo predvsem za hrvaško republiko. Hrvati so v novi državi najmočnejše čutili velikosrbski pritisk. Zato je morala upor zadušiti srbska vojska in ubila sedem vojakov. Oblast ni zaupala domačim (to je hrvaškim) sodiščem in je aretirance odvedla v Srbijo, v Niš, kjer so dolgo čakali na proces. Žal kot pisec teh vrstic ne poznam morebitnih raziskav o hrvaškem delu vojske dr-

žave SHS v obdobju od njenega nastanka do julija 1919 in tako ne morem soditi o vprašanjih, ki so povezana z njenim koncem.

V povzetek teh vrstic, ki naj — znova poudarjam — prispevajo samo svoj delež k tistemu, kar je zgodovinopisje že povedalo na podlagi resnih raziskav o uporu, pa je le treba dodati nekaj stavkov. Ob »revolucionarno boljševiski« in »avstrijakantski« razlagi vzrokov in bistva upora lahko imenujemo pravo naravo tega upora kot »slovensko«. Nikakor ne gre za poizkus priti do tretje tendenciozne razlage, pač pa smo za oceno ob danih dejstvih. Slovenskost upora seveda ni bila nacionalno romantična, temveč posledica novega položaja, ki ga je slovenski vojak čutil na svoji koži po ukinitvi slovenske vojske in nastanku skupne velikosrbske vojske kraljevine SHS. Upi o rešitvi socialnih in narodnih bremen, ki jih je po razpadu Avstrogrške dala nova država SHS, so se razblinili in pokazali kot utvare. Stara družba z vsemi socialnimi krivicami je ostala. Dunaj in avstrijskega cesarja pa sta zamenjala Beograd in srbski kralj. Dokončno zlitje slovenskohrvaške vojske s srbsko sredi julija 1919 pa je udarilo tudi po mezdah vojakov. Nosilci upornega upora kot izraza nezadovoljstva pa je bila velika večina moštva. Oba uporna vojaka, ki sta bila obsojena na smrt in ustreljena, pa sta dve izmed žrtev, kot jih pozna naša slovenska preteklost veliko, anonimnih in slavljenih, če so bili potrebni tistim, ki so jih slavili.

VIRI IN LITERATURA

1. Bogo Grafenauer: XIX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Mariboru od 27. septembra do 1. oktobra 1978, Zgodovinski časopis, 1980, str. 491—497. — 2. Milan Ževart: Vojaški upor v Mariboru julija 1919, Dialogi, 1967, str. 561—570. — 3. Rudi Kyovsky: Upori slovenskih vojakov leta 1919, Delo, 1952, str. 47—93. — 4. Janko Gačnik: Na smrt obsojeni se je oglasil, TV 15, 1966, številke od 11. do 15. — 5. France Klopčič: Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919—20, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1960, str. 63. — 6. Sergej Vrišer: Uniforme borcev za severno slovensko mejo 1918—19, Kronika, 26/1978. — 7. Pokrajinski arhiv Maribor, Maistrov in prevratni fond, mapa XII. — 8. v Pokrajinskem arhivu Maribor. — 9. v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru.

Dr. JOŽE ŠORN (1921—1982)

PETER VODOPIVEC

Včasih je ob izgubi človeka, ki nam je bil drag in smo ga cenili, laže molčati kot iskati besede, ki naj nam ponovno priključijo v spomin njegovo delo in njegovo življenjsko pot. Smrt Jožeta Šorna le dobro leto po njegovi šestdesetletnici, je eno tistih krutih dejstev, ki jih je težko zajeti z besedo. Še v prvi številki 29. letnika našega časopisa, ki mu je bil zvest vse od njegovega nastanka leta 1953 (najprej kot njegov »upravnik«, nato kot odgovorni urednik in končno zopet kot član uredništva), smo mu člani uredništva — s člankom Ferda Gestrina — zaželeli vse najboljše, v upanju, da bo premagal težko bolezen in se lahko vrnil k delu. Toda bolezen je bila močnejša od upanj in trdne volje do življenja, ki je v Jožetu Šornu tlela vse do poslednjega trenutka. Jože Šorn je umrl 12. julija 1982.

Ferdo Gestrin je v jubilejnem članku ob Jožetovi šestdesetletnici podrobneje orisal njegovo delo in njegovo življenjsko pot. Življenjsko pot, ki je vodila iz proletarske sredine, skozi številna odrekovanja in stiske, do diplome in doktorata iz zgodovinskih ved. Delo, ki razkriva Jožeta Šorna kot predanega, izredno marljivega zgodovinarja, tesno povezanega z arhivskim gradivom, najprej na delovnem mestu arhivarja in nato raziskovalca slovenske gospodarske zgodovine. To Šornovo zanimanje za gospodarsko zgodovino nikakor ni bilo naključno, temveč rezultat zelo določnega spoznanja, da ni mogoče napisati celovite narodne zgodovine brez natančnejšega poznavanja njene gospodarske osnove. Pri tem je Jožeta Šorna zanimala predvsem zgodovina neagrarnih gospodarskih panog, ki jim je dotedanje zgodovinopisje posvetilo razmeroma malo pozornosti, pri svojem raziskovanju pa je najraje oral ledino. Večina njegovih razprav počiva na arhivskem gradivu, zbranim v domačih in tujih arhivih, in se loteva še neraziskanih vprašanj iz zgodovine obrti, manufakturne proizvodnje, prometa, rudarstva itd. Hkrati je bilo njegovo glavno zanimanje usmerjeno k 18. in 19. stoletju, čeprav je s posameznimi razpravami posegel tudi v zgodnejša obdobja in v zadnjem času celo v 20. stoletje. V številnih razpravah je Jože Šorn kot prvi natančneje, s podrobnimi podatki in kvantitativnimi izračuni, predstavil obseg proizvodnje posameznih obrti in ne-

agrarnih gospodarskih panog in opozoril na njihov pomen v gospodarskem razvoju slovenskih dežel. Njegovo glavno delo — sinteza zgodovine neagrarnih panog od 18. stoletja do prve svetovne vojne — je na žalost ostalo neizdano, čeprav je Šorn rokopis za obdobje do šestdesetih let 19. stoletja povsem pripravil za tisk.

V slovenskem zgodovinopisju nastaja s smrtjo Jožeta Šorna globoka vrzel, ki jo bo le težko zapolniti. Jožetovo odsotnost pa bomo težko občutili tudi v uredništvih strokovnih zgodovinskih časopisov. Tesno povezan s tiskarskim delom od svojih mladih nog se je Jože Šorn z vso vnemo posvetil delu v uredništvu treh zgodovinskih revij: Zgodovinskega časopisa, Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja in Kronike. Pri vseh treh je med drugim opravljal tehnične posle in pozorno spremljal njihovo delo in izdajateljske težave tudi potem, ko se je kot urednik umaknil v ozadje. S Kroniko sta ga dodatno povezovala smisel za drobno delo in prepričanje, da drobne analize z drobnimi podatki pomembno dopolnjujejo in včasih celo spreminjajo zgodovinsko sliko in so zato osnova vsake širše sinteze.

Vsem, ki smo ga poznali in z njim sodelovali pa bo seveda najbolj ostala v spominu njegova človeška podoba. Podoba nekoliko samosvojega, hudomušnega in zelo nesebičnega človeka. In takšnega bomo Jožeta Šorna najteže pogrešali.

Razpravo, ki jo objavljamo, je Jože Šorn napisal za zbornik »Kärnten — Volksabstimmung 1920«, ki ga je leta 1981 izdala založba Löcker na Dunaju in je ena njegovih zadnjih strokovnih objav. Razprava opozarja na gospodarske odnose med republiko Avstrijo, Slovenijo in Kraljevino SHS v času zaostrenih jugoslovansko-avstrijskih razmerij zaradi vprašanja slovenske severne meje, torej v obdobju med koncem prve svetovne vojne in koroškim plebiscitom. Razprava razkriva, da so bili gospodarski stiki precej drugačni kot politični odnosi, saj je dosegla menjava znaten obseg in je postala v kriznih mesecih Kraljevina SHS pomemben dobavitelj hrane za Koroško in ostale avstrijske pokrajine. Razprava v slovenščini še ni bila objavljena.

TRGOVSKE ZVEZE SLOVENIJE Z REPUBLIKO AVSTRIJO OD NOVEMBRA 1918 DO NOVEMBRA 1919

JOZE SORN

Prispevek poizkuša na osnovi skromnega izbora virov orisati razvoj trgovskih zvez med Slovenijo (delno tudi Kraljevino SHS) in Republiko Avstrijo v poprevratnih mesecih. Opozoriti želi na organiziranje odgovarjajočih uradov v Ljubljani in na njihovo delo v smeri čim obsežnejše menjave gospodarskih dobrin, še zlasti prehrabnih artiklov. Iz virov se vidi, da je bil vpliv ljubljanskih gospodarskih uradov v določenih delih Koroške velik (na primer v vsej Mežiški dolini), v drugih znatno manjši (na primer v Rožu, kjer je blizu železarna), ponekod komaj zaznaven. Čeprav je imela Slovenija dobro agrarno zaledje v Slavoniji in Vojvodini, je živil primanjkovalo tudi v vsej kraljevini SHS vse tja do pomladi 1919. Zaradi take situacije je mogla Ljubljana menjati gospodarske dobrine z Republiko Avstrijo le v zelo omejenem obsegu in v majhnih količinah. Tudi preskrba z živili na Koroškem južno od demarkacijske linije ni mogla funkcionirati tako, kot si je to želelo tamkajšnje prebivalstvo.¹ Prave menjave v novembru 1918 še ni moglo biti, ker tega niso dopuščale faktučne razmere (vračanje vojaštva s fronte, pomanjkanje železniškega voznega parka, kreiranje političnih, trgovskih in drugih instanc na obeh straneh meje itd.). Močnejši kontakti v sektorju mednarodne trgovine datirajo v december 1918, Od januarja 1919 dalje, še bolj intenzivno od februarja 1919 dalje se je obseg menjave neprekinjeno večal. Vsa ta mednarodna trgovina se je odvijala na temelju menjave blago za blago. Za preračunavanje vrednosti je veljala relacija za jugoslovansko krono (jugokrono, Kj) in avstrijsko krono v sorazmerju 1 : 1. Že kmalu po novem letu 1919 so tako v Sloveniji kot v vsej ostali Kraljevini SHS pričeli žigosati bivše avstroogrške krone, toda borzni tečaj jugokrone v začetnih mesecih ni bil višji od avstrijske krone. Šele 26. januarja 1920 je zakon proklamiral Narodno banko kraljevine Srbije za Narodno banko kraljevine SHS in zaradi tega je bilo šele od tedaj dalje mogoče menjati jugokrone za dinarje v sorazmerju 4 Kj = 1 din. Unifikacijo valute so izpeljali do konca leta 1921.² Republika Avstrija je vpeljala novo valuto avstr. šiling šele leta 1924; relacija je bila 1 šiling = 10.000 kron.

Da je moglo priti do mednarodne trgovske menjave med Slovenijo in Republiko Avstrijo, so morali biti vzpostavljeni določeni organi oblasti, korpusi, ki so bili sposobni

opravljati posle s področja mednarodne trgovine. Ker je Republika Avstrija že imela tozadevno tradicijo, je naša naloga na tem mestu ta, da podamo kratek oris razvoja v Sloveniji. Vedeti namreč moramo, da je pričelo centralno ministrstvo za trgovino in industrijo v Beogradu intenzivneje funkcionirati približno od sredine marca 1919 dalje; do takrat je bilo v stanju organiziranja.

Splošna situacija v habsburški monarhiji je omogočila, da se je v Ljubljani konstituiral v dneh 16. in 17. avgusta 1918 korpus, ki ni imel funkcije parlamenta ali njemu podobne institucije, temveč je bil le skupina, zbor napredne meščanske inteligence z državnopravnimi ambicijami. Svojo historično vlogo je korpus videl v tem, da izpelje slovenski narod iz propadajoče habsburške monarhije v novo svobodno Državo SHS. Imenoval se je Narodni svet v Ljubljani. Na ustanovni seji so poudarili, da hoče biti Narodni svet nadstrankarski korpus, ki naj ga vodijo pri delu konkretne programske točke. Navedli bomo samo dve točki izmed njih, prva sega napodročje politike, druga na področje gospodarstva: 1. Narodni svet deluje za zedinjenje jugoslovanskih narodov v samostojno državo, 2. Narodni svet deluje v smeri gospodarske osamosvojitve slovenskega naroda in hrani skupne gospodarske interese jugoslovanskih narodov. Za lažje uresničenje programa so izvolili devet odsekov. Nekateri so bili zelo agilni, nekateri so ostali le na papirju. Od najbolj aktivnih naj omenimo spet samo dva: ustavno-upravnega in gospodarskega.³

Osredotočiti se želimo le na Gospodarski odsek. Imel je nalogo, da se ukvarja z vsemi vprašanji tako imenovanega prehodnega gospodarstva, na primer z vprašanjem, kako naj se izpelje nacionalizacija posestev, industrije obrti in trgovine; nadalje naj obravnava splošno finančno in valutno problematiko. Odsek naj tudi ustvari pogoje za ožjo koncentracijo slovenkega združništva, hranilnic in drugih denarnih zavodov, dalje naj rešuje in reši zelo akutno vprašanje glede preskrbe z živili, s surovinami za industrijo, z industrijskimi produkti in z drugimi dobrinami gospodarskega značaja, ki jih bo v prehodnem času prav gotovo primanjkovalo. V zvezi s tem so že sredi avgusta 1918 razpravljali o zahtevi, da se je treba pripraviti na sklepanje trgovskih pogodb s tujino. S tem so mislili tako na bodočo Avstrijo kot na povezavo s Čehi in Po-

ljaki. Dobro so se namreč zavedali, da je industrija v slovenskem prostoru rastla v tesni povezavi z industrijo v habsburški monarhiji in da teh zvez ne bo mogoče prekiniti kar čez noč, kar takoj po prevratu. Poznejši kontakti so pokazali da je soodvisnost res znatna. Glede valute je obveljalo načelo, da se bo treba odločiti za domačo valuto in ji takoj določiti relacijo do avstrijske krone in do tuje valute sploh.⁴

Nekatere predpostavke slovenskih politikov in gospodarstvenikov so postale aktualne takoj po razsulu habsburške monarhije, na primer vprašanje valute, kontaktiranje z gospodarskimi krogi nastajajoče Republike Avstrije, potem s Čehi in Poljaki, dalje problem aprovizacije in podobno, nekatere predpostavke so ostale neuresničeni ideali, na primer vprašanje lastne mornarice, lastnega pristanišča, teritorialne povezave s Čehi in Poljaki itd.

Gospodarski odsek se je sestel na svojo prvo sejo dne 7. septembra 1918. Tu so govorili o tendencah takratnega svetovnega gospodarstva s posebnim ozirom na bodoče avstrijske in tudi jugoslovanske razmere. Govorili so obširno o novi valuti bodoče države jugoslovanskih narodov. Največ časa so pa gotovo porabili za obravnavanje aprovizacije, oskrbe ljudi s prehrano, ki je pešala iz dneva v dan. Proti koncu oktobra je postalo stanje v aprovizaciji, dalje v oskrbi industrije s surovinami in pogonskimi sredstvi, končno v trgovini ali menjavi gospodarskih dobrin že kar derutno. Tem problemom so na seji Gospodarskega odseka v dneh 21. in 22. oktobra 1918 namenili zelo veliko časa. Kranjska, Koroška, Istra, Goriška in Trst so stali dobesečno pred katastrofo. Bolj ugodno je bilo stanje v slovenskem delu Štajerske. Gospodarski odsek se je zanašal na to, da bo mogla Hrvaška fungirati kot žitnica za slovenski prostor, a je kmalu zvedel, da imajo prednost Dalmacija ter Bosna in Hercegovina. Ker so istočasno nastopale čedalje večje težave s transportnimi sredstvi, se je porodila misel, da bo vsekakor treba izposlovati živež iz Združenih držav Amerike ali sploh iz antantnih držav. Italije tu niso še posebej citirali; bolj so imeli v mislih Francijo, ki je tako že vzdrževala armado kraljevine Srbije in jo stvarno podpirala pri preboju solunske fronte, ki je potekal v tem času.⁵

Naslednja seja Gospodarskega odseka je mogla biti šele 13. novembra 1918. Pred tem je zaradi razsula habsburške monarhije bila 31. oktobra sestavljena Narodna vlada SHS v Ljubljani. Poverjenišтво za prehrano je prevzel dr. Ivan Tavčar, poverjenišтво za trgovino

in industrijo dr. Karel Triller. Poverjenik Tavčar je imel neprimerno težjo funkcijo kot vsi ostali poverjeniki, ker ni mogel od nikoder dobiti zadostne količine živil, da bi izpeljal normalno fungirajočo organizacijo za aprovizacijo. Verjetno je prav slovenski del Koroške najbolj občutil to slabost.

V Uradnem listu citirane Narodne vlade z dne 4. novembra beremo njeno sporočilo, da ne bo pustila prek meje niti zrna žita, in 6. novembra dekret, da je prepovedano vsakršno izvažanje živil prek meja nove nacionalne države. Še bolj pomembno za nas je dejstvo, da je Narodna vlada SHS v Ljubljani ustanovila 8. novembra tako imenovani Prehodnogospodarski urad, ki »ima dispozicijsko pravico z vsemi produkti.«⁶

Vidimo, da se objave Narodne vlade v Ljubljani sklicujejo na nove meje Slovenije oziroma Države SHS. V resnici pa je bil to čas, ko se je s soške fronte valila ogromna množica vojaštva na svoje domove in so bila vsa prometna sredstva najmanj do 20. novembra v službi prevažanja čet. Obstajale so le skromne sile domače nacionalne vojske, ki so mogle vzdrževati le mir in red. V takšni situaciji nihče ni mogel niti de facto niti de iure začrtati prav nobene državne meje niti proti Italiji niti proti Republiki Avstriji, še manj proti Madžarski.

Da bomo dekrete Narodne vlade bolje razumeli, moramo ponovno opomniti, kako je še pred prevratom pozival Narodni svet v Ljubljani prebivalstvo na Slovenskem, še posebej v slovenskem delu Štajerske, naj pazijo na tihotapljenje živil. Več kot to Narodni svet ni mogel storiti, kajti uradne c. kr. ustanove za aprovizacijo so še obstajale in delovale. Bolj učinkovita je mogla biti slovenska nacionalna oblast po 31. oktobru, ko je še delovala Narodna vlada. Tako je bil že 3. novembra 1918 sklenjen dogovor med Družbo Južne železnice (Südbahngesellschaft) in mariborskim Narodnim svetom, ki se tiče nadaljnega obratovanja železnice na relaciji Dunaj-Trst prek slovenske meje in oskrbe lokomotiv s premogom. Splošnih gospodarskih problemov se ta dogovor ne loteva.

Veliko bolj zanimiv za našo problematiko o trgovskih zvezah je naslednji uradni kontakt v obliki mednarodnega dogovarjanja med Narodno vlado SHS v Ljubljani in štajersko Deželno vlado z dne 7. novembra 1918. Izid o zapisu pogajanj ima 17 členov. Najprej so železnico proglasili za demilitarizirano in izjavili, da poteka demarkacijska linija takoj severno od železniške postaje Špilje (Spielfield). Oskrba železniškega osebja in njihovih družin od te linije proti jugu pripada slovenski vladi,

severno od linije avstrijski vladi. Nadaljnji člani so ukinili pristojnost graške zbornice za trgovino in obrt s 1. januarjem 1919, dovoljevali denarni promet med Avstroogrsko banko in ozemljem Države SHS, anulirali gospodarskopolitične ukrepe, ki so ovirali medsebojno menjavo dobrin, vendar so takoj dodali, da je prepovedano odvažanje živil v Avstrijo s področja južno od linije itd.

Pogodba naj bi pričela veljati 15. novembra 1918. Do takrat so namreč upali dokončati prevoz čet s fronte in s tem preiti na normaliziranje transporta. V okviru tega dogovora sta sklenila pogodbo še general Rudolf Maister kot komandant Štajerskega obmejnega poveljstva SHS v Mariboru in polkovnik Rudolf Passy kot opolnomočenec nemškoavstrijskega odbora za javno blaginjo in vojaške komande Gradec. V tem dogovoru z dne 27. novembra so prepovedane rekvizicije južno od zasedbene linije od strani avstrijske republiške vojske ali tudi siceršnje odvažanje hrane in vsega drugega materiala in gospodarskih produktov prek te linije na sever.⁷

Na tem mestu nam seveda ne gre za to, da bi ugotovili, kako so na vsa omenjena dogovarjanja reagirale razne uradne instance in tudi prebivalstvo v Republiki Avstriji in če so vsi faktorji spoštovali dogovore ali ne, temveč enostavno za to, da fiksiramo dejstvo, kako velik pomen so neposredno po prevratu dajali osnovnim prehranjevalnim dobrinam. To stanje je trajalo še dolgo časa in je karakteristikum poprevratnih let.

Skoraj istočasno s temi dogovarjanji so se pričele konference na nivoju držav, ki so obravnavale poleg prehrane še finančne in valutne probleme. Tako je potekala na Dunaju v ministrstvu za zunanje zadeve 20. novembra 1918 tako imenovana Gesandtenkonferenz der Gesandten der Nationalstaaten der gewesenen ö.-ung. Monarchie. Predsedoval je državni sekretar Otto Bauer. Govorili so o sestavi komisije za državne dolgove oziroma sploh za premoženje bivše dvojne monarhije; o premoženju te monarhije so govorili kot o konkurzni masi, ki jo je treba sedaj likvidirati itd. Ker tu ni prišlo do konkretnih sklepov, so se dogovorili za nadaljevanje konference.

Naša razprava ne more iti v širino; omejiti se mora na trgovske zveze Slovenije z Avstrijo. Avstrija je potrebovala prehranjevalne dobrine, Slovenija pa bencin, stroje, kemikalije, železne polfabrikate. Takoj, ko so razmere mogočile, da je prišlo do ožjih kontaktov, je odpotoval na Dunaj dr. Karel Triller in pričel pogajanja z odgovornimi avstrijskimi gospodarskimi krogi. Podrobnosti nam še niso znane, vendar vemo, kako je 19. decembra

1918 telefoniral v Ljubljano in sporočil, da je pripravljajoča se trgovska pogodba v splošnem spremenjena; slovenska stran da vztraja na tem, da se zviša količina soli od 300 na 500 ton, avstrijski zastopniki pa so zahtevali cene za karbid, solno kislino, Glauberjevo sol, kaljev soliter, tanin. Ko bodo znane te cene, bo Avstrija pogodbo podpisala. Zato je zahteval, naj sporočijo cene na Dunaj na konzularno agencijo.

Da bomo bolje razumeli ta razvoj, moramo dodati, da je kljub ustanovitvi Prehodnogospodarskega urada deloval Gospodarski odsek še naprej, in sicer kot posvetovalni organ. Ta organ je na svoji seji 13. novembra na široko obravnaval uvozno vprašanje. Potrdili so, da mora biti uvoz pod kontrolo in da je treba pripraviti spisek nujno potrebnega blaga, surovin in drugih produktov, nova ustvarjena trgovska organizacija naj se sistematično posveti uvoznim poslom, njihovemu financiranju, sklepanju trgovskih pogodb in podobno. V soglasju s takšnim razvojem in v smislu citiranega spiska je Narodna vlada SHS v Ljubljani kot najvišji izvršilni organ prav 30. novembra 1918 pozvala vsa industrijska podjetja, da ji vročijo prijave za osnovna, goriva, produkte, sploh za vse trgovske artikle, ki jih potrebujejo za svoje nadaljnje obratovanje.

V Ljubljani so morali pohiteti z organizacijskimi deli glede Prehodnogospodarskega urada, ki je sicer pravno obstajal že od 8. novembra, ni pa še zaživel in deloval v celotnem obsegu. Prav 20. decembra so zanj definitivno izdelali shemo, po kateri so v ta oddelek spadali vsi posli, ki so bili v zvezi s sklepanjem mednarodnih trgovskih pogodb, odločanje glede uvoza in izvoza, sodelovanje pri regulaciji carin, pri organiziranju trgovskega zastopstva v tujini — itd.

Že od Trillerjevih pogajanj dalje so spoznavali, da bo treba Prehodnogospodarskemu uradu razširiti kompetence. Dne 12. februarja 1919 so ga pooblastili za opravljanje dodatnih funkcij, na primer za to, da prevzame vrhovno gospodarjenje s premogom.⁸ Premog je namreč kmalu postal zelo pomembno kompenzacijsko blago pri menjavi z republiko Avstrijo.

Ko so se tako v sorazmerno kratkem času uredili najnujnejši organizacijski in drugi problemi, se je pokazalo, da se odvijajo gospodarski posli z Avstrijo v treh sferah, na treh nivojih. Najvišji nivo je imel značaj pogodb, ki jih je sklepala deželna vlada v Ljubljani (tako so preimenovali nekdanjo Narodno vlado SHS v Ljubljani) z ustreznimi avstrijskimi visokimi uradi; v srednji nivo so spada-

ia dovoljenja, pooblastila in nakazila, ki jih je izdajala Deželna vlada v Ljubljani posameznim podjetjem (tako industrijskim kot trgovskim), da so smela — seveda pod kontrolo — naročati material in druge gospodarske dobrine v avstrijskih podjetjih in ga »plačevati« s kompenziranim blagom. Denarni promet je bil izključen, ker niso bili rešeni valutni problemi; s tem so onemogočili inflacijo. V najnižji osnovni nivo, ki ga je bilo pa najteže kontrolirati, je spadalo dnevno oskrbovanje prebivalstva z življenjskimi artikli (Lebensmittel) kot so moka, meso, maščobe in podobno. Tu je mišljeno predvsem ozemlje na Koroškem južno od demarkacijske linije in obmejni pas med avstrijo in slovensko Štajersko. Primorska je že spadala v sfero italijanskega gospodarskega sistema, Prekmurje je še preživljalo viharne čase. Najnižji ali osnovni nivo je neopazno prehajal v oblike nekontroliranega trgovanja, kot so tihotapljenje, rekvizicije in podobno.

Najprej omenimo pogodbe na najvišjem nivoju. Prehodnogospodarski urad je že 7. januarja 1919 razpravljal o pogodbah, ki so jih pozneje imenovali »pogodba 33/SHS«, potem o pogodbi 180/SHS«, končno o tako imenovani »Gasteinski pogodbi«. Šlo je za dobavo jedilne in živinske soli, za vžigalice, za petrolej, bencin itd. Z nekaterimi od teh pogodb so urejali dobavo v novih prevratnih razmerah, čeprav je šlo za stara predprevratna naročila. Npr. za dobavo jedilne in siceršnje soli (živinske, industrijske) v višini 320 vagonov, ki je bila 50-odstotno plačana že avgusta ali septembra 1918. Avstrijski Warenverkehrsbureau tudi še v januarju 1919 ni mogel izpolniti obljube. Zato so se dogovorili, da bo Ljubljana zahtevala povrnitev denarja, sol pa bodo Avstrijci pošiljali — pač glede na zmogljivost železnice in glede na druge okoliščine — po obrok in v obliki kompenzacije za druge slovenske dobrine. Te nove pogodbe nosijo datume 26. januarja, 3. februarja in 4. februarja 1919. Zaradi hitrejšega izpolnjevanja pogodb je Prehodnogospodarski urad namestil dr. Frana Jenka kot referenta v svoji ekspozituri na Dunaju prav zadnjega dne v februarju. Kljub hudemu pomanjkanju železniških vagonov je le uspelo, da so v marcu poslali Avstrijci na pot 80 vagonov soli proti kompenzaciji v fižolu. Nadalje se je dunajski Warenverkehrsbureau 24. februarja pismeno obvezal, da bo sprejel iz Slovenije izvožena bukova drva in jih upošteval v bodoči kompenzacijski pogodbi. Ljubljana je na to pristala 10. marca 1919.⁹

Ko so podjetja na obeh straneh »državne« meje zvedela za vse naštete pogodbe in za na-

čelne pristanke ljubljanskih in dunajskih oblasti, so kompenzacijski posli stekli že hitreje. Že 4. marca 1919 je smela ljubljanska firma Balkan izvoziti 20 vagonov fižola proti kompenzaciji 140 vagonov soli od avstrijske firme Baderle. Slovenski tvrdki Pogačnik je bil zadovoljen izvoz 50 vagonov kostañjevega lesa proti kompenzaciji večje količine sladkorja (najbrž je dunajska vlada sama določila izvoznika). Neka mariborska firma je smela izvoziti 850 zabojev jajc proti kompenzaciji v vžigalicah, soli itd.

Ko se je bližala pomlad 1919, so bili najbolj kritični meseci glede oskrbe prebivalstva z osnovnimi življenjskimi potrebščinami v Sloveniji že skoraj mimo. Veliko dobrin je seveda še vedno primanjkovalo, toda kriza je bila premagana. V Ljubljani so se pripravljali na sklepanje nove in širše kompenzacijske pogodbe z Republiko Avstrijo. Psihološka osnova je bila dana s tem, da se je Ljubljana navadila na avtonomno ukrepanje glede zunanjetrgovinskih in siceršnjih poslov, ker tozadevni centralni urad v Beogradu še niso bili organiziran. Nenadoma pa je 15. marca prispel iz Beograda odlok ministrskega sveta, ki je proglasil vsa dosedanja dovoljenja za izvoz prek demarkacijske linije za neveljavna. V Ljubljani je ta odlok naletel na izredno velik odpor. Z obeh strani je bilo izrečenih veliko ostrih besed. Prehodnogospodarski urad, ki je imel dober pregled nad industrijsko proizvodnjo v Sloveniji in Republiko Avstriji — in moral ga je imeti, če je hotel spraviti slovensko industrijo na stopnjo normalne proizvodnje — je trdil, da je stanje v Sloveniji vsaj v določenih panogah že tako ugodno, da je nujno potrebno izvažati, ker bo sicer zapretila tej industriji in njenemu delavstvu prava katastrofa. Slovenska industrija je dobila v obliki kompenzacij prav tiste surovine in prav takšne produkte, brez katerih ne bi moglo slovensko gospodarstvo obstati in prosperirati. Obtok je bil namreč naslednji: Če Avstrija ne bo dobavila raznih olj in maziv, eksplozivov za rudnike in tekočih pogonskih sredstev, se bo ustavilo delo tako v industriji kot v vseh premogovnikih; če se ustavi delo v premogovnikih, bo trpel železniški transport in tudi premoga kot kompenzacijske dobrine ne bo (ne glede na množico brezposelnih v industriji, premogovnikih in na železnici!); zato tudi ne bo zdravil, vžigalic, modre galice, soli.

V kontaktiranju z Beogradom je Ljubljana zahtevala določeno, gospodarsko avtonomijo. Kompromis je bil neizbežen in je bil takle: Beograjska centralna vlada ne bo preprečevala trgovanja in dogovorov, sklenjenih z Av-

strijo pred 1. aprilom 1919. Da so vse kontakte legalizirali, so ponesrečeni odredbi dodali člene, ki so sankcionirali gospodarske dogovore Slovenije z Avstrijo oziroma s tujino sploh, če so bili podpisani še v teku marca. Na dogovore, sklenjene po 1. aprilu, pa bo morala Slovenija oziroma Prehodnogospodarski urad dobiti pristanek Beograda. Tako je Slovenija še iz stare pogodbe prevzela konec marca od Avstrije tri cisterne bencina, deset vagonov koksa in 20 vagonov grodlja, torej kar majhno premoženje.

Pravkar smo omenili centralno vlado v Beogradu. Zato je nujno, da s tremi, štirimi stavki omenimo delo nekaterih njenih organov. Med drugimi ministrstvi je bilo za našo razpravo pomembno ministrstvo za trgovino in industrijo. Za vodenje trgovskih poslov s tujino so v njegovem okviru ustanovili urad, ki se je imenoval Centralna uprava za trgovski promet s tujino. Dotedanji popolnoma samostojni Prehodnogospodarski urad je nekako s 1. aprilom postal podružnica omenjene Centralne uprave.

Že v novih razmerah, torej po degradaciji na stopnjo podružnice, je sklenil Prehodnogospodarski urad (staro ime je še obdržal) dolgo se pripravljajočo pogodbo. Na Dunaju je podpisal 30. aprila 1919 z Warenverkehribureaujem kompenzacijsko pogodbo v vrednosti 1,610.000 kron. V tem okviru naj bi dobavila Slovenija Republiki Avstriji 69 vagonov živil tako za prehrano kot za krmo, obratno pa Avstrija Sloveniji jedilno sol, vžigalice, poljedelske stroje, galanterijsko blago, avtomobile, zdravila itd. Slovensko količino živil je prevzel avstrijski Žitni zavod v smislu odobritve oziroma pooblastila, ki nosi še datum 29. januarja 1919. Prav ta primer lepo kaže, kako je moralo včasih preteči več mesecev, da se je mogla pogodba efektivirati. Vzrok leži deloma tudi v tem, da Slovenija ni mogla v prav kratkem roku zbrati dovolj hrane za kompenzacijo, ker je morala skrbeti za svoje prebivalstvo (tudi za Koroško južno od demarkacijske linije), deloma v tem, da je železniškega voznega parka primanjkovalo na vseh koncih in krajih.

Struktura kompenziranih dobrin je bila naslednja:

Slovenija je dobavila Republiki Avstriji

7 vagonov koruzne moke za krmo	K 2,00 za 1 kg
3 vagone koruznega zdroba za krmo	K 2,50 za 1 kg
4 vagone koruze	K 2,50 za 1 kg
4 vagone koruzne moke I a	K 2,50 za 1 kg
2 vagona koruznega zdroba I a	K 2,00 za 1 kg
5 vagonov koruze I a	K 3,50 za 1 kg

30 vagonov krompirja	K 1,20 za 1 kg
10 vagonov fižola I a	K 5,00 za 1 kg
4 vagone leče	K 4,00 za 1 kg
Vrednost	1,610.000 kron

Avstrija je dobavila Sloveniji naslednje dobrine

Jedilno sol v vrednosti	250.000 kron
Vžigalice v vrednosti	100.000 kron
Modro galico v vrednosti	100.000 kron

Dogovorili so se, da bo Republika Avstrija na zahtevo Slovenije dobavila še naslednje blago:

Tiskarske barve do vrednosti	50.000 kron
Galanterijsko blago do vrednosti	200.000 kron
Avtomobile do vrednosti	150.000 kron
Poljedelske stroje do vrednosti	200.000 kron
Rotacijski papir do vrednosti	100.000 kron
Klobučevine in sita za tovarne papirja	100.000 kron
Elektrotehniški material do vrednosti	50.000 kron
Zdravila do vrednosti	150.000 kron
Razstreliva do vrednosti	100.000 kron
Ogljikove kisline do vrednosti	60.000 kron
Vrednost	1,610.000 kron

Podpisnika sta sklenila, da bo ta dogovor pričel veljati takoj po ratificiranju, kar naj se zgodi najpozneje do 10. maja 1919. Beograjsko ministrstvo za trgovino in industrijo se s takšnim parcialnim dogovarjanjem ni več strinjalo ter je 25. maja pogodbo razveljavilo in zagrozilo s sankcijami, če bi se pogodba vseeno efektivirala. Jedro spora je bilo v tem, da je Ljubljana vedela, kako je še vedno ne dovolj dobro organizirana beograjska administracija počasna in neučinkovita ter da more zato zaiti slovenska industrija v resno krizo tisti moment, ko ne prispe dovolj bencina in strojnega olja ter eksplozivov za premogovnike. Zato je bila prisiljena pomagati si sama. Beograjska prepoved je tudi sicer bila skoraj brez moči, ker je bil dogovor Slovenija-Avstrija skoraj v celoti efektiviran in tudi tako hitro, da je 31. maja beograjska vlada post festum dovolila izvoz tistega slovenskega blaga, ki je bil naveden.

Že omenjena partnerja, namreč beograjska Centralna uprava za trgovski promet s tujino in dunajski Warenverkehribureau kot predstavnika ustreznih ministrstev sta nujno morala stopiti v medsebojne dogovore. To se je zgodilo že 22. marca 1919 s podpisom posebnega dogovora. V njem sta obe strani najprej priznali potrebo po urejeni menjavi blaga med obema državama, vendar tako, da bo po možnosti gotovinski promet med njima izključen. Obe strani sta tudi ugotovili, da je proizvodni položaj tak, da nastopa kraljevina SHS kot izvoznik živil in drugih naravnih

produktov, Republika Avstrija kot izvoznik finalnih produktov in posrednik mednarodne trgovine. Podpisnici sta se dogovorili, da bosta uvedli sistem izvoznih dovoljenj, ki jih bosta kontrolirali.

Ker je Kraljevina SHS imela v tem času na svojem teritoriju že prosto trgovino v značajnejšem obsegu, je bilo tudi tujcem, v tem primeru Avstrijcem, dovoljeno nakupovanje dobrin, vendar samo pri tistih trgovskih podjetjih, ki so bila pooblašena za mednarodno trgovino. Za izvoz določeno blago sta obe državi ovrednotili z zneski, glasečimi se v kronah v relaciji 1 : 1.

Pogodba z dne 22. marca 1919 je obvezovala Avstrijo, da pošlje v Kraljevino SHS skupaj blaga za največ okoli 145.000.000 kron, Kraljevino SHS pa oblikirala, da to blago kompenzira z dobrinami v skupnem znesku 148.000.000 kron. Razlika se je računala kot dobroimetje. Najvišje postavke pri avstrijskem blagu so imeli: pisalni papir ter železo in železni izdelki (vsaka postavka po 20 milijonov kron), stroji in orodni stroji 15 milijonov kron, rudarske naprave in rudarsko orodje 10 milijonov kron itd. Protivrednost Kraljevine SHS: najmanj 1300 vagonov koruzne moke, največ pa za 26 milijonov kron; najmanj 3000 konj za zakol, največ pa za 16 milijonov kron itd.¹¹ —

Kompenzacijska pogodba, ki sta jo sklenila 22. marca 1919 Centralna uprava za trgovinski promet s tujino in Warenverkehrsbureau, je dobila signaturo 33/SHS; v bistvu je bila razširjena nam že znana stara pogodba. Ta pogodba je imela vse značilnosti pogodb, sklenjenih v tako težkih časih, kot so bila poprevertatna leta. Na primer: izvozna dovoljenja so veletrgovci dobili tako pozno, da se je blago medtem že pričelo kvariti in mu je vrednost zato močno padla; kontingenti so bili sestavljeni šablonsko in so premalo upoštevali posebne želje; slovenski poslovni svet je imel pripravljeno za izvoz blago, ki ga kontingent ni upošteval. Dalje je Prehodnogospodarski urad trdil, da je bila kompenzacija določena na osnovi vrednosti blaga po ključu 1 : 1, kar da je za Kraljevino SHS skrajno neugodno; živila so namreč imela za takratno Avstrijo veliko večji gospodarski pomen kot pa vrsta avstrijskega kompenzacijskega blaga za kraljevino SHS.

Ker do 24. aprila 1919, torej več kot po mesecu dni od podpisa pogodbe, Prehodnogospodarski urad še ni zvedel, kolikšen je v novi pogodbi 33/SHS izvozno-uvozni kontingent za Slovenijo, je na intervencijo šele v maju prispelo obvestilo, kako je s tem problemom. Slovenski delež v okviru vsega kontigenta Kraljevine SHS je bil precej skromen, toda v

poprevertatnih letih je prav prišla za kompenzacijsko tudi skromna pošiljka dobrin — za Avstrijo prehrabeno blago, za Slovenijo industrijsko blago.

V splošnem je bila kompenzacijska pogodba 33/SHS tako obsežna, da je bilo treba — tudi zaradi pomanjkanja železniških vagonov — najmanj poldrugo leto časa, da so kompenzirali vse blago, naštetu v pogodbi. Točnosti na ljubo moramo pravzaprav priznati, da nismo še evidentirali dokumenta, ki bi posredno ali neposredno priznal, da je pogodba v celoti efektuirana. Vendar moramo dodati, da najmanj do konca leta 1920 nista Kraljevina SHS in Republika Avstrija sklenili nobene nove kompenzacijske pogodbe.

Za izpolnitev slovenske udeležbe v citirani kompenzacijski pogodbi je skrbel Prehodnogospodarski urad. Ko so se v Kraljevini SHS vzpostavile pod konec leta 1920 že precej normalne tržne razmere, so ga razrešili njegovih zunanjetrgovinskih poslov. V znatni meri so ga preusmerili v druge naloge, na primer v organiziranje prvega ljubljanskega velesejma z mednarodno udeležbo, ki je pričel delovati od leta 1921 dalje. Dodamo naj še, da je Prehodnogospodarski urad fungiral via facti tudi kot devizna centrala za slovensko gospodarstvo (uradno ga ni nihče za to pooblastil!), ker je od podjetij, ki so izvažala v druge države, vedno zahteval določen odstotek devizne kvote. Tako si je ustvaril znatno zalogo deviz, ki so mu omogočile, da je mimo uradnega Beograda posloval s tujino.

Za konec obravnavanja pogodb na najvišjem nivoju naj se prav na kratko dotaknemo še gospodarskih zvez Slovenije z Italijo, ČSR in s Poljsko.

Slovensko-italijanski gospodarski odnosi so večinoma temeljili na izvozu lesa iz Slovenije in uvozu tekstila, olja, riža in drugih živil v Slovenijo. Že prve dni marca 1919 je Prehodnogospodarski urad ugotovil, da je drv za kurjavo v Sloveniji zelo veliko, zato se smejo dati za njih izvoznice, vendar mora biti tretjina vrednosti drv na razpolago za kompenzacijsko. Menjava z Italijo je stekla sredi marca in je trajala približno dva meseca. Tedaj je zaradi mednarodne situacije prišel iz Beograda odlok, da je prepovedana vsakršna trgovina z Italijo. Prehodnogospodarski urad je sklenil prositi ministrstvo za trgovino in industrijo, naj dovoli izvoz 10.000 vagonov rezanega in stavbnega lesa, dalje 2000 vagonov drv in 500 vagonov oglja in predlagal, naj finančne transakcije izpelje Jadranska banka, ki je še imela svoj sedež v Trstu. Posebni odlok z dne 14. junija 1919 je potem res dovolil

izvoziti v Italijo 2000 vagonov rezanega lesa, pozneje še nove količine.

Gospodarske zveze med Kraljevino SHS in ČSR datirajo s 30. marcem 1919. Deželna vlada v Ljubljani je bila mnenja, da bo učinkovitost skrajno težavno, ker je bilo češkoslovaško blago zaradi občutnih kurznihih razlik predrago za slovensko industrijo.

Razen z Republiko Avstrijo so bile zelo obetavne tudi gospodarske zveze s Poljsko. Dne 4. aprila 1919 sta sklenila Prehodnogospodarski urad in Department Przemyslu Naftowego, sekcyja III, dogovor, da bodo Poljaki poslali Sloveniji bencin, strojno olje, strojne masti in parafin, Slovenija pa Poljski taninov ekstrakt v približno enaki vrednosti. Dobava naj bi se po možnosti izpeljala do konca julija 1919. Kompenzacijsko pogodbo sta morali ratificirati ustrežni ministrstvi v Beogradu in Varšavi. Beograd je to opravil 17. aprila.

Slovensko povpraševanje po bencinu je bilo zelo veliko. V dneh 30. in 31. maja 1919 so prišli v Beograd romunski delegati, s katerimi se je za bencin pogajala Centralna uprava. Le ta je Prehodnogospodarskemu uradu ustno obljubila, da bo dirigirala v Ljubljano 30 cistern bencina takoj, ko ga bo dobila.

S tem smo zaključili pregled pogodb, ki so bile sklenjene na najvišji ravni, kot v tem prispevku na kratko imenujemo to obliko mednarodnih gospodarskih kontaktov od prevrata do konca leta 1920.

Prehajamo na pregled trgovskih kontaktov, ki so potekali na srednjem nivoju, kot tako imenujemo to vrsto dogovorov in pogodb. Vedeti moramo, da so se nekatera podjetja kmalu po prevratu obrnila na Prehodnogospodarski urad za dovoljenje glede dobave in prevoza materiala ne glede na to, ali je šlo za dobave preko demarkacijske linije ali ne. Na primer železarna na Jesenicah (last Kranjske industrijske družbe) je imela svoj obrat tudi v Bistrici v Rožu. Ker je obrat v Bistrici potreboval prevoz iz Trbovelj, je moral dobiti dovoljenje in sicer zato, da bi preprečili ilegalen prevoz premoga iz Bistrice dalje prek demarkacijske linije. Dovolilnica je omogočala kontrolo dobave.

Med prvimi firmami, ki so prijavile svoje zahteve, je bila znana Steiermärkische Elektrizitäts-Gesellschaft s sedežem v Grazu. Ker je elektrarna Fala na Dravi poskusno obratovala že pred prevratom, a jo je bilo treba še nekoliko dodelati, je že 12. decembra 1918 pozvala Narodna vlada v Ljubljani citirano štajersko firmo, da prijavi potrebe po materialu. Družba je 21. januarja 1919 res prijavila potrebe po izolatorjih, armaturah, kablilih, bakru itd. Podobno so prijavile svoje zahteve

po uvozu oziroma izvozu Tovarna kleja v Ljubljani, Cinkarna v Celju, Kemična tovarna v Hrastniku, Tovarna papirja v Vevčah pod Ljubljano, železarna Jesenice itd. V teh primerih je delno šlo za dobavo surovin ali polfabrikatov, ki je bila dogovorjena med firmami samimi, a sedaj-kontakti niso bili mogoči brez kontrole in dovoljenje Prehodnogospodarskega urada; dogovori so bili namreč stari, saj so v mnogih primerih segali v avgust, september in oktober 1918.

Tako so na temelju slovensko-avstrijske pogodbe 4/SHS z dne 26. januarja 1919 pričele teči posamezne dobave materiala tistim podjetjem, ki so priglasila svoje zahteve. Na primer: Avstrijski urad, ki se je imenoval Kompenz je izdal jeseniški železarni dovoljenje, da sme uvoziti iz Republike Avstrije 500 kg strojnega olja in še posebne količine drugih olj in mazil, končno 30 ton magnezitne opeke od avstrijske firme Votscher Magnesitwerke. Papirnica Vevče je smela uvoziti celulozo iz Avstrije s tem, da pošlje ustrežni avstrijski firmi 5 vagonov premoga. Kemična tovarna v Hrastniku je bila dolžna dobaviti Avstriji 5 vagonov solne kisline, vendar s pogojem, da ji avstrijski naročnik pošlje zadostne količine industrijske soli. In tako dalje.

Vrsta podjetij, ki je menjavala dobrine, je zelo dolga, nimamo pa namena, da bi jih navedli vse do poslednjega. Gre le za dokaz, kako sta Slovenija in Republika Avstrija že zelo zgodaj navezali gospodarske stike ne glede na politično, vojaško, diplomatsko in siceršnjo dejavnost odločilnih forumov na Dunaju, v Grazu in Celovcu oziroma v Beogradu, Ljubljani, Mariboru, Velikovcu. Res je, da so določeni negospodarski dogodki tudi vplivali na pretok dobrin, toda popolnoma prekinili ga le niso.

Prehodnogospodarski urad je dovolil tudi vrsti trgovinskih firm, da se je ukvarjala s posli, ki jim v normalnih razmerah niso bili predmet poslovanja. Na primer: Ljubljanska trgovska firma Ivan Jelačin je že po 1. aprilu 1919 sklenila dogovor z neko firmo iz Republike Avstrije, da bo zanjo izposlovala prevoz 3 vagonov jedilnega olja z Reke v Avstrijo, zato pa bo od te avstrijske firme dobila 20 vagonov vžigalic in 60 vagonov soli; razliko v vrednosti ji bo ljubljanska firma kompenzirala še s 5 vagoni leče, z vagonom fižola in poldrugim vagonom pralnega mila. Dogovor je moral zaradi že veljajoče generalne kompenzacijske pogodbe med Kraljevino SHS in Republiko Avstrijo biti vključen v dogovorjeni sklop kompenzacij; za Slovenijo je bil dogovorjeni posel dveh privatnih firm zelo ugoden, ker je bilo citiranih 5 vagonov leče že

slabše kvalitete. Domačini leče namreč niso več kupovali in je zato obležala v skladiščih tako imenovanega Žitnega zavoda, torej skladišča, ki ga je organizirala še Narodna vlada takoj po prevratu z namenom, da kupuje tako po Sloveniji kot po vsej ostali Kraljevini SHS hrano za domače prebivalstvo. V skladiščih se je leča pričela kvariti in komaj še pravočasno je bila prodana v Republiko. Tudi ljubljanska trgovska firma Perdan je predložila v odobritev svoj privatni poslovni dogovor, po katerem bo dobila iz Avstrije 8 vagonov vžigalic, tja pa bo dobavila 1500 kg masti, vagon koroze, vagon ovsa in 1500 kg prekajenega mesa. Takih majhnih in posameznih dogovorov je bilo še zelo veliko, kajti trgovske firme v Republikli Avstriji so kupovale vsakršno blago in živiljenjske potrebščine, ker je bila stiska zelo velika. Slovenija in ostala Kraljevina SHS pa sta potrebovali vžigalice, petrolej za svečavo, orodje za obrtnike, jedilno sol in sol za živino.

Dne 30. junija 1919 je prispela v Ljubljano vest iz beograjske Centralne uprave za trgovski promet s tujino, da je v bodoče dovoljen izvoz določenega blaga že brez kompenzacije. Plačati da je treba le takso in 0,5-odstotno izvozno pristojbino. To blago je bilo sirk, vinska drozga, zmleti storži, vino, žganje, laneno seme in mandeljni. To so bili kaj drobni znaki, da je stanje glede preskrbe v Kraljevini SHS le krenilo na bolje, toda Republika Avstrija je še naprej povpraševala ne po zmletih storžih in mandeljnih, temveč po moki, mesu, maščobah, krompirju, premogu, karbidu itd.

Po tem kratkem orisu dogovorov na tako imenovanem srednjem nivoju želimo okarakterizirati še osnovni nivo in to prav na primeru Koroške južno od demarkacijske linije. Elementarna ali osnovna oskrba prebivalstva v Sloveniji ali v kraljevini SHS namreč ne sodi v ta pregled.

O gospodarski problematiki slovenske Koroške so seveda največ govorili v Pododseku Narodnega sveta za Koroško, ki je imel sedež v Celovcu.¹² Na pododsekovi II. seji dne 17. oktobra 1918 so trdili, da je tudi za Koroško treba ustanoviti gospodarski odsek. Strinjali so se v tem, da je treba v prvi vrsti skrbeti za industrijske kraje. Poslanec Grafenauer je celo zahteval, da se sestavi statistika o delavstvu, »da bodo kmetje vedeli, koliko bo treba dati za delavce.«

Na III. seji dne 24. oktobra je med drugimi govoril o tem problemu župnik Trunk in povedal, da so boroveljski delavci preskrbljeni za dva do tri mesece. Na Prevaljah da žive iz rok v usta in se ne morejo niti en teden več sami preživljati. Mnogi kraji slovenske Koro-

ške so trdili, da nimajo veliko blaga in da so na primer v Šmihelu in Globasnici kupovali žito po 16 kron za kilogram, torej po desetkrat višji ceni. Ljudje so dajali enako mero žita za enako težo ovce. V občini Pliberk je od vsega prebivalstva ali od 400 ljudi bilo kar 3000 občanov brez oskrbe. Podobne ugotovitve so veljale za Mežico in še nekaj krajev. Vsega skupaj je bilo 15.000 ljudi v slovenskem delu dežele brez zadostne aprovizacije. Priporočali so, naj bi se obratom firme Bleiberger Bergwerks-Union zagotovil stalen vir aprovizacije; financirali naj bi ga ti obrati sami. Tu bi potrebovali živeža na mesec: deset vagonov moke za Mežico, dva vagona masti, dalje krompir itd. Sklenili so vprašati v Zagrebu, če lahko dobijo 180 vagonov moke, dva vagona slanine — in kolikšna je cena.

Že po kapitulaciji soške armade je bila IV. seja Pododseka, in sicer prav 4. novembra. Vsesplošno so poudarjali, da je sedaj glavni problem aprovizacija in da je živil povsod zmanjkalo. V Ljubljani so sklenili poslati v slovensko Koroško deset vagonov hrane za predplačilo in pod kontrolo komisarja. Zvedeli so, da so v Rušah konficirali za Štajersko več vagonov moke in slanine. V celovškem pododseku so upali, da bodo dobili nekaj tega blaga, če ne — so sklenili — bodo povprašali v Zagrebu, saj je dr. Kotnik omenil, da se celo National-Ausschuss pogaja s Hrvati za živila v zameno za les.

Reševanje prehranjevalnega problema je imelo značaj kratkoročnosti ali celo sprotne akcije. Nekaj primerov nas bo o tem docela prepričalo: Dne 22. novembra 1918 so se zbrali delavci iz Črne in naročili Narodnemu svetu na Prevaljah spomenico,¹³ kjer med drugim izražajo zadovoljstvo z načrtom njegovega aprovizacijskega odseka glede nakupa konj, ki naj se uporabijo za prehrano. Ob tej priložnosti so delavci opozorili na razglas Koroške Deželne vlade, ki je zahteval, naj se postreli 50 % divjačine in naj se polovica izroči Celovcu; energično so vztrajali pri tem, naj se streljanje prepove. Štiri dni pozneje (26. novembra) je spet zasedal Narodni svet SHS za Mežiško dolino, ki je imel svoj sedež na Prevaljah.¹⁴ Poleg starih problemov je moral reševati še novega. Novi je bil ta, da so ugotovili, kako je po končani vojni odšlo iz Črne 240 delavcev na domove na Štajerskem. S tem je postalo do 300 delovnih mest praznih, nezasedenih. Narodni svet je predlagal, naj bi na ta mesta prišli brezposelni iz drugih industrijskih panog v okolici. Tako bi ti ljudje prišli do zaslužka in tudi do prehrane. Na ponovni poziv celovške Deželne vlade, naj se sedaj postreli do 80 % divjačine in polovica

spet pošlje v Celovec, je svet sklenil, naj se divjačina res postreli, a naj se razdeli med domače občine. Vodja prehrane je na seji še sporočil, da so dobili iz Maribora prek 100.000 kg dobre moke. Razdelili so jo takole: Prevalje 25.320 kg (zaloga 16.000 kg), Mežica-Unija 24.620 kg, Črna-občina 15.550 kg, Guštanj ima zaloge 18.800 kg. Moko so prodajali po naslednjih cenah: krušna 1,16 kron za kilogram, moka za kuho 1,66 kron za kg, za peko 2,80 kron za kg. Iz Maribora so prejeli 755 kg zaseke po 55 kron za kg. Pripomnimo naj, da se je ustanovil Narodni svet za Mežiško dolino 8. novembra 1918 in da je, čeprav je deloval približno tri tedne, pokazal veliko aktivnost pri aprovizaciji. V teh težkih časih se ostale slovenskokoroške občine niso mogle pohvaliti s takšnimi uspehi. Vzrok je jasen: Tako Ljubljana kot Maribor sta v danih razmerah še mogla poskrbeti za bližnje občine s težko industrijo in rudarstvom, torej za Mežiško dolino, toda bolj ko si se oddaljeval od tod proti severu, proti demarkacijski liniji, težje je bilo zadovoljiti želje po dobri aprovizaciji. Poleg tega se je odselilo v Republiko Avstrijo veliko delavcev, ki se v Mežiški dolini niso počutili domačine.

Zgoraj smo omenili nakup konj za prehrano. Morda je nakup v zvezi z izjavo direkcije v Guštanju, ki jo je ta dala 14. novembra,¹⁵ češ da je pripravljena zamenjati svoje izdelke za živino in sicer v korist vse Mežiške doline. Precej verjetno je direkcija napravila ta korak zato, ker so delavci izjavili, da bodo šli ponovno na delo, le v primeru, da se jim preskrbi hrana.

Najkritičnejša doba za slovenski del Koroške je enako kot za vse druge dežele habsburške monarhije bila zima 1918—1919. Slovenski prostor je bil toliko na boljšem, kolikor je imel za zaledje Slovenijo, Vojvodino in druge žitorodne pokrajine, torej stalne vire za prehrano.

Pomlad 1919 je vlivala novo upanje, da se bo oskrba s hrano zboljšala. Na razpolago imamo še konkretno vest z datumom 10. marec 1919, ko je Prehodnogospodarski urad dovolil trgovcu Jožefu Plesevčniku, da je izvozil nekaj vagonov lesa na Hrvaško s pogojem, da pripelje nazaj v Slovenijo v enaki vrednoti koruzo ali drugo žito in da vse to na razpolago Prehodnogospodarskemu uradu; ta se je namreč obligiral, da bo žito porabil v prvi vrsti za aprovizacijo ali preskrbo Mežiške doline. Potem preneha podobna dokumentacija za slovensko Koroško do demarkacijske linije.

Iz literature vemo, da so preskrbovalne posle prevzele tudi razne kmetijske zadruga in

posamezni trgovci iz krajev južno od te linije, ki so smeli nakupovati živila po žitorodnih krajih Kraljevine SHS. Toda takšne in podobne vesti, tudi glasovi, da Koroška strada, so tako splošne, da iz njih ne moremo razbrati niti kvantuma uvoženih živil in siceršnjih gospodarskih dobrin niti cene, po katerih so se dobrine prodajale. Dalje vemo, da so živila ali legalno prodajali ali tihotapili iz Prekmurja preko Radgone, Cmureka in drugih obmejnih krajev z Republiko Avstrijo, toda tudi tu razen splošnih trditev ne moremo dobiti nobenih konkretnih podatkov.

Iz časa pred plebiscitom in po njem smo v virih, ki smo jih pregledali, našli le še na dve konkretni vesti. Ljubljanska trgovska firma Urbanc je septembra 1920 odkupila od tovarne sukna v Vetrinju vso njeno letno proizvodnjo od tega meseca in jo tako tudi prevzela. Drugi podatek iz časa po plebiscitu pravi, da je Republika Avstrija za vse terjatve, ki so nastale med jugoslovansko zasedbo v plebiscitni coni I, obvezno predpisala, da se mora menjati ena jugokrona za tri avstrijske krone.¹⁶ Podatek nam kaj jasno pove, da se je v teku leta dni ali leta in pol relacija med некоč enotnima kronama že kar znatno spremenila v korist jugokrone in da je plebiscitna cona I stvarno postajala del jugoslovanskega gospodarskega prostora.

OPOMBE

1. Vire, ki so bili uporabljeni za to študijo, hrani Arhiv SR Slovenije, Ljubljana (citiram: AS), v dveh fondih; prvi ima naslov Narodni svet v Ljubljani, drugi pa Ministrstvo za trgovino in industrijo. Drugih dokumentov za to temo ki jih je v citirani arhivski ustanovi gotovo še več, avtor žal ni utegnil pritegniti k delu. — Pregledani viri bodo podajali »enostransko« sliko o tej zanimivi mednarodni problematiki toliko časa, dokler ne bomo evidentirali še drugih virov najmanj v Beogradu, Zagrebu, na Dunaju, v Grazu in Celovcu. — 2. Najtemeljitejši opis jugoslovanske valutne in finančne problematike od februarja 1919 dalje do danes nepresežena obsežna monografija z naslovom Narodna banka 1884—1934, Topčider (Beograd) 1934. — 3. Naslednji odstavki temelje na dokumentih v AS, fond: Narodni svet v Ljubljani, fasc. 3: Spisi odsekov, ovoj: Gospodarski svet. — 4. Z valutno in finančno problematiko se je v okviru Narodnega sveta v Ljubljani največ in najintenzivneje ukvarjal dr. Milko Bregar, ki je svoje nazore sprti objavljajal. Na primer: (Milko Brezigar) Pogled v novi svet. Poročal XXX na gospodarskem posvetu, ki ga je sklical »Narodni svet« 18. septembra 1918. Ljubljana 1918. Propagandni spisi »Slovenske Socijalne Matice«, II. zvezek. — Milko Brezigar, Osnutek

slovenskega narodnega gospodarstva. Ljubljana 1918 (Izšlo konec septembra ali začetek oktobra 1918). — Drugi pisci Brezigarja ne presegaajo; na primer: Ernest Krulej, Privreda u Slovenačkoy, Ženeva 1917 (cirilica). — Abditus (ps. Albin Prepeluh), Problemi maloga naroda, Ljubljana 1918. Slovenka Socijalna Matica, Knjižnica socialnih in političnih spisov, I. zvezek (izšlo avgusta 1918). — 5. AS, Narodni svet v Ljubljani, fasc. 2: Predsedstvo; dalje fasc. 3: Spisi odsekov, ovoj: Gospodarski svet — 6. Za prepoved izvoza živil: Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, letnik I, številka 2 — in ibidem, letnik I, številka 3. — 7. Prepisi pogodb z dne 7. novembra in 27. novembra 1918 so v AS, Narodni svet v Ljubljani, fasc. 3: Spisi odsekov, ovoj: Odgovor na rezultate posvetovanja med Narodnim svetom in zastopstvom... Dalje primerjaj vistem fasciklu ovoj: Pokrajinski odsek Narodnega sveta Maribor. — Med drugimi avstrijskimi časniki je tudi graški Arbeiterwille, 29. Jgg, Graz 9. novembra 1918 objavil tekst dogovora v celoti pod naslovom Das wirtschaftliche Ubereinkommen mit den Südslawen. — General Maister in polkovnik Passy sta podpisala pogodbo (Vertrag, in je pisana samo v nemškem

jezikul), o kateri pravi Arbeiterwille, 29. Jgg, No 328 pod datumom 1. december 1918, da avstrijski štabni oficir ni imel za to pooblastila, da pa pri vsem tem veljava pogodbe ne sme segati na Koroško. — 8. Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, letnik I, številka I, leto 1919. — 9. Vsi zapisniki sej Prehodnogospodarskega urada so v AS, fond: Ministrstvo za trgovino in industrijo, fasc. 12, ovoj: Urad za prehodno gospodarstvo. — 10. Arhiv Slovenije, fond: Ministrstvo za trgovino in industrijo, fasc. 19. — 11. Tekst pogodbe z obsežnimi komentarji v AS, Ministrstvo za trgovino in industrijo, fasc. 19. — Primerjaj še Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik I, številka XCIII, Ljubljana 16. maja 1919; tu se kompenzacijsko blago le našteva, količine in vrednosti ter druge podrobnosti se ne navajajo. — 12. AS, fond: Narodni svet v Ljubljani, fasc. 3: Spisi odsekov — Narodni svet za Koroško, Narodni svet v Mariboru. — 13. Ibidem, fasc. 4: Dopisi — neregistrirani, ovoj: Oktober, november, december 1918. — 14. AS, Narodni svet v Ljubljani, fasc. 3: Dopisi. — 15. Ibidem, fasc. 5: Dopisi — registrirani. — 16. AS, Ministrstvo za trgovino in industrijo, fasc. 6.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Razstava Ljubljana v arhivskem gradivu od začetka 14. stoletja do danes

V predverju Zgodovinskega arhiva Ljubljana je bila pred letom dni odprta razstava, na kateri je bil predstavljen izbor dokumentov, ki jih hrani arhiv. To je informativni prerez skozi ohranjeno gradivo od najstarejšega mestnega privilegija iz leta 1320, ki ga je izdal vojvoda Henrik o plačevanju davkov do fotografije Josipa Broza Tita iz leta 1965, ko je obiskal Ljubljano. Zaradi prostorske omejitve je na ogled le 88 fotokopij dokumentov.

Razstava želi seznaniti širšo javnost z osnovno nalogo arhiva tj. varovanjem pisane kulturne dediščine Ljubljane. Vsak obiskovalec, ki stopi v predverje, naj dobi vtis, da je prišel v arhiv in ne v muzej, galerijo ali knjižnico. Namenjena je predvsem nepoznavalcem arhivov in arhivskega gradiva. Med obiskovalci so zlasti mimoidoči Ljubljančani, turisti, organizirane skupine pedagogov ter mladine in uporabniki gradiva v arhivu.

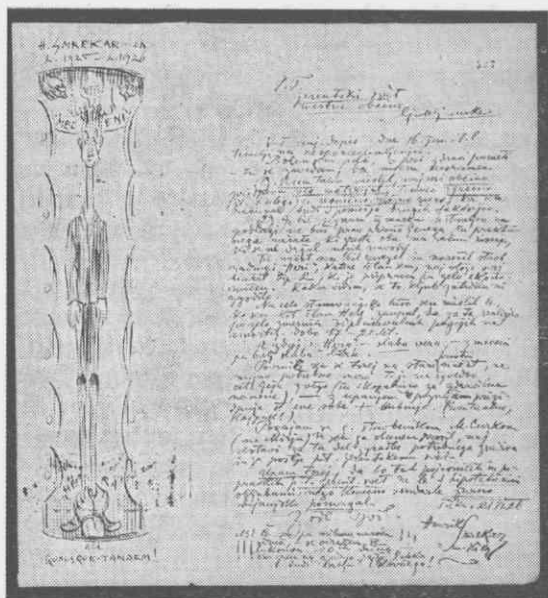
Z razstavo želimo tudi opozoriti na najrazličnejše kategorije arhivskega gradiva za po-

samezna obdobja in panoge dejavnosti z območja mesta in na tiste, ki govore o Ljubljani, njenem razvoju, življenju Ljubljančanov ter o delovanju mestnih in drugih organov, organizacij, društev in posameznikov. Pri izboru dokumentov smo imeli pred očmi naslednje kriterije: značilnost dokumenta za posamezno obdobje po vsebini in obliki, zanimivost za širši krog ljudi in vzorčnost predvsem pri novejšem gradivu. Trudili smo se, da pokažemo pestrost arhivskega gradiva ne samo po vsebini, temveč tudi po obliki, pisnih osnovah, jeziku in podobno.

Izbrano gradivo je prikazano v šestih panojih. Prvi štirje so posvečeni gradivu mesta Ljubljane, zadnja dva pa gradivu gospodarskih organizacij, lekarn, društev in posameznikov. V prvem panoju so kopije dokumentov od začetka 14. stoletja do druge polovice 18. stoletja. Poudarek je na listinskem gradivu in rokopisnih knjigah, kot so: zapisnik mestnega sveta (1521), mestna računska knjiga (1581), mestna davčna knjiga (1604 do 1606), mestni urbar (1623), knjiga knjigoveškega ceha (1684) in knjiga ljubljanskih žitnih cen (1741); posebno mesto ima knjiga dolžnikov in upnikov ljubljanskega trgovca Žige Mospacherja (1517), ki je ena redko ohranjenih rokopisnih knjig privatnega izvora na območju Ljubljane. Nov način administrativnega poslovanja in s tem nastajanje novih kategorij gradiva v osemdesetih letih 18. stoletja je mejnik, s katerim se začne vrsta dokumentov v drugem panoju, zaključujejo pa ga dokumenti iz srede 19. stoletja, ko je z marčno revolucijo starejše gradivo izgubilo pomen za tekočo uporabo s propadom vrste starih privilegijev. Poleg primerov spisovnega gradiva so vzorčno razstavljeni indeksi k spisom splošne mestne registrature (1792—1793), tiskani razglas o užitninski, tranzitni in skladiščni tarifi za mesto Ljubljano (1813), načrt Ljubljane (1827), mestni grb (1848) in vrsta drugih dokumentov. Na naslednjem, tretjem panoju, spremljamo gradivo za nadaljnjih sto let. To je čas, ko gradivo mestnih upravnih organov količinsko naraste in se za župana Ivana Hribarja na prelomu stoletja, izoblikuje urejeno administrativno poslovanje. Leta 1898 dobi Ljubljana prvega redno nastavljenega mestnega arhivarja Antona Aškerca. Razen spisovnega gradiva in rokopisnih knjig smo poudarili nove kategorije gradiva kot so: fotografije in razglednice ter tiski. Razstavljene kopije so

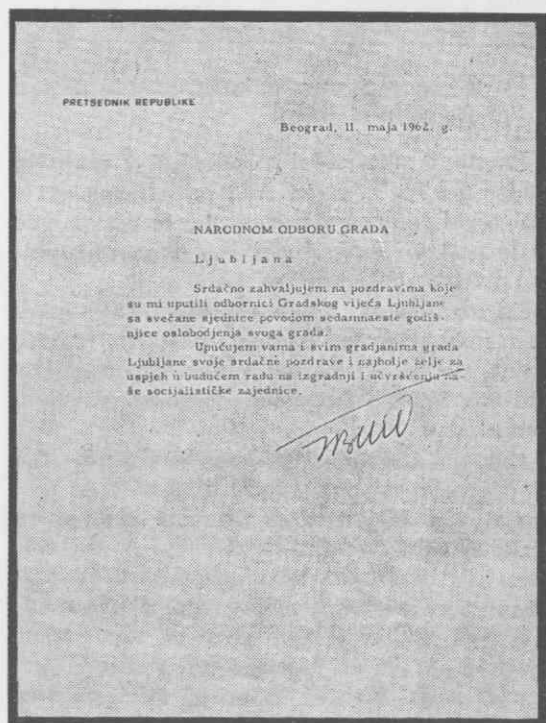
Davčna knjiga mesta Ljubljane, 1604—1606

Iz dopisa Hinka Smrekarja, 1926

samo vzorčni primeri z zanimivejšo vsebino npr. dnevno policijsko poročilo o narodnostnih nemirih v mestu (1905), kandidatna lista Zveze delovnega ljudstva (1922) in dopis Hinka Smrekarja (1926). Na četrtem panoju so dokumenti iz delovanja mestnih upravnih organov od 1941 do 1945 in povojnega obdobja. Pomembno prelomnico predstavlja leto 1945 za starejše in tudi za nastajajoče pisano gradivo. Revolucionarne spremembe med NOB in razvoj socializma so povzročili, da so velike količine gradiva kmalu izgubile operativni pomen. Skozi vse vojno obdobje je delovala okrnjena mestna uprava. Njeno gradivo se je ohranilo v celoti. Zgodovinski arhiv Ljubljane ne hrani gradiva v mestu delujočih organov OF in kontrarevolucije oziroma okupatorjev. Pojavljajo se le posamezni drobci propagandnih letakov, ki so vzorčno razstavljeni v tem panoju. Iz splošne mestne registrature in zbirk smo za vojno obdobje rastavili: plakat o zaščiti javnega reda v Ljubljanski pokrajini (1941), okrožnico Visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino o obveznem pozdravljanju z rimskim pozdravom (1942), kopijo osebne izkaznice Jožefa Plečnika (1942), kartotečni list internanca Stanislava Učakarja (1942—1944), Rupnikov dopis ljubljanskemu magistratu o depozitu predmetov zaplenjene partizanske tiskarne v Mestnem muzeju (1944) in fotografiji nemške vojske na Kongresnem trgu ter zmagoslavnega prihoda partizanov v Ljubljano. Prva povojna leta so prelomna leta, ko se je novo prepletalo s starim. Stari načini administrativnega

poslovanja so se umikali novim. Številne kadrovske spremembe in stalne reorganizacije so imele slabe posledice pri poslovanju s spisi. Hitra izguba operativnega pomena gradiva, neizkušenost administracije, združevanja in razdruževanja spisov kot posledica sprememb kompetenc posameznih upravnih organov, birokratiziranje odnosov zaradi centralističnega vodenja uprave v času administrativnega socializma, vse to in še marsikaj drugega je vplivalo tudi na ohranjenost gradiva iz obdobja 1945 do 1955. Za povojno obdobje so razstavljeni: okrožnica mestnim uradnikom na dan osvoboditve Ljubljane (1945), fotografija obnove cest in mladinsko poročilo o nabranem železu, steklu in papirju (1945), poročilo o poslovanju javnega tožilca v okrožnem mestu Ljubljana (1945), okrožnica Mestnega odbora OF o napakah na terenu (1951), letno poročilo osnovne partijske organizacije Poverjeništva za trgovino in gostinstvo pri MLO Ljubljana (1951), spomenica Rajonskega ljudskega odbora Polje o upravnih spremembah v Ljubljani (1952) in za zaključek zahvalno pismo Josipa Broza Tita Ljubljani (1962) z njegovo fotografijo iz leta 1965. Ne glede na časovni izvor arhivskega gradiva predstavljamo na petem panoju gradivo gospodarskih organizacij (Kranjske in Mestne hranilnice, Papirnice Vevče itd.) in na šestem

Zahvalno pismo Josipa Broza Tita mestu Ljubljani, 1962

gradivo s področja zdravstva, šolstva, društvenih dejavnosti in delovanja posameznikov.

Kdor se želi poglobiti v razstavljenno gradivo, mu to omogoča katalog z naslovom Ljubljana v arhivskem gradivu od začetka 14. stoletja do danes (Ljubljana 1982, 84 strani, 17 fotografij). V uvodni besedi je razložen namen razstave. Sledi kratek oris arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana z območja mesta. Osrednji del predstavlja prikaz vseh razstavljenih dokumentov na ta način, da so v uvodnem delu k posameznemu dokumentu označene njegove osnovne karakteristike (naziv, čas nastanka, značaj in podobno), nakar sledi krajši ali daljši povzetek ali objava celotnega dokumenta. Pri vsakem dokumentu je tudi točen citat fonda. Na koncu publikacije je trojezični (slovensko-nemško-angleški) seznam vseh dokumentov in naštetja je glavna literatura za obravnavano temo.

S to arhivsko razstavo želi arhiv popularizirati svojo dejavnost, o kateri širši krog ljudi ve zelo malo ali nič. Ugodna je lega arhiva, saj z razstavnim prostorom (nasproti Robbovega vodnjaka) kar vabi mimoidoče, da stopijo vanj. Vsakdo dobi pri vходу katalog ali trojezični seznam in vsaj bežno preleti razstavljene dokumente. S tem pa je dosežen tudi osnovni namen razstave.

Marjan Drnovšek

Etnološka razstava »Mlinarji in žagarji v dolini Zgornje Krke«

Razstavo smo si lahko ogledali v maju in juniju (od 14. V. do 24. VI.) preteklega leta v Dolenjski galeriji v Novem mestu. Strokovno jo je postavil mag. Janez Bogataj, oblikovalsko pa ing. arh. Marjan Laboda.

Spričo dejstva, naj o razstavi nekaj napišem, nekaj, kar me bo zgolj poročilo, temveč ocena, se mi je porodilo nekaj pomislekov oziroma misli o muzejski etnološki razstavni kritiki.

Likovna umetnost, glasba, literatura, film — pri vseh je ponavadi rezultat nekega ustvarjalnega dela njegova izvedba, objava ali vizualizacija. Le-ta zahteva svojo oceno, kritiko, ki ji strežejo v ta namen izobraženi kritiki in ocenjevalci. Rezultat etnološkega znanstvenega ustvarjalnega dela je ravno tako njegova objava ali razstava kot več medijska vizualizacija. Kritiki in ocenjevalci pa smo si sami. Ob tem nam lahko gledanje iz stroke na dogajanja v njej odpira pogled in proble-

me, kakršne bi morda zunanji ocenjevalec prezrl. Po drugi strani pa se odpre problem subjektivnosti, cehovske vklešenosti, ki bi se ji slednji morda lahko izognil.

Ob Bogatajevi razstavi »Mlinarji in žagarji v dolini Zgornje Krke« me omenjene dileme skorajda niso obhajale. Kot zunanji opazovalec, kot laik, ki je vstopil in si ogledal razstavo, bi rekla, da »mi je bila všeč«. Vsak ogledovalec je lahko tekoče sledil imaginarni niti, ta ga je vodila preko panojev in predmetov, ki so mu družno razkrivali mlinarstvo kot obrt in življenje mlinarjev z vsemi spremljajočimi pojavi. Kot ocenjevalec »iz stroke« pa menim, da smo takšno razstavo čakali. Naško Križnar je pred dvema letoma zapisal, da vidi slabost današnje muzejske etnološke prakse v tem, da se muzejski etnolog v muzeju obnaša (kot kustos 19. stoletja, občasno pa v drugem mediju (publicistika) nastopa kot moderni etnolog 20. stoletja.¹ Janez Bogataj, ki na srečo ali pa nesrečo ni muzejski etnolog (čeprav dobro pozna muzejsko delo), je to mnenje zanimal. Sodobna etnologija je dobila primerno muzejsko interpretacijo. Ne le prikaza Kaj, temveč tudi Kako in Zakaj. In ne samo to. Razstava je zrasla iz raziskave, tako da se je kot razstavni katalog pojavila Bogatajeva monografija o načinu življenja značilne socialno profesionalne skupine, mlinarjev in žagarjev, od prve četrtine 20. stol. do leta 1975.

V razstavo so kot nekakšen vzgojni »hors-d'oeuvre« uvajale vrste žit in mlevskih izdelkov. Predstavitev na panojih z nekaterimi spremembami, kakršne je zahtevala razstava kot medij sporočanja, je v glavnem sledila poglavjem iz knjige. Avtor nas je najprej seznanil z regijo, z dolenjskimi rekami in potoki s poudarkom na Krki ter lokacijah njenih mlinov in žag. Sledila so zgodovinska pričevanja o mlinih in drugih obratih na vodni pogon ter predstavitev gospodarskih in družbenih pogojev, pomembnih za opredeljevanje mlinarstva in žagarstva v dolini Zgornje Krke. Zatem je prišel topografski pregled vseh v raziskavi zajetih mlinov in žag, s spremembami v času in prostoru, v katerega je avtor poleg za tovrsten pregled običajnih podatkov posrečeno vključil tudi predstavitev družin. Temu, bolj splošnemu delu razstave so sledili prikazi bivalnega okolja, predstavitev družine kot proizvodno-potrošne enote, prehranjevanja in oblačenja, potujočih mlinarjev, izseljenstva, družine in njene funkcije, dela v mlinu in na žagi, vzdrževanja in tehničnega znanja, poslov, izrabe prostega

časa, kupovanja kamnov, strank — pomlinarjev, načinov transporta, merjenja in plačevanja, mlinarjev (žagarjev) in strokovnega združenja, mlinov med NOB in v obdobju administrativnega socializma, mlinarjev (žagarjev) in skupnosti ter končno, kot zadnji pano — vprašaj, še mlini danes in jutri. Seznanili smo se z vsakdanjim življenjem in kulturnim okoljem določene profesionalne skupine, z življenjem njihove družinske skupnosti, z organizacijo obrtne delavnice in z delitvijo dela med njenimi člani ter z vlogo, strukturo in funkcioniranjem določenega obrtnika v vaški ter širši skupnosti. Vsem omenjenim pojavom in njihovim spremembam v času smo lahko kontinuirano sledili. Mlini in življenje v njih so zaživeli pred nami od stavbnih lupin, v katerih je utripalo gospodarsko in socialno strukturirano polno življenje, do njihovih izpraznjenih enačic, lupin v pravem pomenu besede, ovitih v romantične predstave, ali pa lupin, ki jih je napolnila nova socialna vsebina — vikendaštvo.

Razstava je bila tako po eni strani, vsebinsko, izrazito študijska (možnost stalne postavitve) in hkrati vzgojna (vzbujanje zgodovinskega načina mišljenja), po drugi strani, vizualno, pa je bila izredno komunikativna (na temo: mlinarji, vreče, polne zrnja, polne moke — je asociiral že sam material — juta — uporabljen za panoje). Kot taka je bila nedvomno plod ubranega sodelovanja med avtorjem in oblikovalcem.

Glavne vsebinske teme so si sledile na izpostavljenih, razlagalne podteme pa na za-

maknjenih panojih. V na ta način nastale »niše« so bili postavljeni predmeti, ne kot izolirani objekti, temveč kot mediji, ki so skupaj s tekstom, s tabelami in grafikoni ter s fotografijami pripovedovali željeno vsebino. Predmetov, oziroma njim ustreznih medijev (npr. dokumentov) bi bilo morda lahko več (interierji, oblačila ipd.), saj je tako iz drugače celovite podobe tekstovno fotografski del včasih preveč izstopal. Izredno pričevalen sam po sebi pa je bil ravno fotografski del. Z lakonično govorico majhnega, vendar dobrega izbora fotografij je bilo veliko povedanega.

Avtor in oblikovalec sta v smislu celotne podobe razstave načrtovala tudi zanimiv propagandni del: plakat, intervju z mlinarjem na otvoritvi, možnost nakupa zloženke za model mlina ter vrečk z raznimi mešanici moke. Le-ta (razen plakata) žal ni bil realiziran. Obiskovalec bi odnesel z vrečico moke ali z zloženko mlina domov dobesedno delček razstave in s tem verjetno tudi razmišljanje, ki mu ga je vzbudila.

V sredini razstavnega prostora je stala rekonstrukcija mlina kot epicenter dogajanja. Moral bi se obračati, a se ni. Stal je kot nem simbol. Pantarhei. Vse teče. Voda, življenje, misli in včasih na srečo, tudi čas.

¹ Naško Križnar, Ali je etnologija v muzeju aplikativna veda?, Način življenja Slovencev 20. stoletja, Posvetovanje SED Nova Gorica 1980, Knjižnica Glasnika SED 1, Ljubljana 1980; str. 22.

NOVE PUBLIKACIJE

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 4, Ljubljana, Slovenska matica 1979, 266 str.

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 5-6, Ljubljana, Slovenska matica 1981, 314 str.

Zborniki za zgodovino naravoslovja in tehnike, ki jih izdaja naravoslovna sekcija Slovenske matice, so v širši slovenski javnosti na žalost deležni premajhne pozornosti. Zgodovina znanosti je v svetu že uveljavljena disciplina, pri nas (zlasti na Slovenskem) pa le počasi prodira spoznanje, da je tudi znanstveno delo v preteklosti — tu mislimo predvsem na naravoslovje in tehniko — sestavni del kulturne zgodovine vsakega naroda. Če je z dosedanjimi petimi zvezki Zbornika Slovenski matici uspelo prepričljivo opozoriti, da je tudi razvoj znanosti sestavni del slovenskega kulturnega izročila, urednikom ob Zborniku vseeno še ni uspelo združiti strokovnjakov najrazličnejših strok, ki jih zanima slovenska preteklost, v skupnem naporu pri oblikovanju zgodovine slovenskega izobraženstva in zgodovine znanosti na Slovenskem. Glavna krivda za to je bržčas na strani »humanistov«, družboslovcev, ki se vse preradi oklepajo tradicionalnega pogleda na slovensko kulturo v preteklosti in v skladu s katerim naj bi bili sestavni del te kulture predvsem slovstvena ustvarjalnost, jezikovna raven, likovna umetnost in eventualno še glasba, medtem ko ostaja znanstvena dejavnost zunaj njihove pozornosti ali pa v (najboljšem primeru) ob njenem robu.

Glavni urednik zbornika prof. Fran Dominik je v širše zasnovanem uvodu v zvezek 5-6, v katerem je opozoril na številna še odprta vprašanja definicije znanosti in zgodovine njenega razvoja, (ponovno) opredelil glavne naloge Zbornika. V spoznanju omejenih možnosti naravoslovne sekcije Slovenske matice naj bi bili nalogi Zbornika predvsem dve: »zbirati in dokumentirati dejavnost in dosežke vidnih znanstvenikov slovenske narodnosti in posameznikov tujega izvora, ki so s predanostjo strokovno proučevali našo zemljo in njene probleme, ter izčrpno zajeti in zapisati zasluge tehnikov in drugih javnih delavcev, ki so v skupni dejavnosti spreminjali in unapredili gospodarsko in tehniško plat in hkrati tudi socialno podobo našega naroda«. Takšni uredniški usmeritvi sledita

tudi oba zadnja zvezka Zbornika, na katera opozarja naše poročilo.

Četrty zvezek zbornika začenja obsežna razprava Janka Pučnika o »Razvoju vremenslovja na Slovenskem«, ki po kratkem uvodnem opozorilu na najstarejša vremenska opazovanja, strnjeno predstavlja klimatske značilnosti različnih pokrajin habsburške monarhije, ki so jih naseljevali Slovenci, ljudske reke in verovanja v zvezi z vremenom in prva znanja o vremenu pri nas. V tej zvezi opozarja na spise in zabeležke J. G. Dolničarja, Janeza Vajkarda Valvasorja in posebej na Klimo Goriške Antona Muznika (1726—1803). Glavna pozornost Pučnikove razprave pa je seveda namenjena sistematičnejšemu opazovanju vremena na Slovenskem (ustanavljanje meteoroloških opazovalnic na Slovenskem sega v drugo polovico 18. stoletja) in nato začetkom »znanstvene« meteorologije; zadnji del razprave je posvečen razvoju meteorologije na Slovenskem v našem stoletju in se med drugim dotika časa NOB in organizacije povojne meteorološke službe.

Polemično je usmerjen sestavek iz zupščine Zmaga Bufona o »Ivanu Žigi Popoviču kot naravoslovcu in rodoljubu«, v katerem je avtor svoje izsledke kritično soočil s stališči Fr. Kidriča. Bufon je poizkusil Popoviča ponovno oceniti v širšem kontekstu z razmerami njegovega časa in posebej z razmerami v tedanjem slovenskem prostoru. Prišel je do zaključka, da je Popovič »nedvomno eden najbolj neodvisnih mislecev, kar smo jih imeli«, pri čemer je treba njegovo delo med drugim presojeti v primerjavi z razvojno stopnjo naravoslovja in znanosti v Avstriji druge polovice 18. stoletja. Hkrati je zavrnil Kidričevo mnenje, da je bil Popovič bližje nemštvu kot slovenstvu in naglasil njegovo prizadevanje po oblikovanju slovenske (znanstvene) terminologije in njegovo spoznanje o Slovencih kot narodni (etnični) enoti. Po Bufonu je Popovičev odnos do nemštva vsaj enakovreden odnosu do slovenstva, če slednji celo ne prevladuje. O Ivanu Žigi Popoviču kot predhodniku ocenografije piše Karel Bajc, ki naglašja, da je Popovičeva »Untersuchungen vom Meere...« (1750) nastala, ko oceanografija še ni obstajala kot posebna stroka in jo je zato mogoče šteti kot njeno predhodnico.

Z razpravo »Žagarstvo na Slovenskem«, ki jo je avtor F. Sevnik podnaslovil »Pripjevki

za zgodovino lesarstva«, posega četrti zvezek Zbornika za zgodovino naravoslovja in tehnike na področje zgodovine tehnike in tehnologije, hkrati pa seveda tudi na področje gospodarske zgodovine, saj je bila obdelava lesa tudi v slovenski preteklosti pomembna gospodarska dejavnost. Sledijo še razprava o Izbruhu in širjenju krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stoletju Jožeta Mačka, zapis F. Adamiča ob stoletnici rojstva botanika Fr. Jesenka, biografski zapis z opisno bibliografijo del Zmaga Bufona in zapisek Karla Bajca o življenju in delu Jožefa Stefana.

Dvojni, peti-šesti zvezek Zbornika za naravoslovje in tehniko uvaja po že omenjeni uvodni besedi Frana Dominka obsežna razprava o deležu Slovencev v speleologiji, ki sta jo napisala France Habe in Andrej Kranjc. Razprava — pestro ilustrirana — predstavlja zgodovino speleoloških raziskovanj na Slovenskem od srede 16. stoletja do srede šestdesetih let našega časa in razkriva bogato bilanco speleoloških raziskav na Slovenskem v tem dolgem razdobju. V zgodovino medicine na Slovenskem posega članek Emanuela Pertla o »Prvih slovenskih zdravnikov v Mariboru«, ki zajema obdobje 80 let (1839 do 1919) in se med drugim ustavlja pri številnih težavah narodno usmerjenih slovenskih zdravnikov v boju za njihove narodne, politične in stanovske pravice. Razprava je v tem pogledu ne le pomemben in zanimiv prispevek k razvoju zdravstvene službe na Slovenskem Štajerskem, temveč tudi pozornosti vredno poglavje v slovenski narodno-politični zgodovini in zgodovini slovenske inteligence. Zanimanje gospodarskih zgodovinarjev in raziskovalcev preteklih razmer na slovenskem podeželju pa bi morala pritegniti posebno razprava Fr. Adamiča o razvoju agrotehničnih znanosti na Slovenskem, ki povzema strokovno in raziskovalno delo kmetijskih družb in posameznih kmetijskih strokovnjakov vse od 18. stoletja do danes in tako omogoča sumarnejši vpogled v strokovno raven pobudnikov in usmerjevalcev modernizacije kmetijstva na Slovenskem v posameznih obdobjih. Vsi članki so napisani s potrebno znanstveno akribijo, obsežnimi opombami in navedbami literature, ki omogoča preverjanje in nadaljnji študij.

Dva krajša članka Srdana Turka (Masivno in lesne konstrukcije na Slovenskem, zapis o Mihaelu Struklu, prvem rednem profesorju med slovenskimi gradbeniki) posegata na področje gradbeništva (in s tem zopet zgodovine tehnike). V rubriki Gradivo prinaša zve-

zek 5/6 Zbornika še krajši članek Janka Bleiweisa o Vodogradbenem laboratoriju v Ljubljani, o najstarejših poročilih, ki omenjajo gradnjo starih Slovencev — o prenašanju in ponovnem sestavljanju lesenih bivališč — pa v kratkem poročata Tine Kurent in Jože Kušar (pod naslovom: Začetek slovenske prefabricirane gradnje).

Poročilo, ki povzema zadnja dva Zbornika za zgodovino naravoslovja in tehnike, želi spodbuditi k povečani pozornosti za publicistično in izdajateljsko dejavnost naravoslovne sekcije Slovenske matice, saj ta dejavnost nedvomno zasluži večjo naklonjenost, kot jo je deležna. Pet zvezkov Zbornika je pokazalo živo zanimanje posameznih naravoslovnih in tehničnih strok za lastno zgodovino: piscu teh vrstic se zdi bilanca več kot pozitivna in verjetno — kljub nepopolnemu poznavanju tovrstnih raziskovanj drugod v Jugoslaviji — ni pretirana misel, da je Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike v marsičem presegel raven podobnih publikacij v ostalih jugoslovanskih republikah in svojih sorodnih publikacij v tujini.

Peter Vodopivec

Loški razgledi, XXV. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1978. 343 str.

Loški razgledi s pričujočo številko slave 25-letnico izhajanja zbornika, ki ima velike zasluge za preučevanje in popularizacijo krajevne zgodovine. Z gotovostjo lahko namerč trdimo, da brez Loških razgledov zgodovina Loke, Poljanske in Selške doline še zdaleč ne bi bila tako raziskana. Uredništvo pa ni prostora v svojem zborniku odstopalo samo zgodovinarjem, temveč vsem raziskovalcem, ki so se ukvarjali in preučevali področje Škofje Loke in obeh dolin.

25. letnik obsega 343 strani, kar priča o bogati jubilejni številki. Tematika zbornika je razdeljena po ustaljenem redu. Ravno tako med sodelavci Loških razgledov najdemo v pretežni meri stalne soustvarjalce.

V svojem poročilu bi se omejila predvsem na umetnostnozgodovinski in kulturni del zbornika.

Pavle Blaznik je v svojem prispevku Železniki in franciscejski katastrski elaborati opozoril na izredno dragoceno in obsežno gradivo, ki je nastajalo več desetletij. To tematiko je avtor deloma obdelal v svoji doktorski disertaciji pred 50 leti. Kot pravi sam avtor, je hotel v omenjenem prispevku

opozoriti na dragocen vir, ki ga predstavlja franciscejski kataster in bi zaslužil temeljitejši in kritičnejši obravnave.

Naslednji članek, ki vzbudi zanimanje, je napisal Cene Avguštin Les kot gradivo v meščanski arhitekturi Škofje Loke. Prikazal je pomen lesa kot osnovnega gradbenega materiala, iz katerega so gradili meščanske hiše vse do 17. stoletja. O tem nam pričajo številne slikarske upodobitve pri nas in drugje. Žal pa se je tovrstnih objektov do danes ohranilo bore malo.

Emilijan Cevc nas je opozoril na Vanbankov tekst. Vanbank se je pri nas prvi lotil popisovanja umetnostnozgodovinskih spomenikov. Obenem pa jih je tudi slogovno analiziral. Vanbank je bil profesor v Ljubljani od leta 1859 do 1861. Tako lahko profesorja Vanbanka štejemo za začetnika topografije umetnostnozgodovinskih spomenikov na Slovenskem.

Etnologinja Meta Sterle poroča v svojem prispevku Klobučarska obrt v Škofji Loki od srede 18. do srede 20. stoletja o rezultatih svojega raziskovanja klobučarske obrti. Korenine te obrti so zelo močne in tradicija se je ohranila vse do danes. Neposreden naslednik obrtne dejavnosti je svetovno znana tovarna klobukov Šešir.

Posebna rubrika v zborniku pripada zgodovini narodnoosvobodilne borbe, Tone Lotrič opisuje dogajanje v Škofjeloškem okraju v letih 1944 pa vse do njegovega razpusta 15. maja 1945, ko je bil priključen enotam Korpusa narodne osvoboditve (KNOJ).

France Benedik je v članku Talci na Gorenjskem popisal, kje in kdaj so Nemci opravljali streljanje talcev. V svoji raziskavi je ugotovil, da so na Gorenjskem pobili 1270 talcev.

V rubriki Poročila in gradivo nas številni avtorji seznanjajo z drobnejšimi dogodki na Loškem v sedanosti in polpretekli dobi ter z delovanjem raznih društev na omenjenem področju.

Želeti bi bilo, da bi uredništvo vztrajalo pri takem konceptu, saj ima velike zasluge, da ima ta del našega ozemlja vsestransko preučevano preteklost, opisano sedanost in raziskane naravne faktorje, ki vplivajo na naše življenje.

Nataša Stergar

Loški razgledi 28, 1981, 375 str.

Že od vsega začetka se je uredniški odbor Loških razgledov odločil, da bo glasilo pri-

merno in zanimivo za čim širši krog bralcev. Tako so Razglede snovno razdelili na prispevke o NOB, na Razglede, kjer obravnavajo avtorji različno problematiko Škofje Loke in okolice in na leposlovje. Sledijo še poročila in problematika. Te sheme so se Loški razgledi bolj ali manj zvesto držali ves čas.

Loški razgledi št. 28 so precej obsežni, saj imajo 375 strani. Od tega zajema problematika NOB dobro tretjino, Razgledi drugo tretjino, tretjo tretjino pa Zapiski in spomini. Ta letnik Loških razgledov je posvečen štiridesetletnici vstaje slovenskega naroda.

Obdobje NOB zajema predvsem čas od začetkov okupacije pa do kapitulacije Italije. Prva dva članka sta napisala udeleženca bojev na področju Poljanske doline. Zato sta oba članka tudi precej spominsko obarvana. Razmere v Poljanski dolini so primerno plastično orisane, tako da pomenijo zanimivo branje tudi za tiste, ki poznajo NOB le iz pripovedovanja. Kljub spominskemu tonu sta članka dokumentirana, razvozšana so ilegalna imena posameznih borcev in tudi kraji, iz katerih so bili doma, ali pa partizanske enote, iz katerih so prišli. Za lokalno zgodovino je pomemben tudi članek, ki našteva poveljnike in politkomisarje poljanskega bataljona. Tudi tu so razvozšana njihova ilegalna imena in na kratko je vsak posameznik predstavljen z življenjepisom in pripombo o tem, kakšna je bila njegova usoda po osvoboditvi, če jo je doživel. Precej drugačen svet nam predstavlja članek Svetka Kobala-Florjana, ki govori o partizanskem tisku na loškem področju. Če je v prejšnjih člankih poudarek na dinamiki partizanskega boja, pa spoznamo tu ravno njegovo nasprotje — delo v ilegalnih tiskarnah, delo, ki je bilo ravno tako pomembno za partizansko gibanje. Ilegalne tiskarne na Loškem niso tiskale le sprotne obvestil, temveč tudi časopise, pesmarice in šolske knjige. Obvestila in pojasnila, ki so prihajala iz partizanskih tiskarn, so bila pomembna predvsem v tistih obdobjih, ko je okupatorju uspelo ustvariti med prebivalstvom nezaupanje in zmedo in tudi nezaupanje med borci samimi. Organizacija in uspeh tiskarstva na loškem področju sta bila precejšnja zasluga Miloša Zihlerla in njemu je ta članek tudi posvečen. Poglavlje, ki zajema NOB, zaključujeta dve poročili o razstavi partizanskega tiska na Škofjeloškem.

V Razgledih je zajeta precej različna problematika. O oblikovanju prostorskih ambientov v urbanističnem razvoju Škofje Loke

predvsem v 16. in 17. stoletju je spregovoril Cene Avguštin; razprava Franceta Goloba pa govori o stavbnem razvoju in zgodovini nunskega samostana od ustanovitve, ko je nastal samostan klaris v 14. stoletju, preko prehoda samostana v roke uršulink, do ukinitve v letu 1945. Ta zgodovinski razvoj je ilustriran s slikovnim gradivom, ki prikazuje razvoj, dograjevanje in izpopolnjevanje samostana. Na umetnostnozgodovinsko področje segata razpravi Franceta Štukla in dr. Emilijana Cevca. France Štukl razpravlja o posnemanju loške cerkvene baročne arhitekture in opreme na Dolenjskem. Dr. Cevc govori o tintoretovskih in italijanskih vplivih v delih slikarja Janeza Jamška. Problematiko kulturne krajine Selške doline je predstavil Milan Železnik, dr. Pavle Blaznik pa je na primeru grunta v Žireh prikazal potek reambulacije. Zanimivega področja se je lotil France Planina, ki je v članku Imena naselij v loški občini predstavil imena in dodal tudi, kako se posamezna imena naglašujejo in kako jih pravilno uporabljamo. Kratek pregled pisateljskega razvoja Ivana Tavčarja je podala dr. Marja Boršnik. Zapis o nastanku in razvoju osnovne šole v Poljanah je pripravil Andrej Vovko. Njegov članek zajema prve začetke osnovnega šolstva v Poljanah, ki so bili povezani z različnimi težavami. V življenju šole odseva tipično podeželsko življenje in mentaliteta Poljanske doline.

Narodopisne značilnosti loškega področja predstavljata dva članka. Meta Sterle govori o tradiciji v izdelavi malega kruhka na Loškem, Janez Dolenc pa o kmečkih opravilih, značilnih za Poljansko dolino. Opisana so kmečka opravila, kot so bila v navadi v začetku tega stoletja, opis sledi letnim časom od pomladi do zime.

Naravoslovje predstavljata v tem letniku Loških razgledov članek Antona Ramovša o triasnih okamninah v obzidju crnogrobske cerkve in članek Antona Polenca o pajkih s slemena nad Soriško planino.

V tretjem delu Loških razgledov, ki ima naslov Zapiski in spomini, najdemo zelo pisano snov. V poglavju Poročila in gradivo so zbrani različni drobci, ki so pomembni za loško področje, med drugim Prispevek h kroniki škofjeloške občine in pa poročilo z občnega zbora Muzejskega društva v Škofji Loki.

Kot vidimo je uredništvo tudi tokrat ostalo zvesto svojim načelom in v Loških raz-

gledih lahko vsak izmed bralcev najde nekaj, kar ga bo pritegnilo.

Eva Holz

Jadranski koledar, Trst, ZTT, 1983, str. 247

Nova številka Jadranskega koledarja za leto 1983, ki je izšla decembra 1982 v Trstu, je spet obsežna in zanimiva kot vsa leta doslej. V letniku 1982 je bil sicer narejen pozikuz vnašanja literarnih prispevkov, vendar pa je letošnja številka zasnovana v slogu prejšnjih letnikov, opuščena je rubrika »Literarna videnja«, kot smo jo srečali v lanskem Jadranskem koledarju in je vsebinski poudarek osredotočen na aktualnih ali zgodovinskih temah življenja na celotnem prostoru, kjer prebivajo Slovenci v Italiji.

Po uvodnem koledarskem delu z meseci, spominskimi dnevi in drugimi podatki je na prvem mestu, kot že vrsto let politični sestavek predsednika SKGZ Borisa Raceta.

Aktualne teme so tokrat prepustile prvo polovico koledarja zgodovinskim temam in tako sledijo Racetovemu razmišljanju zgodovinski prispevki.

Iz obdobja NOB je v koledarju več sestavkov. V letu 1983 se bo praznovalo več jubilejev, izmed katerih je gotovo najpomembnejša 40-letnica kapitulacije Italije.

Pod naslovom September 1943 prva svoboda je Milan Pahor opisal, kako je Primorska doživljala kapitulacijo Italije, s posebnim poudarkom stanja in dogajanja v mestu Trstu.

Prof. Elio Apih pa v članku 8. september v Julijski krajini ugotavlja nepripravljenost italijanskega antifašizma ob kapitulaciji, saj je bila organiziranost italijanskih antifašistov skoraj povsod šele na začetku.

Kronologija nastajanja partizanskega glasila Matajur je delo Jožeta Korena. Izšle so štiri številke, avtor pa je na osnovi spominov članov propagandnega odseka XXX. oz. XXVLI. divizije ter ohranjenih štirih številk glasila opisal, kako in kdaj so posamezne številke nastale.

Pregled glasbene dejavnosti na Primorskem za čas 1941—45 podaja razprava Slavice Plahuta. Zajeto je predvsem operativno področje IX. korpusa. Velik korak na kulturnem polju je bil na Primorskem storjen predvsem po kapitulaciji Italije. Plahutova je poudarila delo prof. Maksa Pirnika, ki je prišel julija 1944 na Primorsko, kar je bilo odločilno za nadaljnji razvoj pevske dejavnosti na Primorskem. Zelo zanimiv in za

Jadranski koledar precej obširen prispevek temelji na podatkih, ki so bili v glavnem zbrani v arhivih in je za spoznavanje kulturne dejavnosti na Primorskem zelo pomemben.

Jože Pirjevec obravnava v krajšem prispevku težnje zahodnih zaveznikov glede Trsta v obdobju 1944—1949. Opira se na vire, ki jih je dobil v arhivih v Angliji in ZDA, obdela pa že znane zaplete v pravdi za mejo tega tako pomembnega pristanišča.

V bolj odmaknjeno preteklost posežejo sestavki Andreja Vovka, Branka Marušiča in Vlaste Bernard-Lipovec.

Andrej Vovko je v letnikih Jadranskega koledarja že objavil nekaj prispevkov o zaslužni Družbi sv. Cirila in Metoda, in sicer za tržaško področje, tokrat pa obravnava »življenje« le-te na Goriškem v obdobju Avstro-Ogrske s posebnim poudarkom na podružnicah v krajih, ki so v okviru italijanske države.

Branko Marušič v razpravi Primorski Slovenci in istrski Hrvati med leti 1848—80 nakazuje probleme, ki so potrebni zgodovinske obdelave na sicer majhnem teritoriju Istre, kjer žive tri narodnosti: Slovenci, Hrvati in Italijani. Opozoril je na posamezna dejstva kot npr. na delo Petra Kozlerja, Franja Ravnika ter raznih sodelavcev v Istri in Trstu, ki so bili zaslužni akterji pri širjenju preroda prebivalcev Istre.

Nadalje beremo v sestavku Vlaste Bernard-Lipovec o srbski šoli Jovan Miletić v Trstu, ki je praznovala 200-letnico obstoja. Ob razmišljanjih avtorice o vlogi, položaju in specifičnosti mesta, kot je Trst, ki je zadnjih 200 let svojega bogatega življenja za zgodovinarja tako hvaležen predmet preučevanja, pa je nanizala še nekaj splošnejših podatkov o pojavu in obstoju šole Jovana Miletića.

Za letošnji koledar je tudi značilno, da so vse tri pokrajine (goriška, tržaška in Beneška Slovenija) s sestavki dokaj enakovredno zastopane. Tako se na Beneško Slovenijo nanašajo članki Marina Vertovca Beneški duhovniki in usodno leto 1933, s »spomenico beneških duhovnikov sv. Stolici«, Renata Quaglie, Žive Gruden, Pavla Petriciga, za goriško pa predvsem sestavek Milana Pahorja in prispevek Marka Waltritscha.

Izmed aktualnih tem naj omenim le nekaj. Pavle Strajn nadaljuje s pregledom slovenskega šolstva v Italiji v letu 1982/83, njegov pa je tudi zanimiv sestavek Demografsko gibanje v Furlaniji-Juljski krajini. Bojan Brezigar piše o slovenščini na sodi-

ščih, Igor Jogan pa o prostorskem načrtovanju in slovenski narodnostni skupnosti. K bogati in pestri vsebini koledarja pripomorejo še prispevki o športu, literaturi in umetnosti.

Metka Gombač

Dokumenti slovenskega gledališkega in filmskega muzeja, letnik XVIII, št. 38-39, Ljubljana 1982

Ob tridesetletnici Slovenskega gledališkega in filmskega muzeja Bratko Kreft piše o njegovih dosežkih in nalogah (izdajanje Dokumentov, priprava Repertoarja slovenskih gledališč 1867—1967, številne razstave) pa tudi o težavah (slabe prostorske razmere). Sledi zapis Mirka Mahniča o delu Bojana Stupice v sezoni 1945/46. To je pričevanje o neznanskem entuziazmu enega največjih jugoslovanskih gledališčinikov pri obujanju slovenskega gledališča po osvoboditvi. Stupica se ni angažiral le znotraj Drame kot režiser, ki pogumno uveljavlja revolucionarne novosti tako v repertoarju kot v režiji in načinu dela z igralci, ampak je konstruktivno sodeloval tudi s slovenskimi dramatikami in se ukvarjal tudi z vzgojo igralcev. Na koncu sezone je odšel v Beograd in se vračal le še gostovat. Igor Cvetko piše o Prizadevanjih na področju scenske glasbe med NOV. To je obsežen pregled tovrstne glasbene ustvarjalnosti, ki je, naslanjajoč se na bogato glasbeno tradicijo v Sloveniji, v izredno neugodnih razmerah enobeja razvila številne zvrsti scenske glasbe (npr. ob izraznem plesu, klasičnem plesu in folklori, celo ob parodistično-satirični pantomimi, ob lutkah, skečih, na mitingih, ob t. i. dramskih reportažah, recitalih in celo ob dramah, na radiu OF). Z naslovom V delavnico sem tvojo zrl Mirko Mahnič obdeluje gradivo bogate zapuščine Lojzeta Filipiča, osrednje osebnosti slovenskega gledališča od 1950 do 1975. Dokumenti se začenjajo z letom 1946 in se končajo 1975 in so zanimivo pričevanje o njegovem uveljavljanju avantgardnih tokov v slovensko gledališče, o njegovih nazorih, osebnih stikih, komunikacijskem stilu in še marsičem. Vladimir Skrbinek ob desetletnici smrti velikega srbskega igralca Ljubiše Jovanovića (24. 10. 1981) obuja spomine na njegovo bivanje v Ljubljani med nemško okupacijo, njegovem sodelovanju s slovenskimi kolegi, ki se je nadaljevalo tudi po vojni. Frančiška Slivnik objavlja seznam vlog in režij Avguste

Danilove od 1886 do 1950. Ta znamenita igralka (najbolj znana je najbrž njena vloga matere v prvem slovenskem povojnem filmu *Na svoji zemlji*) je delovala v Ljubljani, Trstu, New Yorku, Clevelandu tako kot režiserka kakor igralka — in to v drami, opereti, baletu, pa tudi v filmu. Ob dvajsetletnici smrti Janka Travna, ustanovitelja in prvega vodje Slovenskega gledališkega muzeja, Bratko Kreft obuja spomine na njegovo osebnost, nazore in delovanje v tej instituciji. Za sociolingvistiko in zgodovino jezika je zelo zanimiva objava dokumentacije o jeziku in govoru v gledališkem listu *Ljubljanske Drame* od 1920 do 1945. Gre za zapiske Otona Župančiča, Josipa Vidmarja, Cirila Debevca, Frana Lipaha, Osipa Šesta, Bratka Krefta, Jožeta Koviča, Bojana Stupice, Mirka Rupla, Janka Modra, Janeza Jalna in Maksa Šnuderla o različnih vidikih in problemih slovenščine na odru, o pojmovanju dikcije ipd. Naslednja dva članka sta posvečena Milanu Skrbinšku (Slavko Jan: *Beseda na otvoritvi razstave M. Skrbinška, Dopolnila k podobi M. S.*) Dokumenti 38—39 se končujejo s Pričevanji o Ernestu Franzu, scenografu, ki mu je bila spomladi 1982 posvečena razstava, in s Poročilom o delu SGFM v letu 1981.

Marko Juvan

Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, Pazin—Rijeka 1981, svezak XXIV, 388 str.

Najnovejši zvezek glasila zgodovinskih arhivov na Reki in v Pazinu, ki je posvečen štiridesetletnici vstaje narodov in narodnosti Jugoslavije, prinaša obilo zanimivega gradiva in razprav o zgodovinskem dogajanju v predelu, ki je zaradi mnogih zvez v preteklosti blizu tudi nam Slovencem. Spomnimo se skupne pripadnosti avstrijski polovici habsburške monarhije (seveda z izjemo Reke), skupnih nastopov v dunajskem parlamentu, raznarodovalnega italijanskega pritiska, ki so ga bili Hrvati iz tega predela deležni skupaj s primorskimi Slovenci, skupnega prenašanja grenkob emigrantskega življenja, obdobja NOB in podobnega.

Vjesnik je vsebinsko razdeljen na več poglavij. V uvodnem delu revije, ki je namenjena arhivskemu gradivu, so prvi trije prispevki posvečeni NOB. Antun Gros objavlja pregled ohranjenih dokumentov razširjene mestne konference organizacije KPH na Sušaku leta 1941, Ivo Kovačić objavlja poročilo o delovanju italijanskega poveljstva na

Reki od 27. marca do 23. aprila 1941, Dražen Vlahov pa nas seznanja z dokumenti za zgodovino partizanskega šolstva v Istri. Vsi trije prispevki niso omejeni zgolj na publikacijo virov, ampak nas v uvodnih delih seznanjajo z vprašanji, za katera objavljajo vire.

Ines Krota in Iva Zurak v dveh prispevkih publicirata zapisnike skupščine ter direkcije Delavske zveze za Reko in njeno področje v letih 1901 in 1902. Jakov Jelinčič objavlja tretji, zaključni del korespondence med zgodovinarjema Giovannijem Koblerjem in Carlom de Franceschijem, ki se nanaša pretežno na zbiranje gradiva za istrsko zgodovino. Ivan Erceg je prispeval dva pregleda virov o zdravstvenih razmerah v Istri v začetku 19. stoletja ter o virih za življenje in upravnem sistemu v Vinodolu ter Gorskem Kotarju v času fevdalizma.

V poglavju *Rasprave i članci* objavlja Danilo Klen prispevek o glagolskih listinah crikveniškega samostana pavlincev, svojemu prispevku pa dodaja transkripcijo treh do sedaj še neobjavljenih glagolskih dokumentov iz 16. stoletja, Nada Klaić pa piše o Baščanski plošči kot viru za vladanje kralja Zvonimira.

V *Regestih in inventarjih* objavlja Ines Krota sumarni inventar arhivskega fonda Okrožnega narodnega odbora Crikvenica. V uvodu prikazuje razvoj narodne oblasti v času NOB ter povojni razvoj na tem področju, navaja pa tudi ustrezno literaturo za to vprašanje. Popis virov je pregledno razčlenjen na posamezna področja in zelo izčrpen. Danilo Klen prikazuje vsebino arhiva krajev Barban in Rakelj na podlagi inventarja dokumentov iz leta 1861. Sam arhiv je bil uničen v požaru, do katerega je prišlo leta 1893. V uvodu avtor zgoščeno poda zgodovino obeh krajev.

Revijo zaključujejo prispevki Nadie Bon-tempo o delu dveh letnih skupščin Društva arhivskih radnika Zajednice općina Rijeka, Josipa Leuštaka o spremembah in dopolnilih statuta Društva arhivskih radnika Zajednice občina Rijeka—Pazin ter popisa časopisov in knjig, ki jih je v letu 1981 naročil ali dobil v zameno pazinski ter podobno v letu 1979 in 1980 reški zgodovinski arhiv.

Tudi iz tega skromnega orisa vsebine najnovejšega zvezka *Vjesnika historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* lahko ugotovimo njen veliki pomen za preučevanje preteklosti področja, ki ga obe ustanovi prekrivata s svojim delovanjem.

Andrej Vovko

Ivan Puš: Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani (Das vorgeschichtliche Urnengräberfeld in Ljubljana), Razprave SAZU XIII/2, Ljubljana 1982.

Gotovo je, da pomeni za proučevanje posameznega arheološkega obdobja prvo in najpomembnejše dejanje čim bolj celovita predstavitev najdišč, bodisi da gre za najdišča sama kot teren bodisi za njihove drobne ostanke oziroma najdbe, vključene v sistem stratigrafske strukturne izpovedi. In to prvo ter poglavito nalogo je dosegel avtor s svojo drugo publikacijo. Za lokaliteto, ki jo opisuje oziroma z novimi odkritji dopolnjuje, obstaja danes že vrsta znanstvenih del (Glej: Zgodovinski časopis 26, 1972, 402).

Obravnavano delo prinaša praktično gledano zaključni del spoznavanj o najdišču, ki je doslej dalo 323 prazgodovinskih grobov (del grobišča je bil z raznimi gradnjami uničen), antične arhitekturne ter druge najdbe, zgodnjerednjeveške grobove in pokazalo naselbinske elemente iz zrelega srednjega veka; od naštetih ostankov pa jih nekaj še čaka na ustrezno objavo.

V svoji publikaciji doda pisec v poslednji fazi izkopanim prazgodovinskim grobovom še najdbe iz premetanih slojev oziroma slučajne najdbe, ki jih ni malo, ter nato preide k poglavju o načinu pokopavanja. V njem razgrne nekaj temeljnih sestavin, ki okrivajo posamična dejanja pri pokopu, vendar pa poudarja, da sam pogrebni obred ostaja še vedno v temi. Nazorno predstavi tudi mesto, kjer so sežigali mrliča in ki je bilo dokumentirano. Ker niti najdeno gradivo niti situacija sama ne ponujata ustreznih, zadovoljivih dokazov, ni mogoče ugotoviti časa trajanja sežiganja na tem kraju. Avtor tudi meni, da istega kraja za sežig gotovo niso uporabljali v ta namen skozi celotni obstoj grobišča, naglasi pa, kar je zelo pomembno za to najdišče, da so prebivalci-staroselci ves čas svojega bivanja oziroma vse obdobje življenja naselbine svoje mrtvece sežigali.

V knjigi je razloženih tudi nekaj tipičnih primerov pokopa, vendar avtor na splošno ugotavlja izrazno enotnost pri pokopavanju ter sežiganju brez kakršnihkoli posebnih odstopanj. To pa seveda zamegljuje sliko socialnega sestava pokopanih.

V poglavju Posebnosti keramike izstopajo najbolj številčno pojavljajoče se posode na grobišču, ki so značilne za kulturo žarnih grobišč v Sloveniji, seveda z lokalnimi primesmi. Sicer pa pretežno vsebino tega po-

glavja pisec izpolni z opisom izdelave predmetov iz gline, njihovega načina krašenja itd.

Kronološki pregled ostankov predstavlja nadaljnji potek razpravljanja v njegovi publikaciji. Iz njega razberemo, da so na tem pokopališču pokopavali v časovnem obdobju, segajočem od konca 12. stol. pr. n. št. do prihoda Keltov. Naselbina je doživela svoj višek nekje v 8. stol. pr. n. št., potem pa počasi zamirala. V keltskem obdobju je izgubila izrazno jasnost v predmetnem gradivu.

Temu poglavju sledijo zaključek, povzetek v nemščini in risbe drobnih najdb. Vmes pa je podana še antropološka analiza žganega groba št. 267 (T. Tomazo—Ravnik), kar vsekakor predstavlja prijetno presenečenje za naše razprave, ki obravnavajo ta čas. Pomembnost rezultata raziskave se kaže v ugotovitvi, da sta bili v žari pokopani najmanj dve osebi.

S stališča običajne metodologije znanstvene razprave je vsebina zaključka nekoliko svojstvena. Avtor poseže po krajši predstavitvi oziroma primerjavi s kulturo Ljubljanskega barja, ki pa ne kaže nadaljevanja v razvoju, marveč se prisotna kultura žarnih grobišč povsem loči od nje, nato pa še prikazu situacije, ki so jo prebivalci te kulture zatekli tod in ki naj bi nudila ugodne življenjske pogoje tudi za poljedelstvo in živinorejo. Poseben poudarek pri razvoju daje geografskim pogojem, ki jih nudi prav ljubljanski prostor. V 9. in 8. stol. pr. n. št. naj bi se tu razvil močan obrtni trgovski center in vzpostavila široka povezava z okolico, s tem da so posamezne prvine segale še celo v Podonavje, severno Italijo in na Balkan. Zanimivo pa je, da ni opaziti znakov kovinarske dejavnosti. Kasneje je, kot rečeno, naselbina pričela upadati, njena moč je izginjala: to je bil čas, ko so postajali pomembnejši novodošleci, ko so nastajale velike utrjene ilirske naselbine (Vače, Stična, Novo mesto) in ko so ti novi naseljenci pričeli mrliča pokopavati v gomilah. Staroselci, torej prebivalci naselbine na ljubljanskem prostoru, so se na svoj, danes sicer še neugotovljiv način, vsekakor pa ne zlahka, vključevali v novi življenjski ritem.

Ob koncu se pisec dotakne še problema določevanja etnosa in razmejevanja med nosilci kulture žarnih grobišč ter Iliri. Hkrati ponovno poudari težkoče pri ugotavljanju socialne slojevitosti na podlagi drobnih predmetov.

S svojo drugo knjigo se je avtor predstavil kot soliden arheološki raziskovalec z izostre-

nim posluhom za poznavanje marsikaterih prvin, ki v naših objavah tega tipa večkrat izpadejo. Natančnost predstavitve gradiva še dopolnjuje kvaliteto zvezka, zato ni prenagljeno že danes izjaviti, da ne bo v bodoče, vsaj na Slovenskem, nobene arheološke publikacije, ki bi obravnavala kulturo žarnih grobišč ter sploh železno dobo in ki se ne bi poslužila rezultatov, izhajajočih iz obravnave o grobišču na dvorišču SAZU v Ljubljani. Žal pa je temu zvezku SAZU napravila medvedjo uslugo vsekakor oporečna tiskarska tehnika.

Marijan Slabe

Louis Adamič, Simpozij — Symposium, Ljubljana, 16.—18. sept. 1981, Ljubljana, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani (1981), 409 str.

Zbornik je rezultat simpozija, ki ga je septembra leta 1981 ob 30-letnici smrti Louisa Adamiča priredila ljubljanska Univerza. Simpozija se je udeležilo 21 slovenskih znanstvenikov, 8 znanstvenikov iz drugih jugoslovanskih republik in pokrajin, 5 znanstvenikov iz ZDA, po dva iz Kanade in Italije in po eden iz ZRN, Francije in Anglije. Udeležili so se ga literati, zgodovinarji in pisatelji. Naša ocena se bo spričo pomanjkanja prostora omejila le na prispevek zgodovinarjev.

Skupina referatov, katerih avtorji so bili Rudolph Vecoli, Dirk Hoerder, Anna-Maria Martellone in Malcolm Sylvers, je obravnavala Adamičeve poglede na položaj delavskega razreda v Ameriki kakor tudi na delavsko gibanje. Po Vecoliju Adamičeva knjiga »Dinamit« ni dobra zgodovina. Je slabo dokumentirana in ni prispevala h kakršnikoli temeljni smeri v spoznavanju zgodovine ameriškega delavstva, čeprav je bila učbenik na mnogih ameriških univerzah. Toda Adamič ni poskušal pisati znanstveno delo, hotel je pridobiti simpatije za trpeče člane delavskega razreda in napisati knjigo, ki bi bila široko brana. Adamič nikakor ni bil zagovornik komunistične ali socialistične revolucije za Ameriko. V prvi izdaji »Dinamita« je celo zapisal, da je Amerika imuna za revolucijo. V času »rdečega desetletja«, ko je ameriška inteligenca bila na skrajni levici, je Adamič ostal hladen in distanciran od različnih »izumov«. Mogoče je bil slovanški kmet v njem, ki je naredil imunega za utopično retoriko. Kljub individualni psihologiji in nezaupanju do kolektivne akcije je

Adamič verjel, da bi se večina delavcev dala mobilizirati, ne za revolucionarno komunistično gibanje, marveč za nasilno gibanje, ki bi raje iskalo konkretne rezultate, kot pa popolne spremembe. Adamič je verjel, da naj bo izobrazba delavstva primarna funkcija delavskega gibanja. Čeprav je Adamiča navdušil sovjetski eksperiment, je menil, da zarotniška revolucionarna metoda napredka ni bila primerna za Združene države Amerike. Glavni problem, s katerim so se ZDA po Adamiču spopadale, je bilo dejstvo, da je bila ta dežela politično demokratična, ob tem, da je bila njena ekonomija vodena absolutistično. »Velika cesta« brez revolucionarnih preskokov je bila po njem ameriška pot k pravemu napredku. Vecoli je svoj referat končal z besedami: »L. A. je imel vse življenje ljubezensko razmerje z Ameriko. Bil je prevzet od njene vitalnosti, različnosti, paradoksov, kaosa in možnosti. Kot njen stalni ljubimec jo je študiral intenzivno, z bolečino in tudi z mrzlimi kritičnimi očmi. (...) Medtem ko so bili mnogi od ameriških sodobnikov očarani z zapeljivo pesmijo komunizma, je Adamič instinktivno vedel, da takšna tuja ideologija ne bi pogrnala korenin na ameriški zemlji.«

Dirk Hoerder je v svojem referatu obravnaval vprašanja nasilja v razrednem boju ameriških delavcev. Hoerder je trdil, da je bilo nasilje bistveni del boja ameriških delavcev za boljše življenjske in delovne pogoje, vendar je bila njegova raba veliko bolj splošna pri delodajalcih in od države postavljenih institucijah — policiji ter narodni straži, kot pri ameriškem delavstvu.

Anna-Maria Martellone je poudarila, da je Adamič v svojih delih obdržal nekakšno distanco do delavskega gibanja. »Dinamit« je po mnenju Martellonijeve široke informativno in pragmatično delo, še posebej o zvezah med sindikati in nasiljem.

Malcolm Sylvers je poudaril, da Adamič ni bil niti socialist evropskega tipa, niti marksist, niti ni nikoli želel, da bi opisovali na ta način. Bil je raje generično progresiven, na levem krilu Roosveltovega New deala. Kapitalističnega sistema v Ameriki po Adamiču naj ne bi bilo treba vreči, marveč bi ga morali in bi ga lahko reformirali. Kljub temu, da je izbral svojo stran (komunistična revolucija), kar zadeva Jugoslavijo in večino Evrope, ga je leto dni v tujini prepričalo, da je bila Amerika drugačna. To ni bila Rusija leta 1917, to ni bila Jugoslavija leta 1933. Odprto je razglasil, da so bili komunisti

»neameriški«. Bolj kot dobivanje ukazov od zunaj je bil za Adamiča njihov »neamerikanizem« v tem, da so mnoge od teh voditeljskih skupin razširjale ideologijo, ki so jo uvozile iz Evrope. Nekje je zapisal: »Želim, da Amerika ostane Amerika.« Ameriški ideal neskončnih možnosti razvoja je imel velik pomen, če ga primerjamo z represivno Jugoslavijo tridesetih let, kjer se je vsakdo oziral nazaj, da bi se prepričal, ali mu kdo sledi. V obdobju Mc Carthyja so ZDA prav tako postale dežela, kjer so se morali napredni ljudje, kot je bil Adamič, ozirati nazaj, vendar je v Ameriki človek lahko upal v prihodnost. In tako je tudi Adamič sredi depresije odklonil, da bi gledal na deželo kot na dekadentno. Prispevka Billa Beyerja in Johna Modica sta obravnavala Adamiča kot urednika revije Common Ground in funkcionarja organizacije Common Council for American Unity. Common Ground je bila revija, ki je po desetletnem presledku izšla kot nadaljevanje revije »Foreign language information servicea Interpreter, ki je izhajala v letih 1923 in 1930. Namen »Interpreterja« je bil, poprilažajanja v Ameriki rojenih tujcev, vzpodmagati k boljšemu razumevanju problemov bujati globlje priznanje njihovega kulturnega prispevka v Ameriki, propagirati toleranco in se bojevati zoper predsodke in diskriminacijo nasproti vsakomur, ki ni bil rojen v Ameriki, a jo je izbral za svojo domovino. Adamič je v uredniškem uvodniku v prvi številki Common Grounda iz leta 1940 zapisal: »Cilj Common Grounda je povedati zgodbo o prihodu in srečanju ljudstev, pripadajočih šestdesetim različnim narodnostim, rasnim in verskim izvorom na tem kontinentu. To je zgodba brez konca, in ogromna ter kompleksna situacija, ki je obenem obetajoča in nevarna... Nikoli še ni bilo tako pomembno, da se inteligentno zavemo temeljev, ki so skupni za Američane različnih izvorov.

Bill Beyer je v svojem prispevku podal bolj zgodovino »FLIS« in »CCAU«, kot pa zgodbo Common Grounda. Modic je v prispevku, ki mu ni dodal znanstvenega aparata, orisal notranje odnose v uredniškem odboru Common Grounda kot tudi »CCAU«.

Ivan Čizmič je v svojem referatu obravnaval odmev Adamičevega dela Vrnitev v rodni kraj v kritičnih ocenah v ZDA in Veliki Britaniji. Ocene so bile zelo pozitivne. Tako je npr. Dorothy Thompson, žena Sinclairja Lewisa, zapisala v New York Herald: »To je ena od knjig, ki jih je bilo treba napisati.« Čizmič analizira tudi pozitivno reakcijo, ki

jo je knjiga vzbudila med jugoslovanskimi izseljenci.

Henry A. Christian je v svojem prispevku obravnaval mednarodno zgodovino radikalnega spisa, Adamičevega »Boja«. »Boj« je nastal kot rezultat Adamičevega srečanja z Borisom Kidričem, Edvardom Kardeljem in Dušanom Kermaunerjem. Ko je Adamič slišal zgodbo o mučenju komunistov v Glavnjači, je prosil Kardelja, naj mučenje opiše v brošuri, ki jo je nato Adamič prevedel v angleščino in jo uredil na ta način, da je prikril dejstva o Komunistični partiji Jugoslavije, ki še niso bila znana policiji. Avtor zaključuje svojo oceno »Boja« s tem, da je pamflet predvsem zgodba o človeški nečlovečnosti. V svetu, ki se zanima za človekove pravice, ima mesto v mnogih delih, ki so že izšla v preteklih stoletjih, in mnogih, ki bodo še izšla.

Referat Jože Vilfana o Adamiču in povojni Jugoslaviji je bil spominske narave. Vilfan je spoznal Adamiča v času, ko je bil v letih 1947 do 1950 jugoslovanski ambasador v Združenih narodih. V stikih z jugoslovanskimi predstavniki je bila Adamičeva temeljna želja, da popravi in spremeni njihove predstave o Ameriki, saj je bil prepričan, da Jugoslavlani nič ne vedo o Ameriki. Ko je Jugoslavija leta 1951 dobila prvo ameriško posojilo, je Adamič zapisal; »Da ste ga dobili, ne gre zahvala vaši propagandi, dobili ste ga kljub njej.« Adamič se je prav tako hudoval na Jugoslovane, ker niso bili sposobni uporabiti pomembne informacije in znanje, ki ga Amerika lahko daje. Vilfan je bil prvi Jugoslovane, ki je govoril z Adamičem po izbruhu spora z informbirojem. Vilfan in njegova žena sta bila osupla, ko sta opazila, da Adamič šteje spor za nekaj dokončnega in ga obravnava kot pozitivno dejstvo v zgodovini jugoslovanskih narodov.

Matjaž Klemenčič in Slobodan Nešović sta v svojih referatih obravnavala prispevek L. Adamiča v boju jugoslovanskih narodov za socialno in nacionalno osvoboditev v času druge svetovne vojne. Adamičovo dejavnost lahko ocenimo le v sklopu celotne zgodovine dogajanj med južnoslovanskimi Američani v času druge svetovne vojne. Preučiti moramo tako gibanje med tistimi, ki so se opredelili za Titovo pot, za jugoslovanske narode, kakor tudi tista gibanja med njimi, ki so bila sicer veliko manj močna, a so bila proti Titovi poti. Adamičev prispevek je dvojen: na eni strani je med jugoslovanskimi Američani in Roosveltovo administracijo širil resnico

o NOB in po vojni s propagandnim bojem pomagal v boju za naše meje, na drugi strani pa je sodeloval in vzpodbudil med jugoslovanskimi Američani tudi zbiranje sredstev za obnovo v vojni porušene domovine. Simpozij ob 30-letnici smrti našega velikega rojaka predstavlja pomemben prispevek k preučevanju problematike slovenskega izseljenstva, hkrati pa tudi veliko vzpodbudo, da bi nadaljevali z že začetim delom.

Oživitvev Centra za zgodovino slovenskega izseljenstva pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti vsekakor predstavlja pomemben korak v teh težnjah.

Matjaž Klemenčič

France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki I., Škofja Loka 1981, str. 183.

V okviru serije publikacij s skupnim naslovom Gradivo in razprave, ki izhajajo pri Zgodovinskem arhivu Ljubljana, je kot četrty zvezek izšlo magistrsko delo Franceta Štukla Knjiga hiš v Škofja Loki I. Delo obsega popise hiš in hišnih lastnikov v štirih škofjeloških predmestjih: Karlovec, Trata, Studenec in Kapucinsko predmestje.

V uvodnem delu avtor obširneje govori o uporabljenih virih. Kot glavni vir mu je služila zemljiška knjiga. Njen starejši del se že hrani v enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Škofji Loki, novejši del, ki je še v tekoči uporabi, pa hrani Temeljno sodišče Kranj, enota v Škofji Loki. Podatki iz zemljiške knjige so dopolnjeni s pripadajočimi dokumenti (listinska serija, ki pa ni popolna). Ti viri osvetljujejo lastnike hiš in pravne načine pridobitve lastništva. Opisi samih hiš so v posebni knjigi, sicer brez letnice, avtor pa jo datira okoli leta 1840. Knjiga ima naslov Lagerbuch des Stadtdomunium Lack I. V knjigi so podatki o velikosti hiš, njihovi kritini, uporabljenem gradbenem materialu, delavnicah, vrtovih in gozdnih deležih, ki so jih imeli predmestenci.

Poleg naštetih virov je avtor uporabljal tudi katastre, karto Škofje Loke iz leta 1789, statute animarum, štetja prebivalcev in za približno od leta 1870 dalje tudi načrte in gradbeno dokumentacijo za predmestja, ki jih vsebuje arhivsko gradivo občine Škofja Loka in so že shranjeni v škofjeloški enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

Osrednji del knjige predstavljajo opisi hiš. Za vsako predmestje je napisan kratek historiat, v katerem avtor pojasnjuje izvor imena za predmestje, njegovo urbanistično

rast, gibanje prebivalstva, razvoj hišnega oštevilčenja, izbor za predmestje najznačilnejših domačih imen in njihov opis. Temu sledijo opisi posameznih hiš, ki so bile razporejene po prvotni numeraciji. Za lažjo orientacijo ima bralec na razpolago sodobni načrt Škofje Loke, v katerem so označena predmestja z različnimi barvami in pripadajoče hiše. Pri vsaki opisani hiši imamo staro numeracijo, današnje poimenovanje ulice in današnje hišno številko, parcelne številke, domača imena, opise hiš okoli leta 1840, opise gozdnih deležev in gradbenih posegov, primerjavo števila prebivalcev v hiši za leti 1880 in 1980, velikost hiše, način gradnje (lesena, zidana) leta 1840 in 1980, način pridobitve lastništva in v večini primerov tudi opisi obrti, s katerimi so se pri hiši ukvarjali.

Na koncu osrednjega dela knjige so navedeni nekateri pomembnejši prebivalci, ki so živeli v predmestjih.

Knjiga ima tudi nekaj preglednic, ki se nanašajo na število hiš, prebivalstvo, na poklice in na živino, ki so jo redili v predmestjih.

Dodan je indeks poklicev in kazalo imen.

Knjiga je opremljena z nekaterimi značilnimi fotografijami.

Avtor obljublja, da bo pripravil podobno knjigo hiš tudi za območje mesta Škofja Loka, kar bo skupaj z objavljenim delom predstavljajo pomembno dopolnitev škofjeloške zgodovine.

Publikacija ima velik pomen tudi za gradbenike in arhitekte, saj navaja vso znano gradbeno dokumentacijo za opisane hiše.

V pripravo knjige je bilo vložena veliko dela. Kljub temu pa lahko ugotovimo nekaj, predvsem tehničnih pomanjkljivosti. To je opaziti pri prvih opisih hiš, ko zasledimo nekaj napak, ki bi jih morali odpraviti pri korekturah. Na strani 133 pogrešamo naslov »Kazalo poklicev«, saj mora bralec pogledati na stran 114, če se mogoče že tam ne začneja seznam poklicev.

Na koncu je treba še dodati, da je na žalost knjiga slabo vezana, saj že po nekajkratnem listanju pričnejo izpadati posamezni listi.

Janez Kopač

Janez Bogataj, Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke. Novo mesto 1982, 191 str.

Janez Bogataj, ki je nekaj mesecev kot etnolog delal v Dolenjskem muzeju v Novem mestu, je siromašni deželici ob zgornji Krki posvetil izredno lepo in pomembno knjigo.

Obravnavana tematika namreč presega v naslovu omenjene mline in žage. V razmeroma obširnem uvodu, kjer obravnava čas in prostor, se namreč loteva agrarne problematike v bistveno širšem okviru, kot bi bilo nujno potrebno. Opozarja na kvarne posledice dejstva, da železniška proga ni segla v dolino ob Krki, in propad dolenjskega železarstva. Vasi, katerim se je še v drugi polovici 19. stoletja obetala lepa prihodnost, so začele toniti v revščino. Izselsevanje tega ni moglo prepričati. Bogataju je uspelo, kar uspe le malokateremu nedomačinu. Zelo tankočutno je prodril v te kraje in se zelo približal njihovim ljudem. Iz domačinov je uspel iztrgati zelo dragocene podatke, ki jih običajno pred tujci, zlasti mestnimi ljudmi, radi skrivajo.

Bogataj je ugotovil tri tipe mlinarjev in žagarjev: take, ki delajo z najeto in plačano delovno silo, take, ki delajo sami in seveda kombiniran tip. Osnovna ugotovitev je, da je bilo samo mlinarstvo za preživiljanje premalo in da je ta obrt običajno nastopala v povezavi z žagarstvom ali pa kmetijstvom in živinorejo. Slednje je značilno skoraj za vse naše vaške obrti. Avtor se loteva problematike zelo kompleksno. Ne zanima ga le njena tehnična plat, ampak obravnava tudi razmerja znotraj mlinarjeve družine kot tudi do okolice. V opisovanju teh razmerij je zelo pronicljiv in vsebinsko bogat. Običajnih šablonskih oznak ni. Presega področja lastne stroke in posega na vprašanja, o katerih bi morali več pisati geografi, sociologi in zgodovinarji. Ne opušta celo takih podrobnosti, kot je odnos do Kočevarjev. Tu bi rad dodal, da sem podobne pozitivne ocene zasledil tudi pri kolarijih, obrtnikih, ki jih danes skoraj ni več. Avtor se ne izmika niti takim bolečim točkam, o katerih deklarirani zgodovinarji povojnega obdobja najraje molčijo oziroma se skrivajo za obravnavo normativnih aktov in predpisovanje uradno sprejetih stališč in ocen. Zlasti v obdobju administrativnega socializma in v petdesetih letih je bil na uslužnostno obrt izvajan nerazumljiv pritisk, ki jo je v veliki meri uradno zatrl, dejansko pa sprožil oderuško šušmarstvo. Strinjam se z avtorjem, ki pravi, da romantični, nostalgичni odnos ni pravi za reševanje te problematike, toda kljub temu je treba nedvoumne napake obsoditi. Vzemimo za primer samo žage. Z odpravo malih žag so hoteli med drugim zaščititi tudi gozd. Že površen opazovalec pa lahko ugotovi, da se kvaliteta gozdnih površin kljub večanju kvalitetno naglo slab-

ša. Tudi kmetje so bistveno na slabšem. Če se poslužujejo predpisanih postopkov pri sečnji in žaganju, so običajno izpostavljeni večjim stroškom, kot če bi les enostavno kupili. Ta trditev velja seveda za male kmetijske obrate, ki prevladujejo na Dolenjskem.

Bogataju je uspela študija tudi po tehnični plati. Izredno lepo je kombiniral uporabo ustnih virov s pisanimi in literaturo. Danes lahko že trdimo, da je marsikaj iztrgal pozabi. Iz dela izžareva velika teoretična podkovanost avtorja, še posebej pa njegov nesporen tehnični talent.

Ob obilici zbranega gradiva se je avtorju vtihotapilo tudi nekaj napak in prehitrih sodb. Tako na potek dolenjske železniške proge ni imela duhovščina tekega vpliva, ki ji ga pripisuje avtor, zakon o odkupu kmetijskih zemljišč veleposestnikov iz leta 1925 tudi ni potekal po opisani tendenci, Spodnji Lakenc ni eno najbolj zaostalih področij Dolenjske, čeprav je še danes zelo ravno, pri žagah je premalo spregovoril o »furmanih« in dejavnosti »firštov« Auerspergov, v zvezi z njimi bi dodal, da so imeli oni veliko preje organizirano zavarovanje, sicer res ne vseh delavcev, kot to navaja avtor. Premalo je bil kritičen do informatorja, ki mu je govoril, da je za 18 prašičev kupil mlin. Pripravljen sem verjeti v tako relacijo, ne pa v ceno prašičev, še zlasti, ker na naslednji, 146. strani govori o približno desetkrat manjši ceni za isto leto. Take in podobne podrobnosti pa vrednosti knjige absolutno ne zmanjšujejo, temveč le opozarjajo na potrebo po kritičnem branju.

Odveč bi bilo opozarjati, da je publikacija izredno skrbno opremljena. Veliko je slikovnega gradiva in skic, razmeroma obširne so tudi opombe in ne manjka povzetka v tujem jeziku. Prepričan sem, da so tisti, o katerih neposredno piše Bogataj, ob branju knjige v skadu s staro tradicijo sklenili, da bodo spekli hlebec belega kruha.

Stane Granda

Bogomil Bitežnik, Razvoj zdravstvenega zavarovanja na Primorskem, Založba Lipa, Koper 1981, 243 str.

Bitežnikovo delo nam daje že po prvem površnem pregledu slutiti, da gre za zelo specialno tematiko. Izkaže se, da je pisec eden glavnih organizatorjev službe zdravstvenega zavarovanja na Primorskem po drugi svetovni vojni. Delo je sestavljeno iz različnih vrst dokumentov od časopisnih poročil

do citatov starejših del s tega področja. Avtor začne svoj prikaz sicer z Avstrijo, a vplete vanj polno podatkov o karitativni dejavnosti na primorskem v času vse od 1310. Prve oblike zavarovanja za primer bolezni ali nesreče pa se seveda začno šele z razvitim proletariatom, to pa je ravno v času, ko stara Avstrija že počasi tone in si socialna demokracija utira pot. Sorazmerno veliki uspehi na področju zdravstvenega zavarovanja v obliki bratovskih skladnic se nato podro s prihodom fašistične Italije na Primorsko. V želji po čim večji kontroli nad do tedaj samoupravno organizirano ustanovo ji država vsili posebne politične nadzornike, ki zlasti skrbijo, da je v bolniškem staležu čim manj zavarovancev.

Glavna teža Bitežnikove monografije pa je posvečena opisu razvoja povojne organizacije zdravstvenega zavarovanja na področju Primorske. Zlasti v prvih letih po vojni je bilo ustvarjanje organizacije povezano s številnimi problemi, ker je primanjkovalo tako ljudi kot sredstev za tako delo. Avtor nam podrobno opisuje organizacijske strukture, ki so bile zlasti dinamične zaradi neprestanih sprememb, vezanih na probleme STO. Ta povojni del knjige postane tudi pravi vir za poznavanje te strani življenja primorskega človeka. To je še najbolj očitno, ko skuša avtor v obliki pravnih seznamov iztrgati pozabi vsaj imena tistih, ki so karkoli pomembnega storili za lepši današnji dan na zdravstvenem področju. Strokovna javnost bi se zaradi tega takšnih del še želela.

Matjaž Rebolj

Bučka 1941—1981, Gradivo zbrala in uredila Ivica Žnidaršič, Založili: Skupščina občine Sevnica, krajevna skupnost in organizacija Zveze borcev Bučka, 1981, 120 str.

Vem, da ne bom povedal nič novega z ugotovitvijo, da imajo med najširšim krogom »uporabnikov« največji odmev prav prikazi krajevne zgodovine, kot tudi, da zbiranje virov zanje naleti praviloma na največje razumevanje. To je nedvomno lahko razumeti: vsakdo želi poznati preteklost tistega področja, na katerega je najtesneje navezan in mu je zato tudi najbližje.

Med tovrstne prikaze krajevne zgodovine sodi tudi publikacija o Bučki v obdobju 1941 do 1981. Nastala je ob štiridesetletnici vstaje, to pa je tudi zelo dobra priložnost in najbrž tudi zadnji čas, da se iztrgajo pozabi in ob-

javijo pomembni podatki najnovejše zgodovine.

Iz uvoda Ivica Žnidaršič zvezmo, da je v knjižnici objavljen le del gradiva, ki so ga zbrali, in da je publikacija zamišljena tudi kot spodbuda za nadaljnja pričevanja, ki naj dopolnijo že zbrano objavljeno in neobjavljeno gradivo. V publikaciji so tako podatke v že prej objavljenih delih združili in dopolnili s tistimi, do katerih so prišli z zbiranjem na kraju samem.

Uvodni prispevek o napadu na nemško postojanko na Bučki jeseni 1941 je napisal Miha Marinko. O partizanskih operacijah na tem področju je pisal prvoborec Niko Šilih, objavljena pa sta tudi spominska prispevka Aleša Beblerja in Sergeja Kraigherja, ki sta ponatisnjena iz knjige Bitka, kakor življenje dolga, ter odlomek iz knjige Frančka Majcna Tudi beseda je bila orožje. Vsi ti prispevki obravnavajo prvi napad na nemško postojanko na Bučki.

Sledi prispevek Ivica Žnidaršič, ki se prav tako ukvarja z vprašanjem napadov na nemško oporišče na Bučki, vendar svoj prikaz razširi do leta 1943. V članek je vključen tudi seznam padlih borcev, talcev ter internirancev in izgnancev, žrtev fašizma iz Bučke in okoliških vasi.

Splošni prikaz nacističnega izseljevanja je vzet iz prispevka dr. Toneta Ferenc Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli v publikaciji Krško skozi čas iz leta 1977. Podrobnejši prikaz izseljevanja glede in Bučko in njeno okolico je napisal Ivica Žnidaršič, njeno delo pa zajema tudi čas obnove in razvoja po osvoboditvi ter seznam spomenikov delavskega gibanja in ljudske revolucije. Kot prejšnji prispevek Ivica Žnidaršič ta v dobršni meri temelji na pričevanjih krajanov.

Ivica Žnidaršič je prispevala tudi kratek zgodovinski, geografski, gospodarski, demografski in narodopisni oris Buške in okoliških vasi, Janko Rebernik pa kratek gospodarski prikaz občine Sevnica, kamor spada tudi Bučka.

Publikacijo zaključuje prispevek dr. Tone- ta Ferenc, v katerem po kratkem, izčrpnem pregledu dogodkov avtor objavlja partizanske in sovražnikove dokumente o partizanskih napadih na nemško postojansko na Bučki.

Publikacija Bučka 1941—1981 je pomemben prispevek za preučevanje zgodovine tega področja, ki bo toliko bolj dragocen, če bo tam povečal zanimanje za krajevno zgodovino ter pritegnil nove raziskovalce ter avtorje.

Andrej Vovko

100 let Gasilskega društva Sevnica 1879 do 1979, Sevnica 1979, 82 str.

Prikazovanje zgodovine gasilskih društev v posameznih krajih je zelo priljubljena in »hvaležna« tema. Nekoliko hudomušno lahko ugotovimo, da v zadnjem času skoraj ni kraja, ki da kaj nase, kjer še niso izdali zgodovine svojega gasilskega društva ali pa je vsaj ne pripravljajo. Vendar šalo na stran, saj slovensko gasilstvo v preteklosti ni opravljalo zgolj svoje humane naloge obrambe ljudi in premoženja pred požari in drugimi nesrečami, temveč je igralo vidno vlogo na narodnoobrambnem, kulturnem, zabavnem in še kakšnem področju. Prizadevanja, da se zgodovina posameznih gasilskih društev ohrani in objavi, so zato vredna vse pohvale.

V tej smeri so delovali tudi v Sevnici. Ob stoletnici organiziranega delovanja Gasilskega društva so izdali ustrezno publikacijo. V njej je po uvodnih prigodnih sestavkih Rudi Cimperšek na podlagi sicer pičlih arhivskih virov pregledno podal zgodovino sevnškega Gasilskega društva od ustanovitve do leta 1945. Med njegovim prispevkom so objavljena tudi originalna društvena pravila iz leta 1881.

Razvoj sevnškega Gasilskega društva po osvoboditvi je prikazal Dušan Milost. Sledijo še prikazi gasilske enote Zabukovje, industrijskih gasilskih enot pri podjetjih Jutrarnjka, Lisca, Stilles, Jugotanin ter Kopitarna, oris dejavnosti gasilskega moškega pevskega zbora, Odra mladih GD Sevnica ter delavske glasbe Gasilskega društva.

Rudi Cimperšek je prispeval tudi življenjepis Ernesta Kruleja, ki mu je sevnško Gasilsko društvo odkrilo na gasilskem domu spominsko ploščo zaradi njegovih zaslug za sevnško gasilstvo, kot tudi zaradi njegovega delovanja proti Avstro-Ogrski ter za novo jugoslovansko državo, ki pa po nastanku Kraljevine SHS ni uresničila njegovih pričakovanj. Že pred 1. svetovno vojno je pobegnil v Srbijo, med njo pa se je po umiku v Albanijo nastanil v Švici, kjer je bil eden od ustanoviteljev in predsednik društva »Janez Krek«. Po prvi svetovni vojni je bil pomemben družbenopolitičen in društven delavec v Sevnici in med drugim tamkašnji župan. Ob vdoru v Jugoslavijo leta 1941 so Nemci Kruleja izgnali in mu zaplenili premoženje. V Ljubljani, kamor se je umaknil, pa so ga leta 1944 aretirali.

Ob koncu tega kratkega orisa omenimo še, da so v muzeju na sevnškem gradu postavili

tudi stalno razstavo o razvoju gasilstva v tem kraju, ki ji je publikacija dobrodošlo dopolnilo.

Andrej Vovko

Matevž Oman, 80 let gasilskega društva Stražišče, Stražišče 1982, str. 47.

Knjižica je razdeljena na štiri poglavja: uvodni del, obdobje od leta 1902 do 1940, 1941 do 1945 in obdobje od leta 1945 do 1982.

V uvodnem delu avtor opisuje požarnovarstveno stanje na prelomu stoletja. Stražišče je bilo naselje lesenih hiš, ki so bile v glavnem krite s slamo in zato tudi slabo zavarovane pred številnimi požari. Poleg nepazljivosti prebivalcev so bila tudi neurja pogosti vzroki požarov, zato so prebivalci pričeli razmišljati o zaščiti pred ognjeno stihijo. Pri tem so imeli pomembno vlogo sitarski podjetniki, trgovci s siti in žimo ter gostilničarji.

Drugo poglavje opisuje dejavnost gasilskega društva od ustanovnega občnega zbora, ki je bil 3. avgusta 1902, do začetka druge svetovne vojne. Ob ustanovitvi je društvo štelo 78 aktivnih in podpornih članov iz Stražišča in Bitenj. Bili so zelo delavni, saj je brizgalno z najnujnejšim orodjem nabavil že pripravljalni odbor. Že leta 1903 so postavili gasilci dom z lesenim stolpom. Do začetka prve svetovne vojne, ko je veliko gasilcev moralo k vojakom, so nabavili že precej gasilske opreme, med drugim leta 1911 tudi motorno gasilsko brizgalno. Pri gašenju so jih močno ovirale slabe poti in mostovi v naselju in okolici. V dvajsetih letih so povečali gasilski dom in pomagali ustanoviti gasilsko društvo v Bitnjah. Leta 1931 so kupili avtomobil, ki je imel veliko vlogo tudi pri prevozih bolnikov. Gasilci so bili tesno povezani s stražiškim Sokolom, kar se je kazalo v kulturnem in družbenem življenju. Prirejali so vesele večere in zabavne igre; finančne težave pa so premagovali z organiziranjem tombol in veselic. Že leta 1910 so ustanovili bolniško oziroma podporno blagajno za člane društva.

Tretji del govori o stražiških gasilcih med drugo svetovno vojno. Nemci so se sicer zavzemali za razvoj gasilske dejavnosti, vendar so člani društva odhajali v partizane ali sodelovali z OF. To je tudi obdobje, ko je društvo štelo komaj 17 članov, kar je najmanj v njegovi zgodovini. Na kratko je predstavljena življenjska pot padlih in v koncentracijskih taboriščih umrlih gasilcev.

Po osvoboditvi je ponovno začelo naraščati število članov društva. Pomagali so pri obnovi domačij in sodelovali pri prostovoljnih delovnih akcijah. Pomembno vlogo je prva povojna leta opravil tudi gasilski avto, zlasti pri prevozih bolnikov v bolnišnico. Leta 1952 so ustanovili pionirsko desetino. V naslednjih letih pa so v glavnem s prostovoljnim delom podrli lesen stolp in pozidali novega.

Vsa leta so društvo pestile finančne težave. Premagovali so jih tako, da so prostore doma oddajali za garaže, za skladišče trgovine, nekaj časa pa je v njem poslovala tudi prodajalna zelenjave. Konec šestdesetih in v sedemdesetih letih je bila zelo aktivna pionirska desetina. Leta 1974 so z denarjem, ki so ga nabrali s prostovoljnimi prispevki, kupili nov gasilski avto, Industrija bombažnih izdelkov IBI iz Kranja pa jim je kupila novo motoriko.

Društvo je tudi svojo 80-letnico pričakalo delovno.

Publikacija je bila med domačini lepo sprejeta, ima pa tudi nekaj pomanjkljivosti. Fotografije so podnaslovljene, vendar pri nekaterih, zlasti tistih starejšega datuma, manjkajo letnice o dogodkih, ki jih predstavljajo. V večini primerov se to sicer da ugotoviti iz teksta. Največja pomanjkljivost pa je, ker niso navedeni viri in literatura.

Janez Kopač

Matevž Oman, 60 let telesne kulture v Stražišču, Stražišče 1982, str. 23.

Začetki dejavnosti stražiških športnikov segajo v leto 1919, ko so se zbirali in telovadili v majhni dvorani Gasilskega društva Stražišče. 14. avgusta 1922 so bila potrjena pravila Sokolskega društva Stražišče, avgusta 1923 pa so dogradili sokolski dom. Gojili so predvsem orodno telovadbo, vendar pa so se kmalu razvili še smučanje, smučarski skoki in lahka atletika. Dosegli so dobre rezultate in sodelovali tudi na prireditvah v tujini. Ker v sokolskem društvu niso imeli posluha za nogomet, so stražiški fantje leta 1923 ustanovili Športno društvo Savica, ki pa je bilo vseeno tesno povezano s sokolskim društvom. V okviru Savice so se pričeli razvijati tudi rokomet, namizni tenis, sankanje, smučanje, odbojka, kolesarstvo in plavanje. Poleg Športnega društva Savica je nekaj let pred vojno delovalo tudi Športno društvo Zvezda. Zadnji dve leti pred drugo svetovno vojno se je pojavilo zanimanje za šah.

Z začetkom vojne je prenehalo delovati sokolsko društvo pa tudi vsi drugi športni klubi v Stražišču. Številni člani so odšli v partizane ali pa so sodelovali z OF. Terensko organizacijo SKOJ so prva vojna leta sestavljali samo člani stražiškega Sokola in Savice.

Prva leta po vojni športno življenje v Stražišču ni najbolje zaživelo. Številni predvojni športniki so padli, sokolski dom je bil porušen. Obnavljati so ga pričeli s prostovoljnim delom. V tem času sledimo številnim formalnim organizacijskim težavam telesne kulture. Kljub temu pa so v začetku petdesetih let v okviru Telovadnega društva Stražišče gojili orodno telovadbo, odbojko, nogomet in atletiko. Ob pomoči Zveze Partizana Slovenije, Mestnega ljudskega odbora Kranj in s prizadevnostjo domačinov so zgradili in 27. septembra 1953 odprli nov dom Partizana. Novi pogoji so tudi močno poživili delo v TVD Partizan Stražišče, ki je bilo ustanovljeno leta 1953. Najbolj se je razvijala orodna telovadba. Telovadci so nastopali na občinskih, okrajnih, republiških in zveznih tekmovanjih. Slabše so se razvijale druge športne panoge. Do leta 1954 so pod različnimi imeni samostojno delovali stražiški nogometaši.

Leta 1954 so v Stražišču ustanovili Športno društvo Mladost Kranj, ki je vključevalo različne športne panoge. Organizirane so bile v klube: nogometni, rokometni, odbojkarški, namiznoteniški, lahkoatletski in kolesarski ter smučarska sekcija. Leta 1963 sta se Mladost Kranj združila v TVD Kranj. Prejšnjim klubom Športnega društva Mladost so se pridružili še telovadna sekcija, v naslednjih letih pa še košarkaški klub in Šolsko športno društvo Lucijan Seljak Stražišče.

Januarja 1972 se je TVD Partizan Kranj preimenoval v Športno društvo Sava Kranj, ki je vključevalo šest klubov: nogometni, rokometni, košarkarski, namiznoteniški in kolesarski ter TVD Partizan Stražišče. Leta 1974 so ustanovili še Trim klub, leta 1975 pa keglajški in šahovski klub. Taka je bila organiziranost športnega življenja v Stražišču tudi ob praznovanju 60-letnice.

V knjižici, ki nam postreže z rezultati stražiških športnikov in z dokumentiranimi fotografijami (pri nekaterih manjkajo letnice), so sicer navedeni viri in literatura, vendar pa je izpuščeno citiranje. Posamezna poglavja so tudi nekoliko nepregledno napisana, ponekod pa so pomešani stolpci. Tiskarna je brez vednosti avtorja uporabljala različne tiske.

Zadnje poglavje za obdobje od leta 1972 do 1982 sta napisala Matjaž Miklavčič in Vule Cicmil.

Janez Kopač

Danilo Breščak: Antično bronasto posodje Slovenije (Roman Bronze Vessels in Slovenia), Situla 22/1, Ljubljana 1982.

Istočasno z razstavo Antično bronasto posodje Slovenije in z naslednjo številko Situle je izšel tudi zvezek, ki se po svoji tematiki vklaplja v širše zastavljen raziskovalni projekt pri Raziskovalni skupnosti SRS z naslovom Sinteza antične materialne kulture v Sloveniji. Gre torej za nadaljnjo publikacijo arheološkega gradiva iz antičnega obdobja v sklopu doslej bogate zbirke raznih edicij sorodnega tipa, ki ponujajo sodobni znanosti možnost spoznavanja, preučevanja in poglobljanja v antično materialno kulturo na našem prostoru in s tem v zvezi seveda tudi tega obdobja. Tu so seveda najbolj opazni predvsem zvezki Katalogov in monografij, ki jih izdaja Narodni muzej v Ljubljani, in posamezne številke Arheološkega vestnika.

V tem zvezku je prikazano antično bronasto posodje, najdeno pri nas in ki ga hranijo naši muzeji, deloma pa tudi tisto, ki ga hrani

tujina. Jedro Situle predstavlja po krajšem uvodu tipološka shema bronastih posod: različni tipi korcev, razne vrste veder, med kuhinjsko posodje, ki je tudi najbolj pogosto, pa avtor uvrsti zajemalke, patero, askose, vrče, krožnike, cedilo in skodelice. Različne oblike posod kažejo na njihovo raznoličnost v uporabi.

Na podlagi običajne tipološke metode poskuša avtor najti posamičnemu predmetu njegovo mesto oziroma mu poiskati časovno in tipološko paralelo. V krajšem zaključku se dotakne tudi načina izdelave posod, od tolčenja do ulivanja, ki so ga navadno dodelali na strožnici, itd. Zanimivo je, po njegovem mnenju, da so bili razen bronastih veder, ki naj bi izvirala iz idrijske poznolatenske skupine, vsi ostali predmeti uvoženi.

Najdišča bronastih posod so predvsem večje antične naselbine in postojanke ob glavnih cestah, kar avtor še predstavi na karti z 21 najdišči. Zaključku sledijo opombe, katalog 162 predmetov (vključeni so tudi posamezni deli posod) ter risbe in nekaj fotografij posodja.

Zvezek predstavlja pravzaprav šele začetno stopnico v celovitejšem pregledu te zvrsti antične materialne dediščine, iz česar sledi logičen zaključek, to je nadaljnje poglobljanje preučevanja v tej smeri.

Marijan Slabe

UDK 930.271=71"0196"

Jaro Sašel, znanstveni svetnik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani

61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Dolihenov tempelj, zgrajen v mestu Pretoriju Latobitorum leta 196

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, str. 191—193, cit. lit. 6

Komentar rimskega napisu iz leta 196, ki je bil odkrit ob restavratskih delih na župnišču v mestu Trebnje (v antiki Praetorium Latobitorum na cesti Aquileia—Siscia). Gre za poškodovan gradbeni napis za tempelj boštva Iuppiter Dolichenus, ki ga je v čast vladarjev Septimia Severa in sina Caracalla dal postaviti kak oficir, kajti mesto je imelo manjšo garnizijo. Postaviti ga je dal v času, ko je Septimius Severus potoval skozi Panonijo v Rlm in nato proti konkurentu za prestol D. Clodius Albinus v Galijo, oziroma, ko je mladi Caracalla pod varstvom guvernerja Panonije C. Bablius Cilo čakal v mestu Poetovio (danes Ptuj) na očetov povratek.

UDK 262.141(497.12)"15/16"

Janez Hofler, dr., izredni profesor na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Potovanja ogledskih vizitatorjev na Slovensko v poznem srednjem veku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, str. 198—203, cit. lit. 17

Ogledski patriarhat, ki je ohranil v drugi polovici 15. stoletja cerkveno jurisdikcijo nad precejšnjim delom avstrijskega ozemlja, si je prizadeval tudi zagotoviti neposreden nadzor o dogajanju na avstrijski strani (slovenske dežele). Tako je patriarhat pošiljal na vizitacijske poti v slovenske dežele generale vikarije po pravilu italijanskega rodu in neodvisne od nabsburške politike. Prispevek nam predstavi kdo so bili ogledski generalni vikarji, kje, kdaj in kaj so delali na slovenskem ozemlju od druge polovice 15. stoletja do prve tretjine 16. stoletja.

UDK 929 Goldoni C. "1726/1727"

Milko Kos, dr., akademik, redni univerzitetni profesor v pokolu, umrl leta 1972

Goldoni na Slovenskem

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, str. 188—190

Objavljeni sestavek je prof. dr. Milko Kos napisal leta 1927 za Gledališki list narodnega gledališča v Ljubljani (št. 3, str. 38—41), vendar ga bibliografija Kosovih del ne pozna. V njem opozarja na Goldonijev obisk na gradu grofa Lantienja v Vipavi v letih 1726/27 in opis družabnega življenja na tem gradu v Goldonijevih spominih.

UDK 904(497.12 Kranj)

Draško Josipovič, študent, Oddelk za arheologijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Ali je odkrita točna lokacija poznorožnjevske utrdbe Carnium?

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, str. 194—197, cit. lit. 12

Danes je splošno prizeta, čeprav še nedokazana identifikacija Kranja z nasebino, ki jo anonimni geograf iz Ravenne v 9. stoletju na osnovi starih virov imenuje Carnium. Točna lokacija nasebine na kranjskem pomolu še ni znana. V prispevku so na kratko podane štiri hipotetične lokacije: na Pungratu, severno od Iarne cerkve, okoli graščine Kieselstein ter kot trenutno najverjetnejša na severnem delu pomoča med Savo in Kokro. Tam odkriti ostanek masivnega zidu se dobro vključuje v peterokotnik (184×95×97×60×120 m), ki bi v tlorisu prav lahko predstavljal ostanek nekdanje utrdbe.

UDC 930.271="71"0196"

Juro Sašel, Scholarly Assistant, Slovene Academy of Art and Science
61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Dolihens Temple built in the town of Praetorium Latobiorum in 186

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp.
191-193, cit. lit. 6

A commentary on the Roman inscription dating back to 185 which had been discovered on the occasion of restoration work at the rectory in the town of Trebnje (in Antique Praetorium Latobiorum, along the road Aquileia-Sisak). It concerns a damaged building-inscription on the temple of Iuppiter Dolichenus which had been placed there in honour of the rulers Septimius Severus and his son Caracalla by some officer since the town had a minor garrison. The temple was built at the time when Septimius Severus travelled through Panonia to Rome and then turned towards his rival to the throne D. Clodius Albinus in Gata, or rather, when the young Caracalla waited for his father to return to the town of Poetovio (nowadays Ptuj) which, at that time, came under the protection of the governor of Panonia, C. Fabius Cilo.

UDC 282.14(497.12)"15/16"

Dr. Janez Hofler, Associate Professor, Department of History of Art,
Philosophical Faculty
61000 Ljubljana, Askerčeva 12, YU

The Journey of the Ogled Visitors to Slovenia in the Late Middle Ages

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp.
198-203, cit. lit. 17

The patriarchate of Ogledj which preserved ecclesiastical jurisdiction over a greater part of Austrian territory in the second half of the 15th century also endeavoured to secure a direct supervision over the activities on the Austrian side (Slovene countries). In this way the patriarchate kept sending general vicars to make visitations in Slovenia in agreement with the regulations of the Italian order and independently from the Habsburg policy. The present article introduces the general vicars of Ogledj — where, when and what they were doing on the Slovene territory from the second half of the 15th century to the first third of the 16th century.

UDC 929 Goldoni C. "1726/1727"

Dr. Milko Kos, Member of Academy, retired Full professor, died 1972

Goldoni in Slovenia

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp.
189-190

Professor Milko Kos, Ph. D., wrote the present article in 1927 for the Ljubljana National Theatre (No. 3 p. 39-41) but it is not mentioned in the Bibliography of Dr. Kos's works. The article calls attention to Goldoni's visit to Count Lanthe's castle in Vipava in the years 1726-1727 and it also provides a description of social life at the castle the way Goldoni remembers it.

UDC 904(497.12 Kranj)

Dr. Ško Josipović, student, Department of Archeology, Philosophical
Faculty, Ljubljana
61000 Ljubljana, Askerčeva 12, YU

*Has the Exact Location of the Late Antique and the Early Medieval
Fortification Carnium Been Discovered?*

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp.
194-197, cit. lit. 12

Nowadays it is generally believed, though it has not been proved yet, that Kranj is identical with another settlement named by an anonymous geographer from Ravenna in the 9th century — on the basis of older sources — Carnium. The exact location of the settlement on the pier of Kranj is still unknown. The article mentions four hypothetical locations: at Pungart, to the north of the parish church, around the castle Klesenstein, and, presently the most likely one, on the northern part of the pier between the Sava and the Kokra. The remnants of the massive wall that have been discovered there incorporate well in the pentagon (184x95x97x60x120) and might, in the ground plan, very well represent the remains of a one-time fortification.

UDK 273(497.12)''10''
Janez Peršič, asistent — Peter Štih, študent, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Pogani na Kranjskem v 11. stoletju?

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, str. 197—198

V urbarju gospostva Škofja Loka iz leta 1501 je na prvem foliju kratak latinski tekst, ki govori o izgonu poganov iz Kranjske v 11. stoletju. Avtorja članka ta tekst analizirata in prihajata do zaključka, da je namen pisec tega teksta bil najbrž prikazati vlogo freisinske in briksenske škofije pri pokristjanjevanju Kranjske in iz tega siedeče upravičenosti in starosti njene posvetene posesti v tej deželi. Prav zato pa si je pisec pogane verjetno izmislil.

UDK 725.961.034.7 (497.12 Ljubljana)
Damjan Prelovšek, dr., znanstveni sodelavec, Umetnostni zgodovinski inštitut dr. Franceta Steleta, Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani

61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

O dveh ljubljanskih baročnih portalih

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, 206—209, cit. lit. 21

Članek obravnava portal v veži nekdanje hiše grofa Orfea Strassolda na Novem trgu št. 6, ki ga je verjetno do zamislil stavbnega mojstra Carla Martinuzzija leta 1712 postavil kamnosek Luka Mislej. Avtor glave moža s klobukom na temenu portala je kipar Angelo Putti iz Padove. Dosléd prav tako anonimni portal na hiši barona Avguština Codellija na Bregu št. 20, pa delira v konec štiridesetih let 18. stoletja. Sklovnino ga je mogoče uvrstiti med dela kiparja Francesca Robba. Obe ugotovili odpirata zanimive poglede tudi na nekatere druge ljubljanske baročne spomenike.

UDK 389.15(497.12) »15«
Janez Sumrada, asistent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti 61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

K poznavanju žitnih mer nekaterih mest in trgov na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, str. 203—205, cit. lit. 18

Avtor objavlja gradivo za žitne mere mest Novo mesto, Metlika, Krško, Kočevje, Kostanjevica, Črnomelj, Kranj in Radovljica ter trgov Ribnica in Senožeče. Stihj dolenjska mesta — poleg Kostanjevice, Metlike in Črnomlja, kjer velja sorodno mestno pravo, tudi Krško, imajo v obravnavanem obdobju enotne žitne mere. Žitne mere Radovljice in Kočevja so povezane z merskim sistemom deželne glavnega mesta Ljubljane — radovljiški star predstavlja polovico, kočevski mernik pa četrtino ljubljanskega stara.

UDK 614.(497.12) »18/19«

Viktorijan Demšar, dekan v pokojju 61218 Komenda, Glavarjeva 112, YU

Zdravstvena skrb za podeželje v 18. in 19. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983, str. 210—214, cit. lit. 2

Siroko izobrazjen in globoko človekoljubni nekdanji komendski župnik Peter Pavel Glavar je poleg že poznanih njegovih ustvaritev v blagor slovenskega človeka krepko zaoral tudi na polju zdravstva zlasti s tem, ko je vse svoje premoženje vložil za gradnjo bolnišnice v Komendi za najrevnejše med tetrnimi. Dne 24. 1. 1984 bomo praznovali 200-letnico smrti tega velikega dobrotnika malega človeka v 18. stol. na Slovenskem. V devetnajstem stoletju pa je na splošno slovenska Cerkev pomagala k izobraževanju preprostejšega ljudstva v zdravstvu, kar se je ohranilo kot dokaz tudi v župnijskih oznamnih knjigah, ki so dragocen tozadevni vir, ki ga je avtor zgornjega članka koristno uporablil.

UDC 389.15(497.12) "15"

Janez Sumrada, Assistant, Milko Kos Historical Institute, Research Center of the Slovene Academy of Science and Art
61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

A Contribution to the Corn Measures of some Carniolian Towns and Boroughs in the first half of the 16th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp. 209—209, cit. lit. 18

The author publishes some material on corn measures of Carniolian towns Novo mesto, Metlika, Krško, Kočevje, Kostanjevica, Cramnelj, Kranj, Radovljica, and two boroughs, viz. Ribnica and Senožeče. In the period dealt with, four towns in Lower Carniola — Krško, Kostanjevica, Metlika, Cramnelj, the last three with similar municipal laws — used unified corn measures. The measures of Radovljica and Kočevje are related to the system of the provincial capital Ljubljana: the former is a half, the latter a quarter of the Ljubljana "starius".

UDC 614(497.12) "18/19"

Viktorijan Demšar, Retired Dean

61218 Komenda, Glavarjeva 112, YU

Medical Care in the Country in the 18th and 19th Centuries

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp. 210—214, cit. lit. 2

Apart from his well-known activities in favour of Slovene people, the widely educated and deeply humanitarian one-time parish priest of Komenda Peter Pavel Glavar had been extremely influential in the field of medical care as well, mostly because he demised by will all his property in favour of the building of a new hospital in Komenda for the poorest of the poor. On January 24, 1984 we will celebrate a bicentenary of death of this great benefactor of the underdog in Slovenia in the 18th century. In the 19th century the Slovene church in general helped to enlighten simple people as regards health care which had been recorded by the parish notification books; in this way the author was able to make ample use of this precious source.

UDC 273(497.12)"10"

Janez Peršič, Assistant — Peter Štih, student, Department of History, Philosophical Faculty, Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Heathens in Carniola in the 11th Century?

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp. 197—198

On the first folio of the 1501 land-register of Skočja Loka dominion there is a short Latin text which tells of the expulsion of pagans from Carniola in the 11th century. The authors have analyzed the text upon which they suggest a conclusion, viz. that the internation of the writer of the above mentioned text was probably to present the role of both Freising and Brixen dioceses in the process of christianizing of Carniola and the resulting rights as well as the duration of the secular landed property in this country. For this reason the author probably invented the pagans.

UDC 725.961.034.7 (497.12 Ljubljana)

Dr. Damijan Pregelšek, Scholarly Assistant, Dr. France Stele Institute for the History of Art, Slovene Academy of Art and Science

61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

About Two Baroque Portals in Ljubljana

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1983, pp. 206—209, cit. lit. 21

The article deals with the portal in the vestibule of a one-time house at Novi trg No. 6 owned by Count Orleo Strassoldi; the portal was probably made in 1712 by a stonecutter named Luka Mislaj according to the idea of Carl Marthuzzi, the architect. The author of the man's head with a hat at the top of the portal was the sculptor Angelo Putt from Padua. The so-far likely anonymous portal in the house of Baron Augustin Coddelli at Breg No. 20 dates back to the end of the forties of the 18th century. As regards its style it can be placed among the works of the sculptor Francesco Roba. Both findings open interesting views upon some other baroque monuments in Ljubljana.

UDK 323.269.6(497.12 Maribor) »1919«

Janez J. Švajncer, novinar in publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, YU

Prispevki k podobi o vojaškemu uporu v Mariboru leta 1919

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983,
str. 214—224, cit. lit. 9

O vojaškem uporu v Mariboru 22. julija 1919 poznamo dve razlagi. Ene mu pripisuje boljševidni značaj in druga proavstrijskost. Do upora pa je dejansko prišlo zaradi posledic, ki jih je vojakom slovenske vojske na mariborskem območju prinesla vključitev v enotno velicosrbsko vojaško organizacijo kraljevine SHS. Vojake je prizadela vrsta posledic, med njimi najbolj neposredno znižanje mezd. To znižanje je bilo tudi povod za upot.

UDK 339.56(497.12:436) »1918/1919«
Jože Šorn, dr., znanstveni svetnik na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, umrl leta 1982.

Trgovske zveze Slovenije z republiko Avstrijo od novembra 1918 do novembra 1919

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 3, maj 1983,
str. 225—235, cit. lit. 16

Avtor obravnava trgovske stike med Slovenijo in republiko Avstrijo v letih 1918/1919 in ugotavlja, da je v času zaostritve političnih odnosov in spopada zaradi severne meje menjava dosegla znaten obseg. Slovenija je Avstriji dobavljala predvsem prehrabene artikle, Avstrija pa Sloveniji tehnično blago, ki je bilo potrebno za nemoteno delovanje slovenske industrije. Avtor je članek napisal za zbornik *Kärnten-Volksabstimmung 1920*, ki ga je izdala leta 1981 založba Löcker na Dunaju. V slovensčini se ni bil natisnjen.

UDC (339.56/497.12:436) "1918/1919"

Dr. Jože Sotn, Scholarly Assistant, Institute for the History of Labour Movement, died in 1928

Business Connections Between Slovenia and Austria from November 1918 till November 1919

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1963, pp. 225—235, cit. lit. 15

The author discusses business relations between Slovenia and Austria in the years 1918—1919 and arrives at a conclusion that the exchange grew quite extensive at the time of strained political relations and the battle for northern border. Slovenia mostly provided Austria with food while Austria sent technical equipment necessary for an uninterrupted functioning of Slovene industry. The author wrote the present article for the almanac *Kärnten-Volksabstimmung 1920* which was published in 1981 by the Lockerer Publishing Co. in Vienna. So far it has not been published in Slovene.

UDC 323.269.6/497.12 Maribor) "1919"

Janez J. Soujncer, journalist and publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, YU

A Contribution to the Picture of the Military Rebellion in Maribor in 1919

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 3, May 1963, pp. 214—224, cit. lit. 9

There are two explanations as regards the military rebellion in Maribor on July 22, 1919. One of them attributes to it a bolshevist character and another pro-Austrianism while in reality the rebellion took place as a consequence of the inclusion of Slovene army of the Maribor territory into a uniform, all-Serbian military organization of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The soldiers suffered a series of consequences of which the most direct one was the lowering of wages. This also gave the occasion for rebellion.

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA je najstarejše slovensko književno, kulturno in znanstveno društvo. Vse od leta 1864 izdaja leposlovna, znanstvena in poljudnoznanstvena dela splošnega kulturnega pomena. V zadnjem času je izdala Slovenska matica knjige, ki so nepogrešljive za slehernega izobraženca. Posebej opozarjamo na knjigo Antona Linharta POSKUS ZGODOVINE KRANJSKE IN OSTALIH DEŽEL JUŽNIH SLOVANOV AVSTRIJE, ki šteje med najznamenitejša zgodovinopisna dela, kar jih imamo. Za znanstvene delavce in ustvarjalce bo zanimiva tudi PSIHOLOGIJA USTVARJALNOSTI Antona Trstenjaka, posebej za zgodovinarje pa tudi roman Alojza Rebule ZELENO IZGNANSTVO, ki obravnava bivanje znamenitega humanista in diplomata Enea Silvia Piccolominiya v Trstu, nekaj let preden je postal papež Pij II. Roman je tudi poskus ovrednotenja slovenske pristinosti v času in prostoru — v 15. stoletju na Tržaškem — ki sta Slovence zapisala anonimnosti.

Poleg omenjenih knjig iz programa 1981, ki jih lahko kupite po članskih cenah, ki so bistveno nižje od knjigotrških, pa ima Slovenska matica na voljo še naslednje zgodovinske knjige:

Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	200.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	220.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	300.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	100.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	150.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	200.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	120.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	100.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	200.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	120.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	150.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	140.—

Tudi v prihodnjem letu bo Slovenska matica izdala dve knjigi, ki sta zanimivi za zgodovinarje: Franc Kos: IZBRANI SPISI in Josip Vošnjak SPOMINI.

Knjige lahko po članski ceni dobite v protorih Slovenske matice, Trg osvoboditve 7, Ljubljana ali po pošti.

SLOVENSKA MATICA

Razprave v tej številki
so napisali:

Milko Kos, Jaro Šašel,
Draško Josipovič, Janez Peršič -
Peter Štih, Janez Höfler,
Janez Šumrada, Damjan Prelovšek,
Viktorijan Demšar, Janez J. Švajncer,
Jože Šorn